

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

MALATYA SANCAĞI VE ÇEVRESİNDE
ERMENİ OLAYLARI
(1890-1895)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hasan YILMAZ

Enstitü Ana Bilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Yeniçağ Tarihi

Tez Danışmanı: Yard. Doç. Dr. M. Hüdai ŞENTÜRK

MAYIS-2007

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**MALATYA SANCAĞI VE ÇEVRESİNDE
ERMENİ OLAYLARI
(1890-1895)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hasan YILMAZ

**Enstitü Ana Bilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Yeniçağ Tarihi**

Bu tez 29/06/2007 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Zikri TURAN Doç. Dr. Haluk SELVİ Yard. Doç. Dr. M. Hüdai ŞENTÜRK
Jüri Başkanı Jüri Üyesi Jüri Üyesi

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Hasan YILMAZ

29.06.2007

ÖNSÖZ

Ermeni meselesi, ülkemizin dış politika gündeminin en önemli konularının başında gelmektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayarak, Batılı devletler ve Ermenilerin karşılıklı çıkar ilişkileri sonucunda sunî olarak uluslararası bir mesele hâline getirilen Ermeni sorunu, Osmanlı Devleti'nin parçalanması ve paylaşılması için oluşturulmuş politikaların bir sonucu olarak ortaya çıkmış daha sonra ise Türkiye Cumhuriyeti'nin uluslararası platformdaki etkinliğini zayıflatmak için kullanılan bir araç hâline dönüştürülmüştür.

Ermeni komitelerinin XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, hayalini kurdukları “Büyük Ermenistan'ı” kurmak için yapmaya başladıkları propagandalar, Osmanlı Devleti üzerinde emperyalist emelleri olan devletlerin desteğini de alarak amacına ulaşmış ve Batı kamuoyu bu bilgilere inandırılmıştır. Ermeni iddialarına göre, Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan Ermeniler devlet tarafından nedensiz olarak sürekli baskı altında tutulmuş, ağır ekonomik ve sosyal koşullar altında yaşamaya mecbur kılınmış ve soykırıma tabi tutularak Anadolu'daki Ermeni varlığına son verilmiştir.

Ermenilerin bu iddiaları, birçok Türk ve yabancı araştırmacı tarafından özellikle son yıllarda başta Osmanlı arşiv ve kaynakları olmak üzere yabancı kaynaklara dayanılarak yapılan çalışmalarla çürütülmüş olmasına rağmen ne Ermeniler ne de Batılı siyasetçiler, tarihî gerçekleri kabullenmeyi çıkarlarına uygun bulmadıkları için bu durumu görmezlikten gelmektedirler. Ancak, Ermenilerin ve Batılı siyasetçilerin bu tutumuna rağmen Ermeni sorunu konusunda yapılan araştırmalar büyük önem arz etmekte ve özellikle eksikliğini hissettiğimiz yerel çalışmaların artması tüm kamuoylarında daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacağı inancındayım.

Bu çalışmada, Ermeni sorununun ortaya çıkış sürecini ve “Malatya Sancağı ve Çevresinde Ermeni Olayları (1890–1895)” adında bir çalışmanın gerekliliğini açıkladım. Çalışmamda yeni kaynakların yanında, özellikle üzerinde Ermeni sorunu bağlamında daha önceden üzerinde araştırma yapılmamış Malatya ile ilgili bölümlerinde, arşiv belgelerine yer vermeye çalıştım. XIX. yüzyıl sonunda Malatya Ermenilerinin sosyal yaşantıları, nüfus oranları ve 1895 yılında giriştikleri isyan hareketine yer verdiğim çalışmamda; yerli kaynaklar yanında, Ermeni ve yabancı kaynaklarda konuyla ilgili iddialara yer verdim.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında görüş, öneri ve yardımlarıyla bana yol gösteren değerli danışman hocam Yrd. Doç. Dr. M. Hüdai şentürk'e; Başbakanlık Osmanlı Arřivinin anlayışlı personeli ile eşim Suna Yılmaz'a teşekkürü bir borç bilirim.

Hasan YILMAZ

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	ii
TABLO LİSTESİ	iv
ÖZET	v
SUMMARY	vi
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: MALATYA ERMENİLERİ	20
1.1. Malatya’da Ermeni Hayatı.....	20
1.2. Eğitim ve Ermeniler.....	23
1.2.1. Malatya’da Ermenilerin Eğitim Faaliyetleri.....	24
1.2.2. Misyonerlik ve Malatya’da Misyonerlerin Eğitim faaliyetleri.....	32
1.3. Malatya’da Ermenilerin Adli Kurumlarla İlişkileri.....	44
1.4. Malatya’da Ermenilerin Görev Yaptığı Devlet Daireleri.....	46
1.5. Malatya ve Çevresinde Ermeni Nüfus.....	53
BÖLÜM 2: MALATYA VE ÇEVRESİNDE ERMENİ OLAYLARI	67
2.1. Ermeni Meselesi Ortaya Çıkışı; Ermeni Örgütlenmesi ve İsyanları.....	67
2.2. 1895’ten Önce Malatya’da Ermenilerin Faaliyetleri.....	79
2.3. 1895 Malatya Ermeni Olaylarının Başlangıcı.....	85
2.4. Malatya Olaylarının Seyri ve Sonlandırılması.....	88
2.5. Malatya’daki Olaylarda Ölü ve Yaralı Sayıları.....	96
2.6. Malatya Olaylarının Çevre Yerleşimlerdeki Yansımaları.....	98
2.7. Olayların Sonlandırılmasından Sonra Yapılanlar.....	105
SONUÇ ve ÖNERİLER	109
KAYNAKÇA	113
EKLER	123
ÖZGEÇMİŞ	154

KISALTMALAR

- A.MKT.MHM.** : Sadaret Mektubû Mühimme
- A.MKT.MVL.** : Meclis-i Vâlâ Evrakı
- A.MKT.NZD.** : Sadaret Mektubû Kalemi Nezaret ve Devâir Evrakı
- A.MKT.UM.** : Sadaret Mektubû Kalemi Umum Vilayet Evrakı
- A.MKT.DV.** : Sadaret Mektubû Kalemi Deavî Evrakı
- Bk.** : Bakınız
- BOA.** : Başbakanlık Osmanlı Arşivi
- C.** : Cilt
- Çev.** : Çeviren
- DİA** : Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
- DH.TMIK.** : Dahiliye Nezareti Teşri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Evrakı
- DH.MKT.** : Dahiliye Nezâreti Mektubû Kalemi
- Haz.** : Hazırlayan
- HR.MKT.** : Hariciye Mektubû Mühimme Kısım
- HR. SYS.** : Hariciye Nezareti Siyasi Kısım
- Hz.** : Hazret
- İA** : MEB İslam Ansiklopedisi
- İ.DH.** : İrade Dâhiliye
- İ.HR.** : İrade Hâriciye
- M. S.** : Milattan Sonra
- M.Ö.** : Milattan Önce
- Md.** : Madde

- OBE.** : Osmanlı Belgelerinde Ermeniler
- s.** : sayfa
- ŞD.** : Şûrâ-yı Devlet
- Terc.** : Tercüme
- trz.** : Tarihsiz
- vb.** : Ve benzeri
- vd.** : Ve diğerleri ve devamı
- Y PRK. BŞK.** : Yıldız Perakende Evrakı Başkitâbet Dairesi Mârûzâtı
- Y. A. HUS.** : Yıldız Tasnifi Sadaret Hususi Mârûzât Evrakı
- Y. A. RES.** : Yıldız Tasnifi Sadaret Resmi Mârûzât Evrakı
- Y. EE.** : Yıldız Esas Evrakı
- Y. MTV.** : Yıldız Tasnifi Mütenevvi Mârûzât Evrakı
- Y. PRK. ASK.** : Yıldız Perakende Evrakı Askeri Mârûzât
- Y. PRK. DH.** : Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Mârûzât
- Y. PRK.MK.** : Yıldız Perakende Evrakı Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahrirâtı
- Y. PRK. AZJ.** : Yıldız Perakende Evrakı Arzuhaller ve Jurnaller
- Y. PRK. TKM.:**Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği
- Y. PRK. UM.** : Yıldız Perakende Evrakı Umumî Vilayetler Tahrirâtı
- Y.PRK. AZN.** : Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezâhib Nezareti Mârûzâtı
- yy.** : Yüzyıl

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Malatya’da Köylerin Dini Gruplara Göre Dağılımı.....	20
Tablo 2: 1891’de Malatya’da Ermeni Okulları.....	25
Tablo 3: 1891’de Malatya’da Müslüman Okulları	25
Tablo 4: Cuinet’te Latin Miyoner Okulları	42
Tablo 5: Malatya’da Sancak ve Kaza İdare Meclislerindeki Ermeni Görevliler.....	49
Tablo 6: Malatya Sancağında Dava Meclislerindeki Ermeni Görevliler.....	50
Tablo 7: Malatya Sancağında Ticaret Mahkemelerinde Ermeni Görevliler.....	51
Tablo 8: Malatya Sancağında Bidâyet Mahkemelerinde Ermeni Görevliler.....	52
Tablo 9: 1879 Trotter Raporunda Erzurum, Van, Harput, Diyarbakır Nüfusu.....	54
Tablo 10: 1881/1882-1893 Nüfus Sayımında Dört Vilayetteki Ermeni Nüfusu.....	55
Tablo 11: 1892 Yılında İngiltere Dışişleri Bakanlığının Verdiği Nüfus Bilgileri.....	55
Tablo 12: XIX . Yüzyıl Sonlarında Malatya Sancağı Genel Nüfusu.....	58
Tablo 13: Patrikhane’ye Göre Diyarbakır’da Yıllara göre Ermeni Nüfusu.....	58
Tablo 14: Osmanlı Devleti’nin Resmi Nüfus İstatistiklerinde Malatya Şehir Merkezi.....	60
Tablo 15: Cuinet’e Göre Malatya Şehir Merkezi Nüfusu	60
Tablo 16: 1894-1895 Osmanlı Resmi Kayıtlarına Göre Malatya Şehir Merkezi	61
Tablo 17: Osmanlı Devleti’nin Resmi Nüfus İstatistiklerinde Malatya Kazası.....	61
Tablo 18 : Cuinet’te Malatya Kazası Nüfusu	62
Tablo 19 : 1881-1893 Yılı Sayımına Ait Cetvel.....	62
Tablo 20 : 1894-1895 Osmanlı Kayıtlarında Malatya Sancağı Merkez Kaza Nüfusu.....	63
Tablo 21 : 1882-1883 Osmanlı Resmi İstatistiklerinde Malatya Sancağı Kaza Nüfusları.....	64
Tablo 22 : Cuinet’e Göre Malatya Sancağı Kazaları Nüfusu.....	64
Tablo 23 : 1881–1893 Osmanlı Resmi Sayımında Malatya Sancağı Kaza Nüfusları.....	65
Tablo 24 : Tahkikat Heyeti Raporunda 1895 Olaylarında Mamûretülaziz Vilâyeti’nde Ölü ve Yaralı Sayısı	97
Tablo 25 : Gürün’de Yaşanan Olaylarda Ölü ve Yaralı Sayıları.....	101
Tablo 26 : Hısn-ı Mansûr 'da Yaşanan Olaylarda Ölü ve Yaralı Sayıları.....	102

Tezin Başlığı: Malatya Sancağı ve Çevresinde Ermeni Olayları (1890–1895)	
Tezin Yazarı: Hasan Yılmaz	Danışman: Yard. Doç. Dr. M. Hüdayi Şentürk
Kabul Tarihi: 29/06/2007	Sayfa sayısı: IX (ön kısım) + 132(tez) + 31(ek)
Anabilimdalı: Tarih	Bilimdalı: Yeniçağ Tarihi
<p>Son yıllarda Ermeni sorunu özellikle diaspora Ermenilerinin baskıları sonucu sadece Türkiye ve Ermenistan arasında yaşanan bir sorundan ziyade bir dünya sorunu haline getirilmeye çalışılmaktadır. Ermenilerin yaptığı propaganda sonucu yanlış bilgilenen konuyla ilgisi olsun veya olmasın diğer ülke kamuoylarının doğru bilgilendirilmesi ve asılsız iddiaların çürütülerek gerçeklerin ortaya konması için bilimsel araştırmalar yapılmasını gerektirmektedir. Ermeni sorunu hakkında yeterince genel araştırmanın yapıldığı bir ortamda bölgesel alanda yapılan çalışmaların azlığı bizi bu alanda çalışmaya sevk etmiştir.</p> <p>“Malatya Sancağı ve Çevresinde Ermeni Olayları (1890–1895)” adlı bu çalışma, Ermenilerin Malatya’daki sosyal yaşantılarını ve 1895 yılındaki Ermeni olaylarını konu almaktadır. Çalışma, tarih boyunca Ermeni toplumu ve Ermeni Sorununun ortaya çıkışı ile başlamaktadır. Daha sonra genel olarak Malatya Tarihi verilerek, Malatya’da Ermenilerin sosyal yaşamları çeşitli yönleri ile ele alınmıştır.</p> <p>Ermenilerin 1895 yılında Anadolu’nun birçok yerinde giriştiği isyan hareketinde Malatya Ermenilerinin faaliyetleri ve bu olaylara karşı devletin tutumu, arşiv belgeleri, yerli ve yabancı kaynaklar ışığında ortaya konmaktadır.</p>	
Anahtar kelimeler: Ermeni Sorunu, Ermeni, Malatya, 1895 Olayları	

Title of the Thesis: Malatia District and Armenian Incidents Around (1890-1895)	
Author: Hasan Yılmaz	Supervisor : Assist. Prof. Dr. M. Hüdai Şentürk
Date : 29 /06/ 2007	Nu. of pages : IX pre text + 132 main body + 31 appendices
Department: History	Subfield : New Age Historical
<p>In recent years, some circles try to transform the Armenian Conflict between Turkey and Armenia into a world wide problem. It is required that The people of other countries who are mis-acquainted with the subject because of the efforts by The Armenian must be acquainted in the right way and academical studies must be carried out in order to point out the truth on the conflict by demonstrating the invalidity of the Armenian claims. Inadequate number of the regional studies direts us make aresearch in that field.</p> <p>This research named as “Malatia District and Armenian Incidents Around (1890–1895)” takes as its concern the social life of the Armenian in Malatia and The Armenian incidents in 1895. The study starts with emergence of the Armenian Society and Conflict. Then alluding to the history of Malatia in general, The social life of the Armenian in Malatia is elaborated on.</p> <p>That the revolts caused by the Armenian in different regions of Anatolia in 1895 and attitude of the state towards those incidents is explained in the light of Archiev documents, local and foreign sources.</p>	
Keyword: Armenian Conflict, Armenian, Malatia, Incident in 1895.	

GİRİŞ

Asya ve Avrupa arasında bir köprü durumunda olan Anadolu toprakları üzerinde, önemli bir noktada bulunan ve Anadolu'ya hâkim olmak isteyen medeniyetlerin ele geçirmek istedikleri Malatya şehrinin tarihinden küçük bir kesit olan bu çalışmada; Ermeni Sorunu çerçevesinde, Ermenilerin Malatya'daki yaşantıları ve Malatya Ermenilerinin Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki faaliyetleri konu edilmiştir. Oldukça geniş ve farklı sebepleri olan Ermeni Sorununun, Malatya'daki yansımalarının ne şekilde olduğunun daha iyi anlaşılması için, konunun genelden özele doğru incelenmesi, bütünlüğünü bozmamak açısından önemlidir. Özellikle günümüzde birçok devletin müdahalesiyle uluslararası bir boyut kazandırılmak istenen Ermeni Sorununun daha iyi anlaşılması açısından bu tür yerel araştırmaların yapılmasının önemi de yadsınamaz.

Devletler kendi bünyesinde olan unsurlarla veya sınırı olsun ya da olmasın, siyasî ilişkiler kurdukları devletlerle sorunlar yaşayabilirler. Bu sorunların çözümü için kullanılan yöntemler sorunun mâhiyetine ve önemine göre farklılaşabilir. Dolayısıyla bu sorunlar, kurulan diplomatik ilişkiler sayesinde barış yoluyla çözümlenebilirken, bazen de savaflara neden olabilmektedir. Uzun süre çözümlenemeyen sorunların birçoğu ise başka sorunların altyapısını oluşturmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti'nin uluslararası alanda yaşadığı sorunların bir kısmı kurulduğu dönemden sonra ortaya çıkmışken, bir kısmı da mirasçısı konumunda olduğu Osmanlı Devleti'nden devralınmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'ne Osmanlı Devleti'nden miras kalan sorunlardan en önemlisi, Ermeni Sorunudur. Genel olarak; Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan Ermeni vatandaşlarının, Osmanlı Devleti'nden toprak alıp, bağımsız bir Ermenistan kurmak istemeleri üzerine ortaya çıkan, Ermeni Sorununun oluşumunun çeşitli sebepleri vardır. Fransız ihtilâlinin ortaya çıkardığı milliyetçilik akımı, emperyalist devletlerin kışkırtmaları, misyonerlik faaliyetleri bu sebeplerin başlıcalarıdır.

Ermeni Sorunu, başlangıçtan günümüze geçen uzun süreçte sorun olarak devam etmekle birlikte Ermeni istekleri başkalaşmıştır. Soykırım iddialarının kabulüne bağlı olarak, Türkiye'den yüklü bir tazminat almak ve son aşamada ise Türkiye sınırları

içerisinde bulunduğunu iddia ettikleri Ermeni topraklarının, "Batı Ermenistan"ın iadesini sağlayarak Büyük Ermenistan'ı kurmak yönünde bir siyaset izlemektedirler. Nitekim Ermenistan Parlamentosu'nca 23 Ağustos 1990'da kabul edilen bildiride; "Ermenistan Cumhuriyeti, Osmanlı Türkiyesi ve Batı Ermenistan'da gerçekleştirilen 1915 soykırımının uluslar arası kabul görmesi çabasını destekler" maddesine yer verilmiştir. Ermenistan, Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırı tespit eden, 13 Ekim 1921 tarihli Kars antlaşmasını tanıdığını hâlâ ilân etmemesi niyetlerini açıkça ortaya koymaktadır.

Günümüzde Ermeni Sorunu özellikle batılı devletlerde yaşayan Ermeniler tarafından güncel bir mesele haline sokulmaya çalışılmakta, hiçbir bilimsel dayanağı olmayan iddialarla batılı devletlerin kamuoyları yanıltılmaya çalışılmakta; bu şekilde hükümetler üzerinde baskı oluşturarak Türkiye'yi uluslararası platformda zor duruma sokmak istemektedirler. Oysa ki Ermeni iddialarına kaynak olan olayların, "Tarih İlmi" ışığında incelenmesi gerekmektedir. Tarihçilerin araştırma yaparken kullandıkları birçok kaynak, bu konunun aydınlatılmasında tarihçiler için yeterli malzemeyi sunmasına rağmen, sorun Ermeniler tarafından bilimsel alandan uzaklaştırılmaya çalışılmaktadır. Sorunun çözümünü Ermeniler tarafından siyasî arenaya kaydırılmak istenirken, Türkiye'nin "*Olayların incelemesini tarihçilere bırakalım*" tezi olaylara bilimsel bir bakış açısı getirilmesi gerekliliği yönünden oldukça önemlidir.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Ermeni Sorunu içinde olayların yaşandığı şehirlerden birisi de Malatya'dır. Malatya, Osmanlı Devleti bünyesinde Ermeni nüfusun en yoğun yaşadığı yerlerden biri olmasına rağmen hiçbir zaman nüfus oranları Malatya'da Müslümanların %15'inden fazla olmamıştır. Bu nüfus oranlarına rağmen Ermeniler, bir devlet kurmak istedikleri Vilâyet-i Sitte olarak adlandırılan altı vilâyetten biri olan Mamûretülaziz sınırları içinde kalan Malatya'yı da sınırları içinde görmek istemişlerdir. Bu nedenle XIX. yüzyıl sonlarında Malatya'yı isyan hareketlerinin en önemli merkezlerinden biri haline getirmişlerdir. Emellerine ulaşmak için silahlı mücadele dâhil her türlü yolu deneyen Ermenilerin ve onların destekçisi konumunda olan batılı devletlerin çeşitli kaynaklarında, amaçlarına ulaşamamanın hırsıyla Anadolu'da Ermenilerin yaşadığı birçok şehirde olduğu gibi Malatya'da da

katliama uğradıkları konusunda hiçbir dayanağı olmayan iddialar bulunmaktadır. Yaptığımız bu çalışmada soykırıma uğradıkları iddia edilen Malatya Ermenilerinin olayların başlangıcında ve gelişmesinde nasıl bir rol oynadıkları ortaya konmuştur.

Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın gayesi, Malatya ili ve çevresinde Ermenilerin sosyal yaşamlarını ve XIX. yüzyıl sonunda başarısızlıkla sonuçlanan isyan hareketlerini incelemek, tartışmak ve ortaya koymaktır. Bu çerçevede, Ermenilerin Malatya ile ilgili iddiaları, bir tarihçi açısından en önemli kaynak olan arşiv belgeleri ışığında çürütülmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın Önemi

Bu çalışma, bundan önce Ermeni iddialarına karşı Malatya ve çevresinde Ermeni olaylarını ele alan hiçbir çalışma olmaması sebebiyle önem taşımaktadır. Ayrıca genel olarak Türkiye’de gelişmemiş olan şehir tarihçiliği çerçevesinde Malatya Tarihi ile ilgili çalışmaların yetersizliği nedeniyle bu çalışma şehrin tarihinde belirli bir dönemi ve belirli bir yönü konu edinmesine rağmen şehir tarihinde oldukça önemli yılları ihtiva etmesi nedeniyle bundan sonra yapılacak Ermeni Sorunu ve Malatya ile ilgili yapılacak çalışmalara katkılar sağlayacaktır.

Çalışmanın Yöntemi

Çalışma hazırlanırken yerli ve yabancı kaynaklar ile çeşitli başvuru eserlerinin yanında çalışmanın orijinal olması açısından gerekli olan arşiv belgeleri için Başbakanlık Osmanlı Arşivinde katalog taraması yapılmış ve elde edilen belgeler ışığında ortaya çıkan sonuçlar ortaya konmuştur.

Tezin İçeriği

“Malatya Sancağı ve Çevresinde Ermeni Olayları (1890-1895)” adlı Yüksek Lisans tez çalışmamız, genel bir Ermeni Sorunu değerlendirmesini ve Malatya Tarihi ile Malatya Sancağında yaşayan Ermenilerinin şehir sosyal hayatındaki durumlarını ve 1895 yılında Malatya’da yaşanan Ermeni Olaylarını içermektedir.

Tarihte Ermeniler ve Malatya

Ermenistan isminin nereden geldiğine dair çeşitli görüşler bulunmaktadır. Ermeniler kendilerine "Hayk", ülkelerine ise "Hayastan" adını vermektedirler. Bazı Ermeni tarihçilerinin görüşü Ermenilerin Urartular olduğu, Ermenistan adının da Urartu Kralı Aramu'dan geldiği şeklindeyken, İngiliz tarihçi Toynbee, Urartuların son kralı III. Rusas'ın babası Erimena'dan, ya da M.Ö. X. yüzyılda Kuzey Arabistan steplerinden gelen Aramaen'lerin ülkesi manasına gelen Arumu-ni'den olabileceğini söylemektedir. Bugün kabul edilen görüş Urartularla Ermeniler arasında bir bağ olmadığı şeklindedir (Gürün, 2001: 19–20).

Ermenistan bölgesi için yüksek memleket anlamına gelen Asurice'de "Urartu", İbranice'de "Ararat", Aramicede "Harminyap-Harmeni" isimleri geçmektedir. Bu kelimeler coğrafi bir bölgeyi ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Ermeniler ise kendilerini Hayasdan-Hay olarak ifade ederler (Kocaş, 1990: 22). Saint Martin'e göre, çok eski zamanlardan beri Armenie ismi, hemen bütün çeşitli doğu ulusları tarafından bu isimle nitelendirilmiş olduğunu bildiğimiz ve Ermenilerin Hayasdan dedikleri yere verilmiş olan isimdir. Süryaniler buraya Armenia, Araplar Ermeniyye adını vermişlerdir (Uras, 1976: 103). F. Kırzioğlu'na göre, Asur çivi yazılı kaynaklarında, Botansuyu boyları ve Van çevresi için M.Ö. 1280 yıllarından itibaren "Yukarı-El / Ülke" anlamındaki "Urartu" denilmektedir. Yine M.Ö. 1000 yıllarında Diyarbakır bölgesinde yaşayan Sami soyundan Aramlılar, kuzeylerindeki Dicle Nehrinin kaynak yeri olan yüksek bölgeye aynı adı vermekteydiler. Bu yüzden M.Ö. 618–518 yılında İranlı I. Darius'un kitabelerinde şimdiki Elazığ-Tunceli kesimine "Ar-Mina / Miniya" (Yukarı-El / Yüksek Ülke) denildiği görülmektedir. Eski Yunanlılardan Miletli Hekatheos ve Halikarnas'lı Herodot Murat-Fırat kavşağındaki yerleri "Armenye", ahâlisini de "Akmenioy" olarak aktarmışlardır. Romalılar da Van Gölü çevresi için Yukarı-El / Ülke anlamında Armenia deyimini kullanmışlardır. Kırzioğlu, ayrıca "Arşak" kelimesinin eski Türkçede Pars-Ayı karması bir yırtıcı olduğu açıklamasını yapıp, Armenia'da hâkimiyet kuran Arşaklılar'ın (Arşakuni sülalesi), Persli ve Türk olduğu iddiasını ileri sürmektedir. Yine araştırmacının, bugün Ermeni dili ve mezhebi mensuplarının Türk olmadıkları ama geçmişte bazı Türk boylarıyla karıştıkları iddiası vardır. Araştırmacıya göre, Dede-Korkut Oğuznâmelerinin başı sayılan Akkoyunlu

Oğuznâmesi de denilen Bahrî'l-Ensâb'ta Arşaklılardan bahsedilmektedir (Kırzioğlu, 1984: 133–138).

Ermenilere göre Ermenistan olarak belirtilen coğrafya Büyük ve Küçük Ermenistan olarak ikiye ayrılmaktadır. Büyük Ermenistan kuzeyden Karadeniz ve Gürcistan, batıdan Kızılırmak, doğudan İran ve Hazar denizi, Güneyden İran ve Irak ile çevrili yerlerdir. Küçük Ermenistan ise Fırat'ın batısında kalan yerlerdir. Kilikya bölgesi de Ermeni toprağı sayılmaktadır (Hocoğlu, 1976: 1; Çaycı, 2000: 4).

Ermeni dili konusu, Ermenilerin kökleri gibi çeşitli varsayımlara dayanmaktadır. Milattan bir yüzyıl öncesine kadar Ermeni soyluları Rumca ve Farsça'yı kullanmaktaydılar. Ermenice olarak belirtilen dil halk diliydi. Ermenilerin Hıristiyan olmalarını sağlayan Krikor Lusavoriç ayinlerini Rumca yapmaktaydı. Meillet'e göre, klasik Ermenice kesinlikle Van Gölü civarında meydana gelmiştir. Ermenicenin içinde Hint-Avrupa kökenli sözcüklerin sayısı ise dört yüze ulaşmaz görüşündedir. Le Normant ise, Ermenice, İran grubunun bir lehçesi ile karşılıklı olarak Zend ve Farsça ile meydana gelmiştir. *“Eski şeklini bize gösterecek hiçbir eser yoktur”* açıklamasını yapmaktadır. Birçok bilgin de Ermenicenin Farsçadan çıktığı fikrindedir. Bazı bilginler Ermenicenin evvelce Turanî bir dil iken sonra özellikle Farsça ve Rumcanın bu dile karıştığını düşünmektedirler. Bir görüş ise Ermenicenin, Ermenistan denilen bölgenin asıl halkıyla o kesime Balkanlar'dan geçerek gelen ve yerli halkla karışan insanların dillerinin kaynaşmasından olabileceği şeklindedir. Ermeni tarihinde de birçok isim özellikle özel isimler Partlardan, İranlılardan alınmıştır (Uras, 1976: 109–110).

Ermenilerden ilk olarak Darius'un Akamenid yazıtlarında M.Ö. 515'te bahsedildiği ileri sürülmektedir (Gürün, 2001: 22). Armenia veya Arminia adına M.Ö. 521 veya 518'de rastlandığı görüşleri vardır (Kılıç, 2000: 1; İltter, 2002: 24). Sonuçta Ermenilerden ilk olarak M.Ö. 500'lü yıllarda bahsedildiğini kabul etmek doğru gözükmektedir.

Ermeni araştırmacı Pastırmacıyan'a göre, Hint-Avrupa topluluklarından olan Ermenilerin Ermenistan'a gelmeleri, yine Hint-Avrupalı olan Kimmerlerle birlikte Kafkasya'dan veya Frigyalılar'la beraber Balkanları aşarak olmuştur. Grousset ise M.Ö. 1200'lü yıllarda Frigyalılar'ın Balkanları aşarak Anadolu'ya geldiği ve Hititlere son verdiği, Frigyalılar'ın ise M.Ö. 676–675 yıllarında Kimmerler tarafından bozguna

uğratıldığı ve bazı grupların doğuya hareketlendiğini belirterek Ermenilerin bu gruplarla ilişkisi olabileceğini düşünmektedir. Her şeye rağmen Ermenilerin kökleri hakkında kesin ve geçerli bir kanıt bulunmamaktadır. Bu konuda kesin olarak belirtilebilecek şey, Büyük İskender'in Anadolu'ya sefer yaptığı sırada (M.Ö.331) bugünkü Ermenistan coğrafyası civarlarında olduklarıdır (Gürün, 2001: 23).

Büyük İskender'in III. Darius'u mağlup etmesiyle bu bölge artık fiilen İskender İmparatorluğu'na dâhil oluyordu. Büyük İskender'in ölmesinden sonra ise generalleri tarafından idâre edilmiş ve bu durum Part hâkimiyetine geçişe kadar sürmüştür. Büyük İskender'in ölümünden 60 yıl sonra Arşak'ın Part hükümdarı olmasından sonra onun yerine oğlu Büyük Arşak başa geçti. Büyük Arşak sınırlarını çok genişletti ve hudutlarını savunması yani bir nevi Partlar lehine tampon devlet vazifesi görmesi ve tam bağıllık şartıyla Ermenistan Krallığını kurarak, bir söylentiye göre kardeşi, bir söylentiye göre de oğlu olan Valarsas'ı, (Ermenilere göre Vagarşak) bu krallığın başına geçirdi. Arşakuni sülalesinden ilk başa geçen kişi Vagarşak'tır (Kerovpyan, 2000; 67). Böylece Ermenistan'da Arşakuni sülalesi olarak adlandırılan dönem başladı. M.S. 433'te Ardaşes'in krallıktan indirilerek yerine İranlı bir valinin atanmasına kadar süren 583 yıl içinde Arşakuni sülalesi, bu bölgede Partlar'a bağlı bir krallık olarak hâkimiyetini sürdürmüştür. Her zaman bölgede kendilerinden daha güçlü bir devlet ve otorite olmuş, bazen Roma'ya yaklaşarak, bazen de Partlar'la ilişkilerini geliştirerek varlıklarını devam ettirmişlerdir. Roma ve İran arasındaki mücadeleler ve bölgedeki güç dengeleri bağımsız olmalarını engellemiştir. Her ne kadar I. Ardaşes zamanında (M.Ö. 115–90) Part hâkimiyetinden kurtulmaları söz konusu olduysa da bu durum çok kısa sürmüştür.

Arşakuni sülalesi hâkimiyetini tesis eden Büyük Arşak, bir Ermeni değil bir Partlı'dır. Kurulan krallıktaki halk çok karışıktır. Bu krallığın, Ermeni Krallığı, içinde yaşayan halkın da Ermeni kabul edilmesi, bölgeye Armeni (Yukarı Memleket) adının verilmesinden olsa gerektir (Kocaş, 1990: 32–33). Bu arada Dertad (286–342) zamanında Hıristiyanlık yayılmaya başlamıştır. Kirkor Lusavoriç'in Suriye ve Kapadokya'dan getirdiği rahiplerle, Hıristiyanlık Ermeniler arasında yer bulmaya başlamaktaydı. Partlı Kirkor Lusavaroviç'in çabalarıyla farklı inanışlara sahip değişik yapıdaki insanlar böylece büyük oranda bir Hıristiyan cemaati haline gelmekteydiler.

M.S. 301 tarihi Ermeniler arasında Hıristiyanlığın kabul edildiği tarih sayılmaktadır (Kılıç, 2000: 25–26).

Arşakuni'lerden sonra Ermeniler, İranlıların atadığı Marzbanlar (İranlıların Ermenistan'a atadıkları valilere verdikleri unvan) tarafından yönetilmişlerdir. Bu dönemde Marzbanlar genellikle Ermeni olmayanlar arasından seçilirken, bazen de sadakatlerini ispatlamış olan Ermeniler arasından seçilmekteydiler. Bu dönemde İranlılar, Bizans ile ilişki kurmasını önlemek amacıyla Ermeniler arasındaki Hıristiyanlığı kaldırmak ve Mazdeizmi kabul ettirmek için yoğun baskı uygulamışlardır. Özellikle İran hükümdarı II. Yezdücerd (M.S. 440–457) zamanında Ermenileri Hıristiyanlıktan vazgeçirmek için önemli mücadeleler olmuştur. İki büyük gücün İran ve Bizans'ın nüfuz mücadelesinin arasında kalan Ermeniler bir de Hıristiyanlığa geçmeleri sebebiyle yine İran ve Bizans savaşlarında arada kalmaktaydı. Bundan sonra Ermeniler arasında bir başka gücün, Arapların egemenliği başlamıştır.

İslâm fetihleri başladığı dönemde, Ermeniler Bizans hâkimiyeti altındaydılar. Araplar 637 tarihinden itibaren Ermenistan'ı istila etmeye başladılar. Halife Osman zamanında, Hicri 24–25 yıllarında Suriye Valisi Muaviye'nin gönderdiği bir ordu, Erzurum'u zapt ettikten sonra bir Bizans ordusunu bozguna uğratarak, Van bölgesini ve İran Ermenistan'ının merkezi Tovin'i ele geçirdi. Ermeniler bunun üzerine Arap hâkimiyetini kabul edip vergi vermeyi kabul etmekteydiler. İmparator Jüstinyen'in Ermenilerin tekrar Bizans idâresi altına girmeleri çabası sonuç vermedi ve bu bölgede Arap hâkimiyeti tesis edilmiş oldu. Araplar Ermenistan'ı yönetmek için Müslüman valiler görevlendirdiler. Valilerin yanında Ermenilerin iç işlerine bakmak için, bir Ermeni yardımcı, olarak bulunmaktaydı (Uras, 1976: 77). Ermenilere sağlanan geniş haklar ve din hürriyetine rağmen 849 yılında bir isyan çıkardılar. İsyanın tehlikeli bir hâl alması üzerine Halife El-Mütevekkil isyanı bastırması için devrin önemli Türk kumandanlarından Boğa el-Kebir'i görevlendirdi. Gönderilen ordudaki askerlerin çoğunu Türkler oluşturmaktaydı. Kumandan Boğa'nın aldığı tedbirlerle isyan bastırıldı (Yıldız, 1984: 30).

Eyaletlerde Müslüman valilerin yardımcısı olan kişilere Naharar denmekteydi. Eyalet yönetiminde asıl güç Nahararlar'da bulunmaktaydı. Çünkü iç işleri düzenleyen ve idâre edenler bunlardı. 885 yılında bu Nahararlar'a krallık unvanı verilirken, bu krallar

statü olarak Azerbaycan'da bulunan ve halifeyi temsil eden Arap valilerin altında yer almaktaydı. Zamanla vergi karşılığında bu kralların sayısı artmış, birçok yerde krallıklar oluşmuştur. Bu krallıklar arasındaki mücadeleler eksik olmamış ve kısa süre içinde krallıklar tekrar Bizans kontrolüne girmeye başlamışlardır (Uras, 1976: 78). Böylece, Türkler bu bölgeye gelmeye başladıklarında feodal ve kendi aralarında mücadele halinde, Bizans kontrolü ve etkisinde olan küçük Ermeni krallıkları bulunmaktaydı.

Ermenilerin Türklerle karşılaşmasına gelince; ilk karşılaşmalarının Hazar Türkleriyle olduğu şeklinde görüşler bulunurken, geniş çaplı ve daha yoğun olarak Türk-Ermeni ilişkisinin Selçuklu Devleti kurulmadan önce Çağrı Beyin 1015–1021 yılları arasında Doğu Anadolu'ya yaptığı seferlerle olduğu gözükmemektedir. Selçuklular Anadolu'ya henüz gelmek üzereyken bu sırada Bagrat hânedanının hüküm sürdüğü Ani ve Arzurunu hânedanının hüküm sürdüğü Vaspuragan olmak üzere Bizans'a bağlı iki prenslik bulunmaktaydı (Yinanç, 2002: 253). Bu sırada Ermeniler vasal statüde Bizans'a bağlıydılar ve aralarında anlaşmazlıklar mevcuttu. Horasan ve Azerbaycan üzerinden Doğu Anadolu'ya gelen Çağrı Bey Van Gölü çevresinde Ermeni kuvvetleriyle çarpışmış ve bozguna uğratmıştır. O vakte kadar hiç Türk askeri görmeyen Ermeniler, Mızrak, ok ve yaylı, beli kemerli, uzun ve örülü saçlı, adeta rüzgâr gibi uçan Türk atlıları karşısında son derece korkmuşlardır. Ermeni Prensi Senekerim'in kuvvetleri Türk askerlerinin yağmur gibi attıkları oklar karşısında çaresiz kalmıştır (Sevim, 1984: 68).

Bizans imparatoru II. Basil zamanında vasal statüdeki Ermeni krallıklarının yönetimi merkeze bağlanmış ve Ermenilerin çoğu Orta Anadolu'ya sürülmüştür. IX. Konstantin zamanında da Ermenilere ağır vergiler getirilmiş, dinî baskılar uygulanmış ve Anadolu içlerine sürmeler devam etmiştir.

Tuğrul Bey'in Selçuklu Emir ve Şehzâdelerini Anadolu'nun fethiyle görevlendirmesiyle, yapılan seferler daha da artmıştır. Tuğrul Bey'in 1063'te ölümünden sonra yerine geçen Alparslan zamanında Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da fetihler devam etmiştir. Sultan Alparslan, Bizans adına Lori Ermeni Krallığı'nı yöneten Gorige'yi tâbi kıldıktan sonra Ani kalesini muhasara etmiş ve fethetmiştir. 1071'de Malazgirt Savaşı esnasında Bizans ordusunda bulunan Ermeniler, savaş

alanını terk ederek Bizans'a ihânet etmiş oldular. Güçlü bir devlet olan Bizans'ın mezhep baskıları karşısında bir şey yapamayan Ermeniler savaş alanını terk etmekten çekinmemişlerdi. Bizans Devleti'nin Malazgirt'te yenilmesinden sonra aslında Türklerin Anadolu'ya açılabilmesi için ciddi herhangi bir güç kalmamıştı. Ermeniler de büyük kitleler halinde Fırat boylarına, Orta Anadolu'ya, Kilikya ve Suriye taraflarına yığılmışlardır (Turan, 1971: 29–40).

Sultan Melikşah zamanında Ermeniler müsamaha görmüşlerdir. Melikşah, vergilerin indirilmesi isteğiyle huzuruna gelen Ani Başpiskoposu Barseğ'in isteğini kabul ettiği gibi, Ermenilere dinî alanda birçok özgürlükler de vermiştir (Sevim, 1993: 104). Selçuklular zamanında, Ermeniler son derece rahat ve serbestçe, dinî hiçbir baskıya maruz kalmadan yaşamışlardır.

Ermeniler, Türkiye Selçuklu Devleti zamanında da tâbi küçük prenslikler şeklinde her türlü dinî ve idarî özgürlüğe sahip olarak yaşamışlardır. Buna rağmen Sultan Kılıçarslan zamanında, haçlılarla işbirliği yapıp Selçuklular adına yönettikleri Urfa'yı teslim ederek ilk haçlı prensliğinin kurulmasına (1098) yol açtılar. Antakya'nın haçlıların eline geçmesinde de yine Ermenilerin payı vardır (Sevim, 1993: 26).

Haçlı seferlerinden sonra Kilikya'da Ermeni teşekkülünün bir güç olarak ortaya çıkması Romen Diogenes'in komutanlarından Filaretos ile başlamıştır. Malazgirt Savaşından sonra Bizans'ın bölgede etkisiz kalmasıyla Filaretos bölgede gücünü arttırdı. Büyük Selçuklu Devleti'ne vergi ödeyerek, kendisini kabul ettirmiştir. Daha sonra Kilikya'da kim olduğu ve nereden geldiği hakkında tam bir bilgi olmayan Rupen isimli birisi bölgede bir güç olarak ortaya çıktı. Rupen'den sonra da oğlu Konstantin (1095–1099) hüküm sürmüştür.

Konstantin I. Haçlı seferi esnasında haçlılara çok yardımcı olmuş, yol göstermiş ve zahire yardımı yapmıştır. Bu yardımları Haçlılardan "*Baron*" unvanı almasına neden olmuştur. Konstantin'den sonra I. Toros (1099–1122) daha sonra da I. Levon (1122–1137) başa geçmiştir. 1136'da Bizans ordusu bütün Kilikya'yı ele geçirmiş ve Levon ile ailesini de İstanbul'a götürmüştür. Aradan 7 sene geçtikten sonra Levon'un oğlu Toros tekrar Kilikya'ya kaçarak bölgede tekrar hâkimiyet tesis etmiştir. Daha sonraki yıllarda tahta geçen II. Levon, Roma-Germen İmparatorluğuna ve Papalığa mektup yazarak kendisine taç göndermelerini istemiş ve Roma-Germen İmparatoru VI. Henri

bir taç göndermiştir. Bu dönemden itibaren Kilikya’da bir krallık kurulduğu düşüncesi buradan kaynaklanmaktadır.

II. Levon’un samimiyeti her zaman tartışma konusu olmuştur. Çünkü II. Levon, Roma-Germen İmparatorluğundan ve Papalıktan taç talep etmiş, onların vasalı olduktan sonra sürekli Haçlı seferleri için çağrılarda bulunmuştur. Böylece bölgedeki konumunu güçlendirmek amacını gütmüştür. Papalık da zaten onu bölgede Haçlı seferlerinin “*yerli şefi*” olarak görmekte ve görevlendirmekteydi. II. Levon zamanı, Müslümanlarla haçlılar arasındaki savaşımlardan dolayı bir bakıma Kilikya Ermenilerinin unutulduğu ve en serbest dönemlerini yaşadığı zaman denebilir.

II. Levon’un oğlu olmadığı için kızı Zabel, Antakya prenslerinden Filip ile evlenmiş ve bir müddet başta Filip bulunmuş fakat Ermenileri Franklaştırmaya çalıştığı için öldürülmüştür. Daha sonra başa geçenler şunlardır; Hetum (1226–1269), Ültevön (1269–1289), II. Hetum (1289–1301), Oşin (1308–1320) ve V. Levon (1320–1341). V. Levon’un öldürülmesinden sonra 1342’de Kıbrıs’tan Fransız asıllı Lusignan ailesinden biri olan Amaury De Lusignan başa geçmiştir. Ermeniler bir Kıbrıs prensini başa getirerek yeni bir Haçlı seferi tertipletmeyi ve kendilerini güvence altına almayı ümit etmekteydiler. Filip’in başına gelenler bir müddet sonra Amaury’nin de başına gelmiştir. O da Ermenileri Katolikleştirmeye çalıştığı için öldürülmüştür. Ermenilerin başına bundan sonra IV. Konstantin (1344–1363) ve V. Konstantin geçmiştir. V. Konstantin’in başa geçer geçmez öldürülmesi üzerine 1374’te Kıbrıs’tan Prens VI. Leon De Lusignan’ı seçtiler. Bu dönemde Memlûklular Kilikya’yı büyük oranda kontrol altına almış durumdaydılar. Ermeni Baronluğunun hüküm sürdüğü sadece başkent Sis ve Anazerba şehirleri kalmıştı. 1375’te Sis’in Memlûkluların eline geçmesi üzerine VI. Leon esir edilerek önce Mısır’a götürüldü daha sonra esaretten kurtularak Fransa’ya döndü ve 1393’te öldü. Böylece aslında 1375 yılında Kilikya Ermeni Baronluğu fiilen yıkılmış oluyordu.

Kilikya Ermeni Baronluğu topraklarında, Kilikya’da Ermenilerden başka Grekler, Türkler, Araplar, Yahudiler, ticaret için gelen ve orada bulunan Cenevizliler, Venedikliler, Latinler gibi topluluklarda bulunmaktaydılar. Bu bakımdan baronluk, millilik ve homojenlik yansıtmayıp tam aksine kozmopolit bir yapıdaydı.

Kilikya'da kurulan baronluk ile Türkiye Selçuklularının ilişkileri Selçuklu Devleti'nin güçlü olup olmamasına bağlı olarak devam etmiştir. Selçukluların güçlü zamanlarında vergilerini ödeyen ve bağlılığını bildiren baronluk, sorun yaşanan dönemlerde çeşitli yollarla topraklarını arttırma ve genişletme politikası gütmüştür. Bölgede hiç bir zaman tam bağımsız ve belirleyici bir güç durumuna gelememiştir. Ermeniler Selçuklulardan sonra Moğollara bağlı olarak varlığını sürdürmüş, Bizans ile zaman zaman ilişkilerde bulunmuş, bölgedeki haçlılarla, son dönemde özellikle Kıbrıs'taki haçlılarla işbirliği yaparak ayakta kalmaya çalışmış, en sonunda Memlûklar tarafından ortadan kaldırılmıştır. Anadolu'da Selçuklu hâkimiyeti zamanında Ermeniler tam bir inanç hürriyeti, siyasî ve iktisadî ayrıcalıklar içerisinde yaşamışlardır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde bir devleti olmayan Ermeniler, kitleler halinde yaşayan ayrıca hiçbir şehir ve kasabada salt çoğunluğa da sahip olmayan bir toplumdur. Osmanlılar kendilerini Selçukluların devamı ve varisi kabul ettiklerinden başlangıçta Ermenileri Selçuklulardan devraldıkları unsurlardan biri gibi görmüşlerdir (Şahin, 1988: 67). Kilikya Ermeni Baronluğu'nun ortadan kalkmasından sonra Ermeniler Konya, Eskişehir, Kütahya civarlarına yerleşmişlerdi. Bursa'nın Osmanlılar tarafından fethedilmesiyle birlikte Eskişehir ve Kütahya çevresindeki Ermeniler Bursa'ya göç etmişlerdir.

Fatih Sultan Mehmed tarafından İstanbul fethedilince 1461'de Bursa'dan Ermeni Piskoposu Hovakim getirilmiş, Patrik ilan edilmiş ve kendisine Samatya'daki Sulu Manastır denilen kilise tahsis edilmiştir. Ermenilerin dinî, sosyal ve kültürel idâreleri de Patriklik müessesesine verilmiştir (Göyünç, 1983: 25). Ermeni patrikliğinin kurulması ve çalışmaları Balkanlar ve Kafkaslar ile Adana, Ankara, Bayburt, Sivas ve Tokat civarından Ermeni aileleri de getirtilerek şehrin muhtelif yerlerine iskân edilmiş, böylece İstanbul'da bir Ermeni cemaati oluşturulmasına çalışılmıştır (Saray, 2003: 11). 1475 yılında fethedilen Kefe'den İstanbul'a getirilen Ermeniler Edirnekapı'da, 1479 yılında Karaman Ermenileri de Samatya'da iskân edildiler. Patrikliğe Hovakim'in getirilmesinden sonra gelen Ermeniler İstanbul'da özellikle 6 semte yerleştirildiği için Ermenilere "*6 cemaat*" denmiştir. Bu semtler Kumkapı, Yenikapı, Samatya, Narlıkapı, Edirnekapı ve Balat'tır. Bu yüzden XIX. yüzyıla kadar İstanbul Patrikliğine ait fermanlarda "*Altı Cemaat Patriki*" unvanı da yer almaktaydı (Uras, 1976: 149).

Gregoryen mezhebine¹ bağı olan Ermenilere Patrik atanmasının aslında siyasî anlamı bulunmaktadır. Papa'ya bağı olmayan, dinî bakımdan bağımsız, ama devletin denetleyebileceği bir Patrik, devletin gayrimüslim cemaatleri kontrolü açısından gerekli ve faydalı bir durumdu. İstanbul zamanla Ermenilerin bir bakıma merkezi olmuştur. XIX. yüzyılın başında şehrin Ermeni nüfusu 150.000'e yaklaşmış ve dünyadaki en kalabalık Ermeni şehri haline gelmiştir (Gürün, 2001: 78).

D. Oscanyan isimli, bir Ermeni yazar, "*The Sultan and His People*" adlı kitabında Osmanlı Devletinde Ermenilerin durumu hakkında şu malumatı vermektedir:

"Ermeni cemaati Türkiye'de günlük hayatın temelini teşkil etmiştir. Türkler sanayinin bütün dallarını Ermenilere bırakmışlardı. Bu sebeple Türkiye'deki bankerler, tüccarlar, makinacılar hep Ermeni idi. Diğer taraftan onlarla Müslümanlar arasında his benzerliği ve menfaat birliği vardı. Ayrıca, huyları ve adetleri birbirine benzerdi. Bu bakımdan Ermeniler Türklere rahatça uymuş ve emniyetlerini kazanarak en nüfuzlu reâyâ olmuşlardır" (Saray, 2003: 14).

Osmanlı toplumundaki gayrimüslimler içinde itibar sıralamasında Rumlardan sonra gelen Ermeniler, Mora isyanından sonra Rum cemaatinin itibarını ve güvenilirliğini kaybetmesiyle devlet hayatında daha etkili olmuş, memuriyetlerde daha fazla sayıda görev almaya başlamışlardır. II. Mahmud döneminde Darphâne Nezâreti uhdesine verilen Kazaz Artin padişah nezdinde oldukça nüfuzlu biriydi (Beydilli, 1995: 4).

I. Meşrutiyet Meclisinde Ohannes Efendi Meclis-i Mebûsan ikinci reisi olurken kendisinden başka 8 Ermeni de mebus olarak meclise girmiştir. II. Abdülhamid döneminde Hazine-i Hassa Nazırı olarak sırayla görev yapan Agob Kazazyan, Mikail Portukal ve Sakız Ohannes Paşalar, padişah tarafından takdir edilen önemli hizmetler ve reformlar yapmışlardır (Terzi, 2001; 21). 4 Şubat 1895'te hazırlanan bir raporda çeşitli devlet dairelerinde görev yapan 2.245 Ermeni memurun ayrıntılı bir dökümü verilmiştir (Ermeni Komitelerinin Amâl ..., 2001: 58-59). 1896 yılında ise İstanbul'da görev yapan 1700 Müslüman memura karşılık 597 gayrimüslim memur bulunmaktaydı (Karaca: 2001: 111). Sonuçta Osmanlı Devleti, Ermeni cemaatine her zaman iyi niyetli

¹Ermeni asıllı araştırmacı Murat Bebiroglu, Gregoryen tabirinden kaçınılması ve bunun yerine Doğu Ortodoks Ermeni Apostolik Kilisesi adının kullanılması gerektiğini ileri sürmektedir (Murat Bebiroglu, Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri, İstanbul 2003, s.3-4).

davranmış, Ermenilerden devlet hizmetlerinde yararlanmışlardır. Ermeniler de, Osmanlı Devleti zamanında, hiçbir dönemde yaşamadıkları kadar rahat ve özgür hareket edebilmişler, liyakatleri ölçüsünde nezâretlerde yüksek görevlerde bulunmuşlardır. *Şark meselesi* çerçevesinde Ermenilerin kullanılması sürecine kadar Ermeni toplumu “*millet-i sâdıka*” diye anılmış ve Ermeniler de tarihlerinin en huzurlu dönemlerini yaşamışlardır.

Malatya Tariçesi

Malatya, tarih boyunca doğu ile batı arasında hem coğrafi hem de kültürel anlamda köprü görevi gören Anadolu’da önemli bir geçiş noktası üzerinde kurulmuştur. Eski Malatya şimdikinden farklı bir yerde kurulmuştur. İlk olarak Arslantepe’de şehir özelliği gösteren bir yerleşim yeri ortaya çıkmıştır. M.Ö.3500’lerden itibaren Malatya bölgesi Arslantepe’nin kontrolünde idi. Arslantepe’deki yerleşim yerini niteleyen Malatya adı en eski şekil çivi yazılı metinlerde, Melita, Malazia, Malita, Maldia, Maldiya, Maldija şeklinde geçer ve bu kelimenin Hititçe’de Bal anlamına geldiği belirtilir. Asur belgelerinde Milidia, Melidia, Meli-te-a, Milid, Meliddu, Melide ve Urartu belgelerinde Melita adıyla anılır. Şimdiki eski Malatya’nın bulunduğu yerde kurulan Roma’ya bağlı şehre de Melita, Melitene ismi verilmiştir. İslâmî dönemde bu ad eski adına yakın bir şekilde Malatiyye ve Malatya şekline dönüşmüştür (Göğebakan, 1994: 5).

Malatya’nın tarihi geçmişi oldukça eski dönemlere kadar iner. Aslantepe höyüğünde M.Ö.3300–3000 yıllarında ait kerpiç saray, M.Ö.3600–3500’lere ait bir tapınak, binlerce mühür baskı, metal eserler bulunmuştur. Anadolu’da önemli bir noktada bulunan Malatya, çeşitli toplumların hâkimiyetine sahne olmuştur. Proto Hitit olarak kabul edilen Kuşarra Krallığı’nın bölgedeki hâkimiyetinden sonra Malatya ve çevresi uzun süre Hititlerin yönetiminde (M.Ö.1650–1300) altında kaldı. Geç Hitit döneminde Meliddu Devleti’nin merkezi oldu. M.Ö.1090’dan sonra Kargamış Krallığı’nın hâkimiyeti altına girdi. M.Ö.876’dan itibaren yörede hissedilmeye başlayan Asur baskısı, III. Salmanasar’ın yaptığı üç seferin ardından kesin hâkimiyete dönüştü. Urartu hâkimiyeti dönemi Asurlar karşısında yenilgiye uğramalarıyla sona ermiş ve Malatya Kommanu Krallığı’nın başşehri haline gelmiştir. Pers idâresinde Malatya

şehri Kapadokya Satraplığının on valiliğinden biri oldu ve ardından sırasıyla Selevkoslar, Pontus ve Kommagene Krallıkları'na bağlandı. Kapadokya'nın Roma hâkimiyetine geçmesiyle İmparator Titus devrinde XII. Fulminata lejyonunun daimi karargâhının Arslantepe'nin 4 kilometre kuzeyine taşınmasıyla şehir burada gelişmeye başladı ve Roma'nın doğu sınırlarını koruyan askerî bir üs niteliği kazandı (Göğebakan, 2002: 9). Surları 532'de tamamlatan İmparator Justinianus zamanında burayı III. Armenia eyaletinin de merkezi olarak seçti. Ardından Bizans-Sasani savaşlarına ve Bizans İmparatorluğu ile Müslüman Araplar arasındaki mücadeleye sahne oldu. Yermük Savaşından sonra Bizans ordusundan kaçanları takip eden İyaz b. Ganm, Malatya'ya kadar ilerleyerek şehir halkıyla cizye ödemeleri şartıyla bir anlaşma yaptı. Fakat Herakleios şehri yaktırdı. Malatya bir süre sonra Habib b. Mesleme tarafından alındıysa da Muaviye 655 yılında Suriye valiliğine tayin edilince Habib'i tekrar Malatya üzerine sevk etti ve şehir yeniden ele geçirildi. Ancak bu durum süreklilik kazanamadı. İki taraf arasında sık sık el değiştirdi (Göğebakan, 2004: XIII).

Emevi halifesi Hişam b. Abdülmelik döneminde 741 yılında bir defa daha Müslümanlar tarafından fethedilen şehir yeniden imar edildi. Bizans kuvvetleri 750–751 ve 755–756 yıllarında şehri tekrar işgal ettiler. Bunun üzerine Abbasi Halifesi Ebu Cafer el- Mansûr, El-cezire valisi Abdülvehhab b. İbrahim b. Muhammed ile Hasan b. Kâhta Beyi 70.000 savaşıyla Malatya'ya gönderdi ve şehir altı ay içerisinde yeniden inşa edildi. Bizans kuvvetleri bu sırada Malatya'ya yürüdülerse de Müslüman savaşçıların sayıca çok üstün olduğunu haber alıp geri döndüler.

Malatya, Bizans-Arap mücadelesinde müstahkem surları ve askerî gücüyle dikkati çeken bir sınır şehri özelliği taşıdı. Daha sonra yazılan bazı tarihi ve edebi eserlerde bu dönem Battal Gazi'nin adı ve kahramanlık menkıbeleriyle özdeşleştirildi. Malatya, Emeviler devrinde, Abbasiler döneminde ve özellikle Harun Reşid zamanından Avâsım² adıyla oluşturulan bölgenin önemli merkezlerinden birisi idi. Ayrıca Abbasiler tarafından Horosan'dan nakledilen Türklerin yerleştiği şehirler arasında yer aldı. 1057–1058 yıllarında Kars-Erzurum üzerinden Kemah'a ulaşan Türk kuvvetlerinden Emir Dinar Kumandasındaki bir grup Malatya'yı ele geçirdi. Şehre yönelik Türk akınları bundan sonra da sürdü (Göğebakan, DİA / XVII: 469). Ard arda

²Hız. Ömer zamanından itibaren halifelerin ülkesi ve Bizans toprakları birinden ayıran bölgeye Avâsım adı verilmiştir.

süran Türk akınlarından korunmak isteyen Bizans, Malatya ve Maraş bölgesine önemli miktarda Ermeni nüfus yerleştirmiştir. Malazgirt Savaşının hemen ardından Malatya, kendisine Bizans'ın temsilcisi süsü veren Kilikya'da bir Ermeni prensliği kurmuş olan Philaretos tarafından 1074'te zaptedilmiştir. Philaretos burayı Thoros, Hareb ve Gabriel adlı valiler aracılığıyla yönetti (Darkot, İA / VII: 231–232).

Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan 1097 yılı kış aylarında o surlarda Danişmendlilerin de ele geçirmek istediği Malatya üzerine yürüdü ve şehri bir süre kuşatsa da, I. Haçlı seferi sebebiyle kuşatmaya son verdi. Daha sonra Danişmendli Gümüştigin Gazi Malatya'yı fethetmek amacıyla harekete geçti ve başarılı oldu. 1106 yılında ise I. Kılıçarslan iki aylık bir kuşatmadan sonra burayı almaya muvaffak oldu. Onun ölümü üzerine oğlu Tuğrul Arslan Malatya'da sultan ilan edildi. Danişmendli Hükümdarı Emir Gazi, Malatya Meliki Tuğrul Arslan ile Harput Artuklu Emiri Süleyman arasındaki ihtilâflardan faydalanarak şehre hücum etti ve uzun süren bir kuşatmadan sonra Malatya'yı teslim aldı. Danişmendlilerin Malatya'daki hâkimiyetleri uzun süre devam etti. Anadolu Selçuklu Sultanı I. Mesud Malatya'yı üç defa muhasara etmesi üzerine Danişmendli Emir Zülkarneyn Anadolu Selçuklularına tabi olarak durumunu sürdürdü. Ardından Miryakefelon Savaşından sonra Sultan II. Kılıçarslan Malatya üzerine yürüdü; dört aylık bir kuşatmadan sonra şehri 1178'de ele geçirdi ve Danişmendlilerin bu koluna son verdi. Malatya, Anadolu Selçukluları döneminde "Dar'ür rifa³" unvanıyla tanındı (Gögebakan, DİA / XVII: 472).

Danişmendli ve Selçuklu devrinde Malatya önemli kültür ve ilim şehri özelliği kazandı, çok sayıda İran ve Arap asıllı âlim buraya yerleşti. Selçuklular devrinde burası pek çok yapıyla bezendi. Moğollar'dan kaçarak batıya doğru ilerleyen Türkmen kitleleri Malatya'nın da içinde bulunduğu bölgeye yerleştirildi. Moğollar, Köseadağ galibiyetinin ardından Malatya'ya yönelik ilk girişimlerinden bir sonuç alamadılarsa da 1244'te Yasavur Noyan şehri kısa bir süre için ele geçirdi. 1258'de Baycu Noyan tarafından tahribata uğratıldı. Elli yıl kadar İlhanlı valilerince yönetilen Malatya'da İlhanlı veziri Reşidüddin tarafından bazı hayrat eserler yaptırıldı. Fırat'tan ayrılacak kanallarla sulanan yerlere yeni köyler kurulması düşünüldü (Gögebakan, DİA / XVII: 470).

³Üstünlük ve asalet şehri anlamına gelmektedir.

Şehirdeki Hıristiyan halkın saldırılarından, yağmalarından ve Moğollar'la işbirliği yapmalarından rahatsız olan Malatya ahâlisi Moğol baskısından kurtulmak için Memlük Sultanı El-Melike'n-Nasır Muhammed b. Kalavun'dan yardım istedi. Bunun üzerine Dımaşk naibi Seyfettin Tengiz kumandasındaki bir orduyu Malatya'ya sevk etti. Memlük ordusu 1315'te şehre girdi. Malatya hâkimi Cemaleddin Hızır bazı şartlarla şehri teslim etmek istemesine rağmen askerler tarafından yağma ve tahrip edilmesine engel olamadı. Memlük Sultanı El-Melike'n- Nasır şehri yedi bölgeden oluşan bir sınır eyaleti haline getirdi. Bu sırada şehrin etrafında yedi kale vardı. Emir Çoban şehirde tekrar hâkimiyet kurdu. Ardından bir ara Eretnalıların idâresine giren Malatya'ya 1338'den itibaren Memlüklüler hâkim oldu. XIV. yüzyılın ilk yarısından itibaren Malatya ve civar Dulkadiroğluları ile Memlüklüler arasında mücadele alanı haline geldi. Bazen Memlük valileri, bazen da Dulkadir beyleri tarafından yönetildi (Darkot, İA / VII: 231–232).

Malatya ilk olarak 1399'da Yıldırım Bayezid tarafından Osmanlı hâkimiyetine alındıysa da bu uzun süreli olmadı. Malatya'nın Osmanlı hâkimiyetine geçmesi ile kaynakların hemen hepsinin ortak olarak kaydettiği husus şehrin Türkmenlerden alındığıdır. Yıldırım Bayezid, Malatya'yı Dulkadiroğlu Nasreddin Mehmed'e bırakarak Bursa'ya dönmüştü (Göğebakan, 2004: XV). 1400'de Anadolu'ya giren Timur, önce Sivas ve Elbistan'ı işgal etti. Daha sonra Malatya'ya yöneldi. Malatya ve çevresi yağmalandı, şehrin idâresi Timur'un yanında bulunan Kara Yülük Osman'a bırakıldı. Timur'un Malatya'dan ayrılmasının ardından Dulkadiroğluları buraya tekrar hâkim oldu. Bu dönemden itibaren Malatya Dulkadiroğluları topraklarının bir kısmını teşkil etmesi sebebiyle Osmanlı-Memlük çıkar çatışmalarının odak noktası haline geldi. 1484'te Yakup Paşa kumandasındaki Osmanlı kuvvetleri Malatya derbendinde Memlük kuvvetleri tarafından pusuya düşürüldü. XVI. yüzyılın başlarında Malatya yöresi Safevi tehdidiyle karşı karşıya kaldı (Göğebakan, DİA / XVII: 470). 1507'de Şah İsmail kuvvetlerinin Memlük topraklarına saldırdığı, bu arada Malatya'ya gelerek zarar verdiği, fakat saldırının Dulkadirli Beyi Alaüddeve tarafından durdurulduğu belirtilir. Yine Şah İsmail'in Diyarbakır Valisi Ustaclu Mehmed 1510'da Memlük sınırını ihlal ederek Malatya'ya kadar ilerlemişse de geri püskürtülmüştü.

Malatya, Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı idâresi altına girdi. Mısır seferi sırasında Hadım Sinan Paşa kumandasındaki ordu 28 Temmuz 1516'da Memlûk sınırında olan Malatya'ya ulaştı. Ordu Sultansuyu civarında konakladığında Sinan Paşa şehrin Memlûk valisine haber gönderip askerlerin Fırat üzerinden köprü kurarak geçmelerine izin vermelerini istedi. Bu istek kabul edilmeyince de Malatya'yı ele geçirdi. Osmanlı idâresine girdikten sonra Malatya sınır şehri olma özelliğini tamamen yitirdi ve sınırdan içeride bulunan bir şehir durumuna geldi. Ticarî ve ziraî imkânlarına rağmen ortaçağdaki parlak günlerine kavuşamadı. Bununla birlikte zaman zaman bazı siyasî ve içtimaî hadiseler sahne oldu. XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasında Malatya ve civarında eşkıyalık olayları vuku buldu (Göğebakan, DİA / XVII: 471). Bilhassa Safeviler'in propagandalarından etkilendi. Yıkıcı tesirleri görülen hareketler, 1577'de Şam Diyâde adlı eşkıyanın düzmece Şah İsmail sıfatıyla yöredeki aşiretleri ayaklandırması ve 1584–1591' de Malatya ile çevresinde 1000 kadar bölükbaşı ile uzun süre eşkıyalık yapan Kızıroğlu Mustafa'nın faaliyetleridir. 1592-1595 yıllarında Halep Türkmen beylerinde olup vergi toplamakla görevli Ferruh Bey ve adamlarının halka yaptığı zulümler, 1592 sonrasında Rişvan, Bal, Hassanlu, Selmanlu vb. aşiretlerin eşkıyalıkları, 1595-1600 arasında Malatya'da il erleri teşkilatı başına yiğitbaşı tayin edilen Karayazıcı Abdülhalim'in faaliyetleri 1608'de isyan etmiş olan Karakaş Ahmed Paşa'ya celaliliği bırakması karşılığında Malatya mutasarrıflığının verilmesi, XVIII. yüzyıl başlarında Malatya'da yeniçeri serdarı olan Mehmed'in halka yönelik baskıları da şehri olumsuz etkileyen olaylar içinde yer alır (Göğebakan, 2002: 96).

Malatya, genellikle XVII. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nin doğudaki bazı siyasî-askerî teşebbüslerinde konak yeri olmuştur. 1635 yılında Revan seferi dönüşünde IV. Murad Diyarbakır'dan Malatya'ya gelmiş ve Malatya'da iken meşhur zorbalardan Nuh Halife yakalanarak idam edilmiştir. IV. Murad burada bir süre kalmıştır.

Şehrin bu günkü yerine, Aspuzu bağlarına taşınmasına sebep olan hadise ise Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa kumandasında Anadolu'ya gönderdiği orduya karşı umumi karargâhın 1838 yazında Elazığ'dan Malatya'ya nakledilmesidir. O sırada Aspuzu'daki yazlık evlerinde oturan Malatyalılar, ordunun

şehirden ayrılmasından sonra harap hale gelmiş olan kışlık evlerine dönmemişler ve Aspuzu'da oturmayı sürdürmüşlerdir. Böylece burası modern Malatya'nın çekirdeğini oluşturmuştur (Gögebakan, DİA / XVII: 471).

Eski çağlarda daha kuvvetli bir askerî üs özelliği taşıyan Malatya Ortaçağda da giderek gelişme özelliği gösteren bir şehir haline geldi. Arap coğrafyacısı İstahri X.Yüzyılda Malatya'yı büyük bir şehir olarak tasvir eder. Etrafı dağlarla çevrili olan şehirde Asma, badem ve ceviz ağaçlarının bol olduğunu, toprağında hem sıcak hem soğuk bölge tahıllarının yetiştirildiğini söyler. Hamdullah el-Müstevfi XIV. yüzyılda Malatya'yı kuvvetli bir kalesi olan, otlakları meşhur, mısır, pamuk ve çeşitli meyvelerin yetiştirildiği güzel bir şehir olarak anlatır. Zekeriyya el- Kazvini'nin Aşarül-Bilad'ında Rum ülkesinde bulunan bu meşhur şehirdeki bir dağdan beyaz bir su fışkırdığı ve Fırat nehrinin bölgedeki ziraatı zenginleştirdiği anlatılır. İbnül-Adim ise Müslümanların elinde olan Malatya'nın mamur, büyük ve bol suya sahip, kendini koruyabilen bir şehir olduğunu yazmaktadır (Gögebakan, DİA / XVII: 471).

1619'da Sivas'tan Malatya'ya gelen Polonyalı Siemon surlarla çevrili, bol meyve mahsulü olan şehirde ahâli bağ bozumu için yazlık mahalle gittiğinden dolayı bekçiden başka kimseyi göremediğinden bahseder. Kâtip Çelebi'nin İbrahim Müteferrika'nın ilavelerini ihtiva eden Cihannüma'sında Malatya bayındır ve büyük bir şehir olarak gösterilir. Dağlarının eteğinde uzayıp giden bahçeleriyle bol suları methedilir. 4. Murad'ın silahtarı Mustafa Paşa'nın burada yaptırdığı han, şehrin yakınında Kırkgöz denilen köprü, 1646'da Melek Ahmed Paşa tarafından tamir ettirilmiş olan ve halk arasında Battal Gazi'nin doğduğu ev olduğuna inanılan yapı zikredilir(Gögebakan, DİA / XVII: 472).

Ticarî ve askerî yollar üzerinde yer alan Malatya şehirde ve şehir dışındaki hanları, bahçeleri, önemli zirai geliriyle bir ticaret merkezi durumundaydı. Bu özelliği Osmanlı devrinde alınan vergilerden ve şehirdeki ticarî yapılardan da tespit edilmektedir. 1520'de şehirde geliri evkâfa verilen 228 adet dükkân bulunmaktaydı. XVI. yüzyılın ilk yarısına ait diğer tarihlerde belirtildiğine göre şehirde 1 han, 1 bedesten, 200 civarında dükkân vardı ve ihtisab, damga, resm-i kapan, mahsûl-i han, bac-ı siyah, mahsûl-i bezzazistan, yol bacları gibi vergiler vergi gelirleri içinde önemli bir yer tutmaktaydı. Mesela damga ile birlikte ticarî vergi olan ihtisab geliri 1520'de 20,000,

1553'te 27,000, 1560'ta 12,000, 1612'de 52,000 akçedir. 1520 ve 1530'da şehirden 13 kalem vergiden 184.400 akçe, 1560'ta 23 kalem vergiden 511.093 akçe bedel alındığı tespit edilmiştir. Şehirde gelişmiş bir dokuma sanayinin olması yüksek miktarda alınan boyahâne vergisinden de anlaşılmaktadır. 1530'da 24.000, 1560'ta 35.000 akçe geliri bulunmaktadır. Selçuklu devrinde yünlü, pamuklu, bez ve halı dokumacılığının belli başlı merkezlerinden biri olan Malatya Osmanlı döneminde de bu özelliğini korumuştur. Kırmızı iplik halinde pamuk üretimi yapıldığı, beyaz çarşaflarının ünlü olduğu ve Halep'e giden kervanlar içerisinde Malatya'dan yüklenen pamuk ve kuruyemişin de bulunduğu şehirde boyahâne dışında kırıhâne, güherçile imalathânesi gibi küçük sınaî birimleri de yer alıyordu. (Gögebakan, DİA / XVII: 473).

BÖLÜM 1: MALATYA ERMENİLERİ

1.1. Malatya’da Ermeni Hayatı

XIX. yüzyılda ahâlisi Müslüman, Gregoryen, Katolik ve Protestan Ermeni ile çok az sayıda Süryanî unsurdan oluşan Malatya, özellikle Ortadoğu’da bulunan petrol kaynaklarının hâkimiyeti için önemli bir noktada bulunmasından dolayı önemli bir konuma gelmiştir. Osmanlı Devleti’nin, Doğu Anadolu’da hâkimiyet tesis ettiği döneme kadar, sınır bölgesinde olduğundan ticaretin canlı olduğu bir merkez konumundaydı. Osmanlı’nın bölgeye hâkim olmasıyla sınır şehri özelliğini kaybeden şehrin ticarî önemi de azalmıştı.

Malatya nüfusu içinde Müslümanlarla birlikte yaşayan Ermeniler, ağırlıklı olarak kent merkezinde yaşamışlardır (Artinian, 2004: 19). Şehrin 1516’da Osmanlı hâkimiyetine girmesinden hemen sonra 1519’da yapılan bir tahrirde göre; Malatya’da 27’si Müslüman 4’ü Ermeni toplam 31 mahalle bulunuyordu. Bu tahrirden 40 yıl sonra 1560 yılında yapılan başka bir tahrirde; Müslüman Mahallesi 29’a çıkarken Ermeni Mahallesi 4’te kalmıştır.1835 tarihinde Anadolu’da bir geziye çıkan İngilizlerin Erzurum Konsolosu, Malatya’da 2800’ü Türk 1123’ü Ermeni olan 3923 hânedan bahseder (Göğebakan, DİA / XXVII: 471–472).

Malatya’da Ermeniler, genel olarak şehir merkezlerinde yaşamalarına rağmen, köylerde Müslümanlarla birlikte bazen azınlık bazen de çoğunluk olarak hayatlarını sürdürmüşlerdir. 1894 yılı Mamûretülaziz vilâyeti salnâmesine göre; Malatya sancağı, 4 kaza, 10 nahiye, 788 köyden oluşmaktadır (1312 Senesine Mahsus Salnâme-i Ma’mûretü’l-aziz, 1894: 399). 1894 yılında Müslüman ve gayrimüslim köyleri şu şekilde idi:

Tablo 1: Malatya’da Köylerin Dini Gruplara Göre Dağılımı

Müslüman Köyleri	718
Müslüman + Gayrimüslim Köyleri	70
Gayrimüslim Köyleri	-
Toplam	788

Kaynak: Işık (1998: 286-320)

Osmanlı tebaasını oluşturan milletlerinden biri olan Ermeniler, XIX. yüzyıl sonlarına kadar Malatya’da Müslümanlarla birlikte huzurlu bir şekilde yaşamışlardır. Yüzyıllar boyunca aynı topraklar üzerinde yaşayan Malatyalı Ermeniler ve Müslümanlar doğal olarak birbirlerinden etkilenmişlerdir. Öyle ki Malatya’daki bu iki toplumun dinleri dışında adetleri, gelenek ve görenekleri, giyimleri oldukça birbirine benzemektedir⁴. Nitekim 1839 yılında Malatya’da bulunan Helmut von Moltke, Ermenilerle ilgili şu kanaatlere varmıştır: *"Bu Ermenilere, hakikatte, Hıristiyan Türkler denilebilir. Rumların kendi özelliklerini korumalarına karşılık bunlar Türk adetlerini, hatta dilini benimsemişlerdir. Dinleri onların, Hıristiyan olarak, tek kadınla evlenmelerine izin verir, fakat onlar Türk kadınlarından fark edilemez, ayrılmaz. Bir Ermeni kadını sokakta sadece gözlerini ve burnunun üst kısmını gösterir, diğer tarafını kapatır "* (Örs, 1969: 35).

Malatyalı Ermeniler de ülkenin çoğu yerinde yaşayan Ermeniler gibi ticaret ve zanaat işleri ile meşgul idiler. Bu yüzden Malatya ve çevresindeki Ermeni nüfusunun çoğunluğu tacir ve zanaatkârlardan oluşuyordu.

Malatyalı Ermeniler, çevre yerleşim yerlerinden özellikle de Gürün Ermenileri ile kurdukları ilişkiler neticesinde dokumacılık alanında oldukça ileri bir seviyeye gelmişlerdi. İpek, keten, işlemecilik, perde imalatı, terzilik, halıcılık gibi işler hemen hemen Ermenilerin tekelindeydi (Matossian-Villa, 2006: 312). Ermenilerin bu sektörde ürettiği mââmüller Osmanlı Coğrafyası’nda büyük rağbet görüyordu. Yine bu mââmüllerin ülkenin değişik yerlerine pazarlanması işini de Ermeni tacirler üstleniyordu. Dokumacılık alanında ön plana çıkan Malatya Ermenileri bunun dışında saat yapımı, bakırcılık, çilingirlik, demircilik, kuyumculuk, işlerinde ustalaşmışlardır (Artinian, 2003: 18; Aras, 2006: 131).

Ermenilerin en iyi yaptığı meslek olan kuyumculuk mesleği XIX. yüzyılda tüm ülkede olduğu gibi Malatya’da da Ermeniler tarafından yürütülüyordu. Osmanlı arşiv belgelerinde karşılaştığımız birçok Malatyalı Ermenin isminin önünde *“sarraf-kuyumcu”* ifadesinin geçmesi Ermenilerden Malatya’da kuyumculukla uğraşanların

⁴ Malatyalı Ermenilerin giyimleri için bkz. Ek: 1.

çokluğunu ortaya koymaktadır (Aras, 2006: 131). Yürüttükleri ticarî faaliyetler sonucunda Malatyalı Ermeniler sosyo-ekonomik durumlarının iyi bir seviyede olduğunu Müslümanlara borç vermelerinden anlamaktayız (BOA, A. MKT. NZD. 235 / 8). Yine arşiv belgeleri arasında çok dikkat çekici bir unsur olarak özellikle kuyumculuk yapan Ermenilerin Müslümanlara borç vermeleri ile ilgili birçok belgenin var olmasıdır (BOA, A. MKT. NZD. 385 / 48)⁵. Böyle durumların fazlalığı özellikle kuyumcu Ermenilerin Müslümanlara faiz karşılığı para verdiklerini akla getirmektedir. Bu alacak verecek meselelerinin Müslümanlar ve Ermeniler arasında anlaşmazlıklara sebep olması belgelerde sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Malatya’da Ermeni sarraf Misak oğlu Kiğork, alacağını Sülûkîzâde Mehmed Ağa’dan tahsil edememesi üzerine; Mehmed Ağa’nın tarla ve arazilerine el koymuş, yapılan tahkîkat neticesinde Misak oğlu Kiğork’un alacağına mahsûben böyle bir iş yaptığı anlaşılmıştır (BOA, A. MKT. NZD. 235 / 8).

Malatya’da ticarî hayatın her alanında gördüğümüz Ermeniler ticareti çoğu zaman halk ile yaparken bazen de devlet ile yapmış yaptıkları işin karşılığını ise eksiksiz olarak almışlardır. Sivas’tan Malatya’ya gönderilen askerî mühimmatın taşıma işini Ermeni tüccar Mağdis Bodos yapmış ve işin sonunda taşıma bedeli devlet tarafından kendisine ödenmiştir (BOA, A. MKT. MHM. 66 / 33). Malatya’da Tepehan nühas⁶ madeninin işletme imtiyazının Arslanoğlu ve Samancızâde Kevork Efendilere ihalesi madencilik alanında da Malatyalı Ermenilerin faaliyetleri olduğunu göstermektedir (BOA, A. MKT. MHM. 447 / 45).

Malatya’da genel olarak sahibi oldukları işyerlerinde işveren olarak ticarî faaliyetlerini sürdürdüklerini gördüğümüz Ermenilerin, Müslümanların yanında da çalıştıklarını görmekteyiz. Adnan Işık, Akçadağ kazasında kilim adı verilen çok değerli halıların yanında, muşamba denen dokumanın üretilmesinde, özellikle yaz aylarında ortaya çıkan işgücü açığını kapatmak için Ermeni zanaatkârların kazaya akın ettiklerini belirtmektedir (Işık, 1998: 143–144).

Malatya’da ticaret ve zanaatkârlık ile uğraşan Ermenilerin yanında farklı işlerde çalışan Ermenilerin de olduğunu görmekteyiz. Özellikle tarımsal faaliyetlerde

⁵Konuyla ilgili, (BOA, A.MKT. MVL. 95 / 65; BOA, A. MKT. NZD. 235 / 8) gibi birçok belge vardır.

⁶Bakır madeni.

bağcılığın ileri seviyede olduğu Malatya'da, Ermenileri bu faaliyetlerin içinde görmekteyiz. Dokumacılıkta ileri bir seviyede olan Malatyalı Ermenilerin, gereken hammaddeyi temin etmek için köylerde pamuk ve ipekböceği üretimi yaptığını biliyoruz. Özellikle ipekçilik bilimsel metotlarla yapılıyor ve Bursa'da bulunan İpekçilik Enstitüsünden destek alıyorlardı. Malatyalı Ermeniler, ipek böceğinin besin kaynağı olan dut ağaçlarından oluşan bahçeler de oluşturmuşlardı. Üretilen ipekler özellikle Harput'ta bulunan fabrikalara gönderiliyordu. Bu fabrikaların en meşhuru Fabrikatoryan Kardeşler ve Krikor oğlu Hosrov'a ait olan fabrikalardı (Köker, 2005: 300). Malatya'da Müslümanlar ve Ermeniler tarımsal faaliyetlerinde birbirleri arasında ortaklıklar da kuruyorlardı. Konuyla ilgili bir arşiv belgesinde; Malatya eşrafından Sülûkîzâde Mehmed Ağa ve oğulları ile Misakoğlu Hoce Kigork ve oğlu Mıgırdıç'ın ortaklaşa çeltik ziraatı yaptıkları anlaşılmaktadır (BOA, A. MKT. UM. 282 / 44).

Sonuç olarak diyebiliriz ki; Malatya'da sosyal hayatın bir unsuru olan Ermeniler, genel olarak ticarî faaliyetler ve zanaat işleri ile uğraşmanın yanında tarımsal faaliyetlerde de bulunmaktaydılar. Millet-i Sâdıka olarak tanınan Ermeniler, yaptıkları ziraî ve ticarî işler sonunda büyük sermaye sahibi oldular. Bu sebeple Ermeniler Türklerden daha müreffeh bir hayat yaşıyorlardı (Stanley, 1973: 6).

1.2. Eğitim ve Ermeniler

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti bünyesinde her kademedede olduğu gibi eğitim kurumlarında da çöküş işaretleri başlayınca Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler Anadolu şehirlerinde gerçek anlamda birer eğitim-öğretim seferberliğine girişmişlerdi (Sevinç, 1975: 105). Osmanlı Türkiyesi diyebileceğimiz Anadolu coğrafyasında açılmış olan gayrimüslim okullarını, yabancılar tarafından açılmış olan okullardan ayrı kabul etmek hayli zordur. Çünkü gayrimüslimler kendi irâde ve istekleriyle yabancılarla işbirliği yapmışlardı (Haydaroğlu, 1993: 13). Nitekim yabancıların emperyalist arzularla, misyonerlik yoluyla faaliyet gösterdikleri Türkiye toprakları üzerinde kurduğu okullarla azınlıklara, azınlıklar da yabancılarla öğrenci, din adamı gibi konularda yabancılarla destek vermişlerdir.

Ermeni azınlığın Osmanlı yönetiminde, eğitim alanındaki teşkilatlanması, XVIII. yüzyılın sonlarında başlamıştı. Bundan önce Ermeni okulları varsa da ancak, Türkiye'nin bazı bölgelerinde dağınık halde bulunuyorlardı. Kapalı cemaat şeklinde kendi çevrelerinde dil ve din eğitim-öğretimi faaliyetleri içerisindeydiler. 1790 yılına gelinceye kadar Osmanlı Devleti içinde, okul niteliği taşıyan bir Ermeni kurumuna rastlanmamıştır.

Ermeni patriği Karabet, 10 Temmuz 1824 tarihinde, Anadolu'daki diğer Ermeni cemaatlerine birer talimatnâme göndererek bölgelerinde yeni Ermeni okulu açmalarını emretmiştir (Ergin, 1977: 18). Bu şekilde Anadolu'da yaşayan Ermeniler içinde bir eğitim öğretim seferberliği başlamıştır. Ermeni toplumunun okullarının sayısı arttıkça ve okul eğitim sistemi geliştikçe, Ermeniler eğitim kadrosunun kalitesini artırmak için Paris'e, Moskova'ya ve Tiflis'e öğrenci göndermişlerdi (Vahapoğlu, 1990: 10). Okulların sayısının artmasıyla birlikte oluşan maddî ihtiyacı Ermeni esnafı üstlenmiş ve eğitim işlerinin sorumluluğunu ise bir heyet üzerine almıştır (Ertuğrul, 1998: 113).

Ermeniler başta olmak üzere, azınlık okullarında gayrimüslim gençlerine; kendi dilleri, dinî inançları ve ibadetleri, tarihleri, edebiyatları, kültürleri yanında diğer müspet ilimler okutulmaktaydı. Ermeni okullarında eğitim bütünüyle din adamlarının elindeydi.

Ermeni Anayasası niteliğindeki 1863'teki "Nizamnâme-i Millet-i Ermeniyan" adlı çalışmayla Ermeni eğitim sisteminin denetimi, Osmanlı yönetimi tarafından yirmi kişilik "Ermeni Maarif Komisyonu"na verilmişti. Böylece Ermeni eğitim anlayışı dinî motiften kurtarılarak, millî ve siyasî bir görünümüne bürünmüştür (Ertuğrul, 1998: 124).

Ermeni Maarif Komisyonu'nun 1874 yılı verilerine göre, Anadolu'da toplam 469 tane ilk ve ana mektebi, Ermeni okulu mevcut bulunuyordu (Sevinç, 1975: 113). Ermeni okullarında uygulanan eğitim programında; daha çok siyasî eğitime ve beden eğitimine önem verilmiş, öğrencilerin kişisel beceri ve yeteneklerini geliştirmeleri ve hayatta kendi kendilerine yeterli olmaları amaçlanmıştı. 1893 yılı itibarıyla Türkiye'de 624 okulda 27.400 civarında öğrenci bulunmaktaydı (Şimşir, 1985: 94).

1.2.1. Malatya’da Ermenilerin Eğitim Faaliyetleri

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı coğrafyasında özellikle gayrimüslim tebaadaki hızlı okullaşmayı Malatya’da da görmekteyiz. Özellikle misyonerlerin bölgeye gelerek okullar açarak kendilerine yandaş oluşturma çabaları ve bunlara karşı direnç gösteren Ermenilerin de misyonerlerin okullar açmalarına karşı kendi okullarını açmaları bu okullaşmanın en önemli gerekçesidir. Cuinet, eserinde Malatya’da bulunan okullardan da bahsetmiştir. Cuinet, 1891 yılında Malatya sancağında toplam 30 müstakil okul bulunduğundan bahsetmektedir. Bu okulların 17’si Müslüman halka ait iken 13 tanesine gayrimüslim Ermeniler devam etmekteydi.

Tablo 2: 1891’de Malatya’da Ermeni Okulları

Cemaat	Okul	Öğrenci		Öğretmen		Gider Lira
		Erkek	Kız	Erkek	Kadın	
Ermeni	7	600	100	10	-	200
Protestan	1	20	5	1	-	30
Katolik	2	100	30	2	-	20
Latin	3	60	20	1	2	25
Toplam	13	780	155	14	2	275

Kaynak: Cuinet (1891: 370)

Ayrıca bu okulların yanında çoğunluğu kiliseler ile birlikte faaliyetlerini sürdüren küçük ölçekli okullar bulunmaktaydı. 1890’lı yıllarda Malatya sancağındaki Ermenilerin eğitimi sağlıklı bir şekilde anlayabilmemiz için aynı yıllarda Malatya’da bulunan Müslümanlara ait okullar hakkında bilgi vermemiz konunun anlaşılmasını kolaylaştıracağını düşünmekteyim. Kitabında Malatya sancağında bulunan Ermenilere ait okullardan bahseden Cuinet, Müslümanlara ait okullar ile ilgili de bilgiler vermiştir:

Tablo 3: 1891’de Malatya’da Müslüman Okulları

Müslüman	Okul	Öğrenci		Öğretmen		Gider Lira
		Erkek	Kız	Erkek	Kadın	
Medrese	11	300	-	11	-	210
Diğer	6	430	-	7	-	
Toplam	17	730	-	18	-	210

Kaynak: Cuinet (1891: 370–371)

Cuinet'in bu sayıları verdiği yıllarla hemen hemen aynı yıllardaki özellikle Müslüman okullar ile ilgili resmî kayıtlar, Cuinet'in verdiği bilgilerden oldukça farklıdır (Işık, 1998: 255). Yukarıdaki tabloyu incelediğimiz zaman dikkatimizi çeken en önemli unsurun Malatya sancağında yaşayan Ermenilerin, nüfus bakımından Müslümanlardan çok az olmasına rağmen öğrenci sayısı bakımından Müslüman okullara devam eden öğrenci sayılarından fazla olmasıdır. Aynı yıl içinde Müslüman okullarına devam eden öğrenci sayısı 730 kadar iken, Ermenilerin devam ettiği gayrimüslim okullarına 935 öğrenci devam etmekteydi. Okul sayısı olarak Müslümanlara ait olan okulların Ermenilerin devam ettiği okullardan fazla olmasına rağmen öğrenci olarak Ermeni okullarında daha fazla öğrenci olması bu okulların daha büyük ebatlarda olduğunu göstermektedir.

Mevlüt Oğuz, XIX. yüzyılın sonlarında Ermeni okullarına devam eden kız öğrencilerin sayıları az da olsa bulunmasını; Ermenilerde kız öğrencilerin okula devam etmesi konusunda bir tabunun olmadığını ve bu konuda Müslümanlardan çok ileri olduklarının göstergesi olduğunu, belirtmektedir (Oğuz, 1998: 395).

Malatya'da Ermenilerin devam ettiği okullara bakarsak bunların bir kısmının bölgede yaşayan farklı mezheplere bağlı Ermeniler tarafından kurulduğu, bir kısmının ise ya misyonerler tarafında kurulduğu ya da misyonerlerin etkisinde faaliyetlerini sürdürdüğünü görmekteyiz.

1891 yılında Malatya sancağında yaşayan Ermeni nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan Gregoryen Ermenilere ait 7 okul bulunmaktadır⁷. Müstakil bir binada faaliyetlerini sürdüren bu okullarla birlikte özellikle Gregoryen Ermenilerin yaşadığı köy ve kasaba yerleşmelerinde faaliyetlerini sürdüren ve yanında bulunduğu kilisenin ismini alan birçok okulun varlığını görmekteyiz. Bu okulların 4 tanesi Malatya merkezinde bulunuyordu. Gregoryen okullarında diğer Ermeni okullarına göre daha çok din adamlarının etkisindeydi. Cuinet'e göre 1891 yılında Gregoryenlere ait bu yedi

⁷1892 yılına ait resmî kayıtlarda Gregoryen Ermeniler'e ait 4 okul ve 380 öğrencinin bulunduğunu yazmaktadır (Adnan Işık, *Malatya (1830–1919)*, İstanbul 1998, s. 255).

¹³Osman Köker öğrenci sayısını 800 olarak vermektedir (Osman Köker, *Orlando Carlo Calumeno Kartpostallarla 100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler*, İstanbul 2005, s. 300–301).

okula 600'ü erkek, 100'ü kız olmak üzere toplam 700⁸ öğrenci devam ediyordu. Aynı yıl içinde bu okullarda 10 erkek öğretmen görev yapmaktadır. Okulların yıllık gideri ise 200 lira civarındadır (Cuinet, 1891: 370–371).

XIX. yüzyılın sonlarında Ermeni toplumunda eğitim alanındaki hızlı gelişmenin Malatya'da bulunan Gregoryen Ermenileri de etkilediğini görmekteyiz. Osman Köker, XIX. yüzyıl sonlarında Malatya sancağında Gregoryen Ermenilere ait okulların sayılarının artarak 9'a çıktığını yazmaktadır (Köker, 2005: 300). Yeni açılan okulların kaza merkezlerinde değil de merkezlere uzak yerlerde açılmıştı. Okulların, Gregoryen Ermenilerin yaşadığı daha küçük yerleşim birimlerde açılmasının sebebi; özellikle dışarıdan gelen Amerikalı ve Latin misyonerlerinin köy köy dolaşarak yürüttüğü misyonerlik faaliyetleri idi. Misyonerlerin yürüttüğü faaliyetlerde mezheplerini değiştirmek istedikleri hedef kitle genellikle köylerde yaşayan ve az eğitimli Gregoryen Ermeniler olması, Gregoryen Ermenilerini kırsal kesimdeki eğitime önem vermelerine sebep olmuştu.

Adnan Işık, Malatya'da Gregoryen Ermenilerine ait okullar ve öğrenci sayılarına yer vermiştir. 1895 yılında Gregoryenlere ait 9 okuldan 3 tanesi Malatya merkez kazasında bulunuyordu. Bu okulların isimleri salnâme kayıtlarında buldukları mahalle ile birlikte anılmaktaydı. Bu okulların isimleri salnâmelerde mahalle ismi olarak belirtilse de bu okulların Ermeniler arasında farklı isimleri olduğu muhakkaktır. Osmanlı Devleti bu okulların isimlerini kayıtlara Ermeniler arasında kullanılan isimle değil kendi adlandırdığı şekilde geçirmiştir. Okulların isimlerinin bu şekilde farklı olarak zikredilmesi karışıklıklara sebep olabileceğinden araştırmaların daha titizlikle yapılmasını gerektirmektedir. Şehir merkezindeki okulların en büyüğü Yenihamam Mahallesi Ermeni Mektebidir. Bu okula 125'i erkek, 25'i kız öğrenci olmak üzere toplam 150 öğrenci devam ediyordu. Haraza Mahallesinde bulunan Ermeni mektebi ise diğer iki okuldan daha küçüktür. Bu okula 25'i erkek 10'u kız olmak üzere 35 öğrenci devam ediyordu. Yine Gregoryen Ermenilere ait olan Bendbaşı Mahallesinde bulunan Ermeni mektebine ise 76'sı erkek 25'i kız toplam 101 öğrenci devam etmekteydi (Işık, 1998: 280).

⁸Osman Köker öğrenci sayısını 800 olarak vermektedir (Osman Köker, *Orlando Carlo Calumeno Kartpostallarla 100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler*, İstanbul 2005, s. 300–301).

Malatya Merkez kazasında Gregoryen Ermenilere ait okulların sayıca fazla oldukları Göksoku, Cırcırköşe, Şifa mahallelerinde değil de Yenihamam, Haraza, Bendbaşı gibi Ermeni nüfusu yanında Müslüman nüfusunda yoğun olmadığı mahallelerde kurulmasının nedeni; okulların geniş olarak yapılması isteğidir. Okulları geniş bir alanda yaparak ileriki yıllarda genişleme olasılığını düşünen Gregoryen Ermeniler, geniş arsaların bulunduğu kenar mahalleleri tercih ediyorlardı. Öğrenciler ise kendilerine yakın okula devam ediyorlardı.

Osman Köker, Malatya şehir merkezinde bulunan bu üç okulun yanında şehre yakın mesafede Beydağı eteklerinde bulunan Surp Krikor Lusavoriç Manastırı bünyesinde bir okul ve yetimhânenin varlığından bahsetmektedir. Şehir dışında bulunan bu okulda öğrenciler yatılı olarak kalıyorlardı (Köker, 2005: 300).

Malatya sancağında Gregoryen Ermenilere ait olan diğer önemli okullar ise Hısn-ı Mansûr kazasında kız ve erkek öğrencilerin birlikte eğitim gördüğü Mesrobyan Mektebi, Behisni kazasında Surp Pırgıç Okulu, Malatya Merkez kazası dâhilinde bulunan Eskişehir’de (Şehr-i Atik) Surp İstapannos Okuludur. Bu okulların dışında Gregoryenlere ait; Akçadağ kazasında Muşovga⁹ köyünde Şahagyan Okulu ile Ansar köyünde bir okulları bulunmakta idi (Köker, 2005: 300).

Gregoryen Ermenilerinin okulları ile misyoner okulları arasında birçok alanda olduğu gibi öğretmen ihtiyacının karşılanması konusunda çekişmeler olduğunu görmekteyiz. Misyoner okulları ile rekabet edebilmek isteyen Malatyalı Gregoryen Ermeniler, eğitime önemli miktarda maddî kaynak ayırmışlardır. Bu şekilde çoğunluğu gönüllü olduğu için daha başarılı olan misyonerlere karşı üstün duruma geçmek istiyorlardı. Misyonerlerin eğitim faaliyetlerinde başarılı olmasını daha çok kaliteli öğretmen faktörüne bağlayan Gregoryen Ermeniler, büyük miktarlarda paralar ödeyerek kaliteli öğretmen istihdam etmeye çalışıyorlardı. Gregoryen Ermenilerinin bu tutumu özellikle Amerikalı Protestan misyonerlerde sıkıntıya sebep oluyordu. Fırat Koleji¹⁰ Müdürü Dr. Caleb Frank Gates’in, 22 Eylül 1899 tarihli bir yazısında öğretmenlerin fazla para

⁹ Salnâmelerde bu köyün ismi “Muşevge” olarak geçmektedir (Işık, *age*, s. 327).

¹⁰1878 tarihinde kurulan bu okulun özgün adı Ermenistan Koleji idi. Ancak Osmanlı Devleti’nin baskıları sonucunda 16 Şubat 1888’den itibaren adı Fırat Koleji olarak değiştirildi. Kolejin öğrenim dili Ermenice’ydi ama bu okulda çok iyi derecede İngilizce ve Türkçe dilleri de öğretilmekte idi (Tahsin Fendoğlu, “Ermeni Probleminin Doğuşunda Amerikan Protestan Misyonerlerinin Rolü (XIX. YY), *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirgeleri*, Cilt: I, Ankara 2003).

veren Gregoryen okullarını tercih etmesinden şikâyetçi olduğunu görmekteyiz (Açıkses, 2003: 169).

Osmanlı Devleti, Ermeni okullarının rahat bir ortamda faaliyetlerini sürdürmelerine imkân sağlamıştır. Osmanlı Devleti mahallî idârecilerin keyfî tavırları sebebiyle bu okulların zarar görmesinin önüne geçerek adaletli bir yaklaşım sergilediğini gözler önüne sermiştir. İstanbul'dan Mamûretülaziz vilâyetine gönderilen bir belgede; Arabgir'de faaliyetlerin sürdüren Ermeni okulunun izinsiz olarak basılıp; burada bulunan kitap, risâle ve evrakların alınıp askerler tarafından götürülmesi üzerine olayda sorumluluğu olan Arabgir kaymakamını görevden alınması isteniyordu (BOA, Y. PRK. UM. 19 / 71).

Devletin Malatya ve civarındaki bu okullara bu kadar adaletli yaklaşmasına rağmen bu okulların zararlı faaliyetler içinde bulunuyorlardı. XIX. yüzyılda Ermeni toplumunda, milliyetçilik fikrinin yaygınlaşmasında Gregoryen Ermenilere ait okulların da önemli rol oynadığını görmekteyiz. Bu okullar özellikle XIX. yüzyılın sonlarında komiteci Ermenilerin etkisine girerek, öğrencilere gizli olarak devlet karşıtı fikirler aşılarmaya çalışıldığı merkezler haline gelmişti. Hısn-ı Mansûr'da bulunan Mesrobyan Mektebinde gerçekleştirilen bir arama esnasında devlet karşıtı evrak ile bir risâle bulunması bu okulların hangi faaliyetler içinde bulunduğunun en güzel göstergesidir (BOA, DH. MKT. 1517 / 96). Ayrıca sayıları fazla olması sebebiyle Malatya'da Müslüman halk ile münasebetleri en çok olan Gregoryen Ermenilerin eğitim alanında gösterdikleri gelişmeler ile Ermeniler arasında milliyetçilik fikrinin gelişmesinin paralellik göstermesi, Müslüman halkın bu okullara iyi gözle bakmamasının en önemli sebebidir.

1891 yılında Malatya sancağında, Gregoryen Ermenilerden sonra nüfusu en fazla olan yerli Katoliklere ait iki tane ilkokul bulunmaktaydı. Bu okullardan başka Katoliklere ait olan ve ruhsatsız olarak faaliyetlerini sürdüren okulların olduğu muhakkaktır. Ayrıca Katolik Ermenilerin yaşadığı köylerde kiliseler eğitim faaliyetlerinde önemli yer tutmaktaydı. Bu kiliselerde öğrencilere din adamları tarafından dinî bilgiler verilmekteydi.

Yukarıda bahsettiğimiz Katolik Ermenilerine ait iki okula, 1891 yılında 100'ü erkek 30'u kız olmak üzere toplam 130 öğrenci devam ediyordu. Bu okullarda 2 erkek

öğretmen çalışıyordu. Okulların yıllık giderleri ise 20 lira civarındaydı (Cuinet, 1891: 370–372). 1891 yılında 130 öğrencisi ile Malatya sancağında Gregoryen Ermenilerden sonra en fazla öğrencisi olan Katolik okullarının yıllık giderinin 20 lira ile en az seviyede olması Katolik Ermenilerin diğer Ermeni cemaatlerine göre eğitime yeterince önem verilmediğinin en önemli göstergesidir. Malatya'daki Katolik Ermenilerin eğitime az kaynak ayırarak fazla önem vermemesinin farklı sebepleri vardır. Bunlardan biri Malatya'da daha çok Katolik Ermenilere yönelik açılmış olan Latin rahiplerine ait okulların olmasıdır. Diğerleri ise Osmanlı ülkesine sonradan gelen ve özellikle 1850'li yıllardan sonra Malatya'da etkisi hissedilen Protestan misyonerlerin, hedef kitle olarak Katolik Ermenilerden ziyade Gregoryen Ermenileri seçmesidir. Bu durum Malatya'daki Katolik Ermenilerde misyonerlere karşı bir tepki olarak eğitim faaliyetlerine ağırlık verilmesinin önüne geçmiştir.

1892 tarihinde Malatya sancağında Katolik Ermeni cemaatine ait iki okul, Malatya kaza merkezinde bulunuyordu. Bu tarihte bu okullara 200 kadar öğrencinin devam ettiğini salnâme kayıtlarından anlamaktayız (Işık, 1998: 255). 1890 yılından 1892 yılına kadar iki yıllık sürede Malatya'daki Katolik Ermeni nüfusunun %50 civarında artmış olamayacağı düşünülecek olursa 1890 yıllardan itibaren Malatya'daki Katolik Ermenilerin çocuklarını okula yollama hususunda önemli gelişmeler kaydettiklerini söyleyebiliriz.

Kitabında Mamûretülaziz salnâmelerinden yararlanan Adnan Işık, resmî kayıtlardaki Katolik Ermenilerine ait okulları ve öğrenci sayılarını vermiştir. Malatya'da Katolik Ermenilere ait okullardan biri, Katolik nüfusu 14 olan Niyazi mahallesinde bulunuyordu¹¹. 1895 yılında bu okula; 60'ı erkek 20'si kız toplam 80 öğrenci devam ediyordu. Bu okula devam eden öğrencilerin çoğunluğu Katolik nüfusunun yoğun yaşadığı Çukurdere, Cırcırköşe, Göksoku, Çorbacılar ve Çıtak gibi mahallelerden gelmekteydi (Işık, 1998: 280–286,287). Niyazi mahallesindeki Katolik Ermeni

¹¹Hicri 1312 (m.1894–1895) yılı Mamûretülaziz salnâmesinde Katolik Ermenilere ait olan bir okuldan bahsedilmektedir (Age, 280). Ancak BOA, A. MKT. MHM. 700 / 31 numaralı belgede 1895 yılında çıkan olaylarda Malatya şehir merkezinde yanan Katolik Okullarından çoğul olarak bahsetmesi 1895 tarihinde Malatya merkezinde birden fazla Katolik okulunun olduğunu göstermektedir.

Okuluna 80 öğrencinin devam etmesi Malatya şehir merkezinde bulunan diğer Katolik okulun daha büyük olduğunu bize göstermektedir¹².

Yine Katolik cemaatine ait 1890 ile 1895 yılları arasında açılmış ve ruhsatsız olarak faaliyetlerini sürdüren okullar olduğunu görmekteyiz. Bu tür okullardan biri Malatya'nın Koylan köyünde (Mutlu, 2005: 154) bir diğeri ise Malatya sancağına tabi Behisni kazasında bulunuyordu (Köker, 2005: 300).

Fransa, bölge üzerinde nüfuz tesis ederken Katolik Ermeni cemaati dayanak noktasını oluşturmaktaydı. Bu yüzden Malatya'da bulunan Katolik cemaatine ait bu okullar Ermeni toplumunda Katolik mezhebini yaymak isteyen Fransa tarafından büyük destek görüyordu. Fransa, özellikle Katolik Ermenilere ait okulları Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmak ve baskı unsuru oluşturmak için araç olarak kullanıyordu. Özellikle 1895 yılında Malatya'da yaşanan olaylardan sonra Katolik Ermeni okullarının durumu ile ilgili yabancı devletlerin şikâyetlerini içeren birçok belge bulunmaktadır (BOA, AMKT. MHM. 658 / 27; BOA, AMKT. MHM. 540 / 12). Fransa sefaretinin 1895 yılında meydana gelen olaylar neticesinde “zarar gören yapılar” diye belirtilerek Osmanlı Devleti'ne tekrar inşa edilmesine dair verdiği listede, Malatya şehir merkezinde bulunan Katolik okulları ile Koylan köyünde bulunan Katolik okulu da bulunmaktadır (BOA, ŞD, 1478 / 13 Lef 12)¹³.

Gerçekten de Fransa'nın tahrip olan okullar listesinde yer alan Malatya Katolik Ermeni okulları 1895 tarihinde Malatya'da meydana gelen Ermeni olaylarında çıkan yangınlar neticesinde tahrip olmuştur. Osmanlı Devleti Malatya'da olaylar esnasında tahrip olan okulların yeniden inşa edilmesi istekleri karşısında, öncelikli olarak bu okulların daha önceki yıllarda ruhsatlı olarak faaliyetlerini sürdürüyor olmasına ve olaylar esnasında kışkırtıcı faaliyetlerde bulunmamasına dikkat ediyordu. Olaylar sırasında tahrip olan Malatya şehir merkezindeki Katolik okullarının bir yıl sonra bir tehlike oluşturmadığının Mamûretülaziz Valiliğince bildirilmesi üzerine yeniden inşa

¹²Öyle ki 1892 tarihinde Malatya merkezinde Katolik okullarına devam eden 200 öğrenciden 1895 tarihinde Niyazi Mahallesindeki Katolik Ermeni Okuluna giden öğrencileri çıkarırsak, bu okula devam eden öğrenci sayısının 120'den az olmadığını anlayabiliriz.

¹³Bu listede ve arşiv vesikaları arasında Behisni Kazasında bulunan Katolik Okulunun tamiri ile ilgili bir isteğin bulunmaması bu okulun 1895 yılında yaşanan olaylar esnasında tahrip olmadığını göstermektedir.

edilmesine izin verildiğini Adliye ve Mezâhib Nezâretine gönderilen bir belgeden anlıyoruz (BOA, A. MKT. MHM. 700 / 31).

Osmanlı Devleti Malatya şehir merkezindeki Katolik okullarının yeniden inşasına olaylardan sonra bir yıl içinde izin verirken Koylan köyünde bulunan Katolik okulunun yeniden inşasına, ruhsatsız olarak faaliyette bulunduğu gerekçesiyle izin vermemiştir (Mutlu, 2005: 154). Devletin, ruhsatsız olarak faaliyetlerini sürdürmeleri gerekçesiyle, Katolik okullarının yeniden açılması konusunda isteksiz davranması; Osmanlı Devleti'nde yaşayan Katoliklerin hamisi durumunda olan Fransa'nın, 2 Kasım 1901 günü 1895 yılı olaylarında zarar gören ve aralarında Koylan Köyü Katolik Mektebi ve Kilisesinin yeniden inşa edilmesi isteğinin de bulunduğu notayı İstanbul'da bulunan Sefaret Müsteşarı Edmond Bapst aracılığı ile Osmanlı Devleti'ne iletmesine sebep olmuştur (Mutlu, 2005: 154). Osmanlı Devleti'nin Fransa'nın bu notasına rağmen okulların yeniden inşasına izin vermemesi üzerine Fransa'nın Midilli Adasına işgal etmesi Osmanlı Devletine geri adım attırmıştır. Bu şekilde Malatya'daki Koylan Köyü Katolik Okulu yeniden inşasına izin verilmek zorunda kalmıştır.

1.2.2. Misyonerlik ve Malatya'da Misyonerlerin Eğitim Faaliyetleri

Osmanlı toprakları üzerinde emperyalist emelleri olan başta Amerika, İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya gibi birçok devlet Osmanlı Devleti içinde özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında misyonerlik faaliyetlerini hızlandırmışlardı. Bu devletlerin Anadolu topraklarında dayanak noktasını Ermeni toplumu olmuştur. Misyonerler amaçlarına ulaşmak için Anadolu'nun çeşitli yerlerinde olduğu gibi Malatya ve çevresinde de eğitim faaliyetlerine önem vermiş ve birçok okullar açmışlardır. Misyonerlerin eğitim faaliyetlerine önem vermesi farklı mezheplerde olan Ermeni cemaati arasındaki rekabeti hızlandırmış ve bu Ermeni toplumunun okullaşma oranını muazzam derecede arttırmıştır.

XIX. yüzyılda Osmanlı bünyesinde bulunan Ermenilerin dinî inançlarına baktığımızda Hıristiyanlığın farklı mezheplerine bağlı olduklarını görmekteyiz. Aziz Bartolomeus ve Aziz Thaddeus'un çabalarıyla M.S. 60–70 yıllarında Hıristiyanlık Ermeniler arasında yer bulmaya başlamıştır. Daha sonraları ise Krikor Lusavoriç'in gayretiyle tam

anlamıyla Hıristiyan bir toplum haline gelen Ermenilerin kilisesi ilk ruhanî reis olan Krikor Lusavoriç'e atfen Krikoriye-Gregoryen, Lusavorçagan veya Ugapar olarak adlandırılmaktadır. Hıristiyanlıktaki ihtilâfları çözmek için 451'de Kadıköy'de toplanan ruhanî meclis ve daha sonraki ruhanî meclis toplantılarında muhalefet eden Ermeniler böylece bağımsız ve millî bir kiliseye sahip oldular. Dinleri aynı zamanda onların milliyetleri oldu ve eriyip gitmeden yaşamalarında önemli rol oynadı (Kocaş, 1990: 58–60; Kılıç, 2000: 26–28).

Ermeniler arasında misyonerlik faaliyeti yürüten ilk batılılar Katolik misyonerleri olmuştu. Başlangıçta bu misyonerler pek başarılı olamasalar da Ermeni edebiyat ve kültürünün gelişmesine ve Ermenilerin Avrupalılarla daha yakın ilişki kurmasına katkı sağlamışlardır. Fakat Ermenilerin eğitilmesinde ve Ermeniler arasında milliyetçiliğin yaygınlaşmasında asıl önemli pay Amerikan Protestan kilisesindedir (McCarthy, 1989: 30).

Haçlı seferleri sırasında başlayan Frank-Ermeni işbirliğinden sonra XVI. yüzyılın sonlarında Papalık, Türkiye'de kendisine bağlı ve gayri resmî olarak Fransa'nın himaye ettiği bir Katolik Ermeni cemaati oluşması için Katolik misyonerlere talimat vermişti. Bundan sonra Katolik misyonerler "*Papa için gönül, Fransa kralı için kul kazanmak yolunda seferber*" oldular (Şahin, 1988: 67). 1604'teki Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki antlaşma¹⁴ bir süre sonra Fransa'nın Katolikler üzerinde kendisini hami gören tavırlar sergilemesine yol açmıştır. Bu durum Katolik misyonerlere rahat çalışma ortamı getirdiği gibi, Fransız himayesi elde edileceğinden Ermeniler için de Katoliklik cazibe merkezi haline gelmeye başlamıştır. Bu gelişmelerden Ermeni Patrikliği şikâyetçi olmaya başlarken, Osmanlı Devleti de kontrolünü kaybedeceği ve yabancı güçlerin denetimine girebilecek bir cemaatin oluşacağı endişesiyle sert tedbirler almak yoluna gitmekteydi. Nitekim 1634 yılında mezhep değiştiren Ermenilerden bazıları cezalandırılmıştır (Şahin, 1988: 92).

¹⁴ "...Antlaşmanın 4. maddesi'nde Fransa'nın ve müttefiklerinin uyruklarının Kudüs'teki mübarek makamları ziyaretinin güvenlik içinde yapılacağı ve zorluk çıkarılmayacağı, 5. madde de Kudüs'te oturan Kamame kilisesi rahiplerinin orada emniyet içinde oturabilecekleri, istedikleri yere gidebilecekleri ve gerektiğinde kendilerinden yardım ve himayenin esirgenmeyeceği belirtiliyordu" (Gülnehal Bozkurt, *Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, Ankara 1989, s.33–34).

Osmanlı Devleti'nde yaşayan ve kendilerine Gregoryen denilen Ermeniler arasında Katolik mezhebi propagandasının ilk kez ortaya çıkışı 1641 yılında olmuştur (Uras, 1976: 152). 1701–1702 tarihlerinde bazı Ermeniler Katolikliği kabul etmiştir. Bazı Ermeniler arasında Katolikliğe meyledilmesi Ermeni Gregoryen kilisesi tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bu arada Patrik Avedik'in, Katoliklik hakkında sert tedbirler alması dolayısıyla 1706 yılında, Fransa elçisi ve misyonerlerin tertipleriyle önce patriklikten azledilmesi sonra da Sakız Adasına sürgüne giderken yolda kaçırılıp Fransa'ya götürülmesi ve hapsedilmesi Fransa'nın Katoliklik meselesine ne kadar ciddi baktığını göstermesi açısından ilginç bir örnek oluşturmaktadır (Beydilli, 1995: 2). 1707 yılında Papaz Komidas, Katoliklik propagandası yapma suçundan idam edilirken, 1734 yılında Patrikliğin kışkırtmalarıyla bazı Ermeniler idam edildi ve Patrikliğe başka mezheplere meyleden kişileri araştırmak, ihbar etmek ve cezalandırılmasını istemek yetkisi verildi (Şahin, 1988: 95–96). Bu şekilde özellikle Fransa'nın himayesiyle Ermeniler arasında Katoliklik farklı bir mezhep olarak ortaya çıkmıştır.

Protestan cemaatin oluşumu ise çok daha kısa sürede ve kolay gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'nde, Ermeni Protestan cemaatinin oluşmasında Amerikalı misyonerlerin önemli katkıları olmuştur (Ulubelen, 1967: 169–170). 1810 yılında Boston'da kurulan ve kısaca American Board diye bilinen American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) teşkilatında görev yapan Pleny Fisk ve Levi Persons'ın 1820'de İzmir'e gelip ilk misyonu kurmalarıyla, Anadolu topraklarında faaliyet başlamış oluyordu. 1824 yılında ise Beyrut'ta ilk Amerikan Protestan misyoner okulunun açılmasıyla, Osmanlı topraklarında ilk misyoner okulu faaliyete geçmiştir. Kısa süre içerisinde de iki Ermeni din adamı Protestanlaştırılmış ve okula hizmet etmeye başlamıştır. 1828 yılında bu okul kapatılmış ve misyon Beyrut'tan taşınmıştır. Fakat bu ilk ve küçük başlangıç ilerideki büyük faaliyetin ilk adımlarını teşkil etmiştir (Kocabaşoğlu, 2000: 28–29). 1832 ve 1834 yıllarında İstanbul'da açılan okullardan sonra İzmir, Bursa ve Trabzon'da okullar açılmıştır. 1836 yılında İstanbul'daki okullarda 46'sı kız olmak üzere öğrenci sayısı 120'yi bulmaktaydı (Kocabaşoğlu, 2000: 49–50).

İngiltere de Osmanlı Devleti'ne müracaatla Kudüs'te kilise açmak istediğini belirtmiş, başlangıçta buna karşı çıkılmasına rağmen 1842'de Kudüs'te bir Anglikan kilisesi açılmıştır. İngiliz misyonerler ve İngiltere kuşkusuz sadece Protestanlığın yayılmasını düşünmüyorlardı. Fransa'nın Katolikleri, 1774 Küçük Kaynarca antlaşmasından sonra Rusya'nın Ortodoksları himaye etmesi dolayısıyla, İngiltere'ye de siyaseten işine yarayabilecek bir grup gerekmekteydi. Eğer böyle bir grup yoksa var edilmeliydi. İngiltere'nin Protestanlık olayına bakışını bu açıdan da değerlendirmek gereklidir. Önceleri Protestan misyonerlerin faaliyetlerine pek tepki vermeyen Ermeni Patrikliği 1844 yılından itibaren şikâyetçi olmaya başlamıştır. 1844'te Patrik seçilen Matteos, Ermenileri, Amerikan misyonerleriyle ilişkilerini kesmeye çağırarak, bu mezhebe meyledenlere yaptırım uygulanacağını açıklamaktaydı. Fakat Patrikliğin tüm bu çabaları sonuç vermemiş, bir müddetten beri zaten Protestanlığın hamiliğini üstlenen İngiltere ve Amerika'nın da müdahaleleriyle 15 Kasım 1847'de Protestanlar ayrı bir topluluk olarak tanınmışlardır (Erhan, 2001: 195–197). 1850 yılında bir fermanla bu durum tasdik edilmiştir.

Katolik ve Protestan misyonerlerin faaliyetlerinin Ermeni meselesinin ortaya çıkışında ve gelişmesinde önemli bir rol oynadıkları açıktır. Yazar A. P. Vartoogian'a göre, misyonerlerin Katolikliği ve Protestanlığı yaymaya başlamaları Ermenilerin başına gelen en büyük felaketlerdendir (Weems, 2002: 12)¹⁵.

Ermeni milliyetçiliğinin gelişiminde özellikle Protestan misyoner okulları birinci derecede etkili olmuştur denebilir. Okullarda okutulan derslerde Ermeni tarihi, coğrafyası ve dili üzerinde durulmakta, bir şekilde ihtilâlcî fikirlerin oluşmasına zemin hazırlanmaktaydı. İstanbul'da ve Anadolu'daki okulların faaliyetleri sonucu 1840 yılından itibaren Ermeni gençleri Amerika'ya gitmeye başladılar. Bir kısmı oraya yerleşti ve bir kısmı da Amerikan pasaportu ile dönerek Osmanlı Devleti'ndeki Protestan okullarında görev yapmaya başladılar. Daha sonraları özellikle 1890'lı yıllarda küçük tüccarların ve başarısız isyan girişimlerinden sonra bazı Ermeni ihtilâlcilerin de Amerika'ya gitmesiyle burada bir Ermeni kolonisi oluşmuştur (İpek,

¹⁵Agos Gazetesi yazarı Sarkis Seropyan, 25.01.2006 tarihinde yaptığım röportajda Ermenilerin, Batılı devletlerin emperyalist çıkarları doğrultusunda hareket eden misyonerler tarafından kullanıldığını, ayrıca Ermeni toplumunun farklı mezheplere ayrılmasının en çok Ermenilere zarar getirdiğini belirtmişti.

1995: 260). Bu Ermeni kolonisi I. Dünya Savaşı arifesinde ve esnasında Amerika kamuoyunu etkilemede oldukça başarı göstermiştir.

Amerikan misyonerlerinin Osmanlı ülkesine geliş amacı; başlangıçta devlet bünyesindeki bütün toplulukların Protestanlaştırılması amacını gütmekteydi. Ancak misyonerlerin çalışmaları Müslümanlar, Yahudiler ve Ortodoks Rumlar arasında yer bulamayınca Amerikan misyonerleri kendilerine hedef kitle olarak Ermeni toplumunu seçmiştir. Başlangıçta Ermeni kilisesinden gelen direnç ise, okullara Ermeni gençlerinin gösterdiği rağbet ve gerektiğinde Amerikan ve İngiliz siyasî nüfuzunun kullanılmasıyla yok edilmiştir. Ermeni gençleri arasında gelişmeye başlayan milliyetçi ve ihtilâlcî fikirler okulda, eğitim müfredatında açıkça yer almamasına rağmen, misyonerler bu fikirlere hatta bir ihtilâle sempatiyle bakıyorlardı. Okullardaki bazı Ermeni profesörler Ermeni gençlerini örgütüyorlardı. Sonuçta Amerikan okulları Ermeni milliyetçiliğinin merkezi haline gelmeye başladı. Amerika'da bazı dernekler, misyoner okullarının çalışmaları sonucu Protestanlığı seçmiş Ermeni gençlerinin Amerika'ya yapacağı seyahatleri finanse etti. Bunun neticesinde Amerika'ya yönelen Ermeni akışı, gelecekte Amerika ve Kanada'daki Ermeni cemaatlerinin nüvesini oluşturmuştur. Genellikle Amerikan toprakları içinde faaliyet gösteren ihtilâlcî Ermeni komitelerinin çoğuna mali destek Amerika'dan gelmiştir. Amerikan pasaportuyla Osmanlı topraklarına giren Ermeniler, kapitülasyonların koruması altında faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Ermeniler lehinde Amerikan kamuoyu oluşmasında Amerika'daki Ermenilerin büyük tesiri olmuştur. Zira Amerika'da bir Türk topluluğunun bulunmaması da Ermeni iddialarının güçlenmesine yol açmıştır (McCarthy, 1989: 31).

Malatya'da eğitim alanında faaliyet gösteren en önemli misyoner unsur Amerikalılardır. Amerikalı misyonerler, Amerikan Ermeni teşkilatlarının yardımı ve önceden beri ticarî faaliyetlerde buldukları Ermeni tüccarların desteği ile Ermeni eğitim kurumlarının, Anadolu'da hızla yaygınlaşmasını sağlamayı amaçlıyorlardı. Bu yöntemle, Ermenileri Protestan mezhebine kazandırmak, siyasî nüfuz elde etmek, hem de Osmanlı topraklarına yerleşmek için Ermeni okullarını kullanmak istemişlerdi (Tozlu, 1991: 73). Amerikalı misyonerlerin bu faaliyetlerinin İngiltere tarafından da desteklenmekte ve bölgedeki İngiliz konsolosluklarının Protestan misyonerlerinin çalışmalarını kolaylaştırmak için yoğun gayret sarfetmekteydi (Çavdar, 1970: 86).

Amerika ve İngiltere devletlerinin halkının çoğunluğunun Katolik mezhebinden olmasına rağmen Ermeniler arasında Protestanlığı yaymak istemeleri XIX. yüzyılda Ermenilerin emperyalist devletlerin çıkarları doğrultusunda kullandıklarının en önemli göstergesidir. Amerika ve İngiltere'nin zaten Ermeniler arasında kısmen yaygın olan Katoliklere değil de misyonerlik çabalarıyla ortaya çıkardığı Protestanlara ilgi göstermesinin sebebi; yüzyıllardan beri Osmanlı Devleti ile kurduğu iyi ilişkiler sayesinde Fransa'nın Katolik Ermeniler üzerinde nüfuzu olmasıydı.

Amerikalı Protestan misyonerler ilk yıllarda henüz okullar kurmadıkları için Malatya ve Arabgir başta olmak üzere bölgede Ermeni nüfusunun yoğun yaşadığı yerleri köy köy dolaşıyorlardı. Buralarda genellikle kiliseleri kullanarak kısa süreli okur-yazar kursları açıyorlardı. Bu kurslarda ders malzemesi olarak ilk zamanlar misyonerler tarafından kaleme alınmış basit alfabe kitapları yanında İncil kullanıyorlardı (Kieser, 2005: 132).

Protestan misyonerler ilk olarak kendilerine hedef kitle olarak Gregoryen mezhebindeki Ermenileri seçmişlerdi. Bunun değişik sebepleri vardı. Bunun en önemli sebebi Katoliklerin himayesini üstlenen Fransa ile çatışmaya girmek istememeleri ve daha çok köylerde yaşayan Gregoryenlerin eğitimsiz olmaları idi.

Protestan misyonerler Ermeniler arsında bir dil bilinci oluşturmak için de yoğun gayret sarfediyorlardı. Özellikle Ermenilerin Müslüman nüfusla birlikte yaşadığı yerlerde dil olarak Türkçe ve Kürtçe kullanılması sebebiyle Ermeniler arasında unutulmuş Ermeniceyi yeniden canlandırmaya çalışıyorlardı. Bu şekilde hem Ermeniler ile Müslüman tebaa arasında kültürel anlamda farklar oluşturuyorlar hem de yürüttükleri faaliyetler sebebiyle Gregoryen Ermeniler ile Katolik Ermeniler arasında oluşan tepkileri azaltmaya çalışıyorlardı (Kieser, 2005: 133). Protestan misyonerlerinin bu tür faaliyetleri Ermeni toplumunda milliyetçilik akımının yayılmasında etkili olmuş ve 1895 yılında Malatya'da Müslüman ve Ermeniler arasındaki olayların alt yapısını oluşturmuştur.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tüm doğu vilâyetlerinde olduğu gibi Harput, Malatya, Arapkir gibi şehirlerde de Ermeni cemaati arasında etkinliklerini arttıran Protestan misyonerler hızlı bir okullaşma faaliyetine giriştiler. İlk olarak ilkökul seviyesinde okullar açmaya başlayan Protestanlar 1866 yılından itibaren Malatya'da

okul açmak için faaliyetlere başlamıştır. Amerikalı misyonerler okulları için arsa seçerken arsanın geniş olmasına özen gösteriyorlardı. Bunun sebebi okulları sadece bir eğitim alanı olarak değil geleceğe yönelik içinde kilise, hastane, kreş, anaokulu gibi birimlerin bulunduğu bir kompleks haline getirme isteği ile okulların ilk açıldıklarında genellikle ruhsatsız olmasıdır (Şafak, 1999: 99).

Frank Stone, Malatya’da Protestan misyonerlerin faaliyetleri yerli Ermeniler tarafından takdir edilip desteklendiğini belirtmektedir. Malatya’da Protestan mektebinin açılması esnasında gerekli olan arsayı bölgede açılan diğer Protestan Ermeni okullarından farklı olarak yerli halk temin etmiş ve okul büyük ölçüde yerli halkın gayretleri neticesinde açılmıştır. Zira Protestan misyonerlere ait bölgede açılan diğer okulların oluşturulmasında hemen hemen tüm çalışmalar bizzat Protestan misyonerler tarafından yürütülüyor, okul açıldıktan sonra yerli halka devrediliyordu (Stone, 1977: 154–155). Bu durum Malatya’da Protestanlığı seçen Ermenilerin Amerikalı misyonerlerin faaliyetlerine destek verdiklerinin ve yeni kabul ettikleri mezheplerine bağlılıklarını göstermektedir. Malatya’da Protestan Ermeni okulunun bulunduğu Haraza mahallesinde 1895 salnâmesine göre hiçbir Protestan’ın yaşamaması ilginç bir durum olarak dikkati çekmektedir (Işık, 1998: 286).

1891 yılında geldiği Malatya’daki Protestan okulu ile ilgili eserinde bilgiler veren Cuinet okul, öğrenci ve öğretmen sayısı ile okulların giderleri ayrıntılı olarak vermiştir. Cuinet’e göre; Malatya’da faaliyetlerini sürdüren bu Protestan mektebine 20’si erkek 5’i kız olmak üzere toplam 25 öğrenci devam ediyordu. Yine bu okulda eğitim-öğretim faaliyetleri bir erkek öğretmen tarafından yürütülüyordu. Okulun yıllık masrafı ise 30 lira civarındaydı (Cuinet, 1891: 370–372). 1891 yılında Malatya sancağında bulunan diğer Ermeni okullarının giderlerine baktığımızda öğrenci başına harcanan paranın en fazla Protestan okulunda olması Protestan misyonerlerin eğitime verdikleri önemin ve eğitime önemli miktarlarda kaynak aktardıklarının göstergesidir.

Protestan Misyonerler bu okul vasıtasıyla Malatya’da etkili bir faaliyet yürütmüşlerdir. 1891 yılında toplam 25 öğrencisi olan bu okul, 1892 yılına gelindiğinde resmî kayıtlarda 127¹⁶ öğrencinin devam ettiği bir okul olarak geçmektedir (Işık, 1998: 255). 1895 yılına ait salnâmeler incelendiği zaman Malatya’daki Protestan okuluna 45 erkek

¹⁶Bu sayı muhtemelen salnâmede yanlış yazılmıştır. 27 olması düşünülebilir.

öğrenci yanında 45 kız öğrencinin devam ettiğini görmekteyiz (Işık, 1998: 280). Bu okulda kızlar ve erkekler farklı sınıflarda okuyor ve farklı eğitim alıyorlardı. Kızlar ağırlıklı olarak dinî eğitim yanında; ev hanımlığı ve çocuk yetiştirme konusunda dersler alırken, erkek öğrenciler ise dinî eğitimle birlikte pozitif ilimlerle ilgili dersler görüyorlardı (Şafak, 1999: 102).

Buradan da anlaşıldığı gibi Protestan Misyonerler Malatya’da eğitim alanında oldukça başarılı olmuştur. Özellikle kız öğrencilerin okula devamı konusundaki başarısı da gözden kaçırılmamalıdır.1890’lı yıllarda Malatya da Protestanlar sayıca diğer Ermeni cemaatleri mensuplarına göre az olmalarına rağmen özellikle kız öğrenci olmak üzere öğrenci sayısındaki fazlalaşmanın çeşitli sebepleri vardır. Protestan Misyonerlerin okullarını zükûr (erkek) ve inâs (kız) sınıfları olarak ayrı açmaları (Açıkses, 2003: 67), ayrıca devletin yeterince eğitim kurumu açmaması, sunulan imkânların kaliteli olması, İngilizce öğretilmesi ve gönüllü misyoner öğretmenlerin öğrencilerle daha iyi ilgilenmesi bunun başlıca sebeplerindendir (Şafak, 1999: 101). Kieser, “*Bible Women*” (İncil Kadınları) adı verilen misyoner kadınların ev ev, köy köy dolaşarak yürüttükleri faaliyetlerin kadınlar üzerinde büyük tesir oluşturduğunu belirtmektedir (Kieser, 2005: 294). Protestan Misyonerler bu şekilde Malatya, Hısn-ı Mansûr, Arabgir’de okullar açmışlardır (Açıkses, 2003: 67).

Malatya Protestan Okulu, vilâyet dâhilindeki diğer Protestan okulları ile sıkı bir ilişki içindeydi. Okul eğitimde kullandığı ders kitapları ile köylerde halka dağıttığı kitapları Harput’ta bulunan depodan sağlıyordu. Tabi bu ilişki sadece kitap temini ile sınırlı değildi. Malatya, Arabgir gibi sancak merkezleri ve bunlara bağlı kaza, nahiye ve köylerdeki Protestan Ermenilerine ait okullarının birçok masrafı *Harput Protestan Birliği* tarafından karşılanmıştır (Açıkses, 2003: 106). Malatya ve Arabgir’de ilkokulu tamamlayan başarılı Ermeni öğrenciler, yüksek öğrenimlerini Harput’ta bulunan Fırat Kolejinde devam ettiriyorlardı. Fırat Kolejinde yatılı olarak okuyan öğrencilerin büyük çoğunluğunu Malatya ve Arabgir’den gelen öğrenciler oluşturuyordu (Kieser, 2005: 139). Bu öğrenciler bu okulda ücretsiz okumanın yanı sıra cüz’i bir burs da alıyorlardı. Malatya’daki Protestanlara ait okular öğretmen ihtiyacını da Harput’taki Fırat Kolejinden karşılıyorlardı. Protestan Ermenilerinin okulları ile Gregoryen Ermenilerinin okulları arasında birçok alanda olduğu gibi öğretmen ihtiyacının

karşılanması konusunda da çekişmeler olduğunu daha önceden belirtmiştik. Fırat Koleji Dr. Caleb Frank Gates, 22 Eylül 1899 tarihli bir yazısında öğretmenlerin fazla para veren Gregoryen okullarını tercih etmesinden şikâyetçidir (Açıkses, 2003: 106).

Kocabaşoğlu, 1880'li yıllara kadar genellikle dinî ağırlıklı eğitim veren bu okul bu yıldan itibaren seküler bir yapı kazanmış olduğunu belirtmektedir. Bunun en önemli sebebi ise hem devletin bu okullara tepkisini azaltmak hem de Müslüman halka hitap etme isteğidir (Kocabaşoğlu, 1992: 222). Abdüllatif Duygulu, 1880'li yıllardan itibaren bölgede etkinliğini arttıran bu okulların özellikle Osmanlı Devleti'nin zaafa uğramasını da fırsat bilerek XIX. yüzyılın sonlarında Ermeni ihtilâlcî fikirlerin aşılandığı en önemli merkezler haline geldiğini belirtmektedir¹⁷. Okulların bu tutumları devlet yönetiminin ve halkın da dikkatini çekiyordu. Bu yüzden 1890'lı yıllara kadar gayrimüslimlere ait okullarda yabancı uyruklu öğretmenlerde görev yapabilmekte iken bu tarihlerde yaygınlaşan Ermeni olaylarında etkili olduğu düşünülerek memleket genelinde olduğu gibi Malatya'da da yerli Ermeniler dışındaki öğretmenlerin görev yapması engellenmiştir (Açıkses, 2003: 116).

Nitekim 1895 yılı sonbahar aylarında Ermeni nüfusunun yaşadığı yerlerde ardı ardına çıkan Ermeni isyanlarında bu okullar etkin rol oynamıştır. İsyancılara gereken silah ve mühimmat lojistiğini de bu okullar sağlıyorlardı. 1895 yılında çıkan isyanlar neticesinde Harput'ta yapılan aramalarda Malatya'daki Protestan okulunun sıkı ilişkilerinin olduğu Fırat Kolejinde yakalanan silahlar¹⁸ bu desteğin en açık göstergesidir. Okulların bu faaliyetleri Müslüman tebaanın tepkisini çekmiş ve 1895 yılındaki olaylarda halkın tepkisinin merkezi haline gelmiştir. Netice itibarıyla bu olaylar sırasında Protestanlara ait Malatya'daki okulla birlikte bölgede bulunan birçok okul yakılmış ya da tahrip edilmiştir. Olaylara kesin olarak kışkırtıcı rol üstlendiği bilinen Protestan misyonerlerine ait okullar Amerika ve İngiltere himayesinde bulunduğu için zararları Osmanlı Devleti'ne ödettirilerek tekrar inşa edilmiş ve faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Malatya'da 1895 tarihinde yaşanan Ermeni olayları sırasında yanan kız ve erkek Ermeni Protestan okullarının 1 Mayıs 1897 tarihinde

¹⁷Abdüllatif Duygulu, <http://www.dervisan.com/yazi/ermeni.htm> (15.10.2006).

¹⁸Okulda yapılan aramalar sırasında, Ermenilere ait 5000 silah, 300 bomba, 40 kg. bomba fitili, 200 paket dinamit ve 5000 adet dinamit misketi ele geçirilmiştir (Atılgan Coşkun, *Emperyalist Devletlerin Doğu Anadolu Politikası ve Aşiret Süvari Alayları*, Ankara 2004, s. 167).

Adliye ve Mezâhib Nezâretine gönderilen bir belgede yeniden inşa edilmesine izin verildiğini görmekteyiz (BOA, A. MKT. MHM. 659 / 29).

Osmanlı coğrafyası üzerinde emperyalist gayeleri olan diğer bir ülke Almanya, Ermeniler arasında Protestanlığı yaymak istiyordu. Birliğini geç tamamlayan Almanya'nın Ermeniler ile yoğun bir şekilde ilgilenmeye başlaması XIX. yüzyılın sonlarına rastlamaktadır. Almanlar, Osmanlı coğrafyasında siyasî ve ekonomik nüfuzlarını genişletecek kaynak olarak Ermenileri gördükleri için onlar üzerinde sıkı bir eğitim politikası uygulamıştır. Almanlar, özellikle Gregoryen Ermeniler ile Katolik Ermeniler üzerinden faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Bu faaliyetlerden sonra Malatya, Arabgir ve çevresinde Almanlar tarafından eğitim kurumları açılmıştır (Mutlu, 2005: 103). Bunlardan başlıcaları; Malatya Haraza mahallesinde bulunan Alman yetimhânesi ve okulu ile Arabgir'de bulunan Alman okulu ve hastanesidir. Arabgir'de bulunan okul gündüzleri 30 Ermeni öğrenciye hizmet verirken diğer zamanlarda hastane ve vaaz verilen bir mekân olarak kullanılmaktaydı (Mutlu, 2005: 104). Almanlar açmış oldukları okulları Ermenilere göre şekillendirmişlerdi. Bu okulların kitaplarına ve ders programlarına bakıldığında, derslerin ve ders kitaplarının bir kısmının Ermenice olduğu görülmektedir. Bu ise, okullarda eğitim gören Alman çocukların Ermeniceyi yabancı dil olarak okudukları anlamı yerine, bu okulların Ermenilere yönelik eğitim yaptıklarının açık kanıtıdır. Alman okullarında, ancak 7. ve 8. sınıflardan itibaren Almancanın ders olarak okutulması, bu okulda Almanca eğitime Ermenice kadar önem verilmediğinin bir göstergesidir¹⁹.

Malatya'daki Alman Okulu, "Boduyan Ohannes" adlı ölmüş bir Ermeni'ye ait iki katlı sekiz odası bulunan bir yerde faaliyetlerini sürdürüyordu. Almanlara ait bu okullar devlet aleyhinde faaliyetlerde bulunulmaktaydı. Malatya Haraza mahallesinde bulunan Ermeni okulunun devlet aleyhine faaliyetlerde bulunduğu mahallî idâreciler tarafından birçok defa devlet yetkililerine bildirilmesine rağmen, bu okul ve bünyesinde bulunan yetimhâne faaliyetlerini sorunsuz olarak devam ettirmiştir (Mutlu, 2005: 104; BOA, ŞD, 1495 / 15). Bunun en önemli nedeni ise Osmanlı Devleti'nin Almanya ile ilişkilerini iyi tutma isteğidir.

¹⁹ Sezen Kılıç, <http://www.eraren.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=393>, (12.05.2006).

Malatya’da Protestan misyonerlerin açtığı okulların yanında Latin misyonerler tarafından açılmış okullar da bulunuyordu. Latin misyonerleri tarafında açılan bu okulların en büyük hamisi Fransızlar idi. Fransızların yanında, İspanyol ve İtalyanlar tarafından desteklenen papazlar tarafından Malatya’da hızlı bir eğitim faaliyetine girişilmiştir. Latin okullarına yerli halk da büyük destek sağlıyordu (Açıkses, 2003: 69). Bu desteğin en önemli sebeplerinden biri de; özellikle Amerika ve İngiltere destekli olan Protestan Ermenilerin eğitim konusunda gösterdiği başarıya ve etkin konuma bir tepki olarak düşünülebilir. Katolik Ermeni cemaatinin eğitiminde Katolik tarikatlarının önemli etkileri olmuştur. Bu Katolik tarikatları arasında özellikle iki tanesi ismi çok önemlidir. Bunlar; Fransiskanlar²⁰ ve yine bunların bir kolu olan Kapusenlerdir²¹.

Bunlardan Malatya’da en faal durumda olan Kapusen rahipleri, daha çok gezici faaliyetlerde bulunuyorlardı. Ermeni nüfusunun yaşadığı köyleri dolaşıyorlar, burada dinî eğitim yanında kısa süreli olarak okur-yazar kursları açıyorlardı. Gezici faaliyetlere önem veren Kapusen rahipleri ayrıca okullaşmaya da önem vermişlerdir. Cuinet eserinde; 1891 yılında Malatya sancağında, Latin Misyonerlerin denetiminde olan üç okulun varlığından bahsetmektedir. Bu okulların ikisi Kapusen tarikatına bağlı rahiplerin²², diğeri ise Fransiskan rahiplerin denetimindeydi. Cuinet kitabında; Malatya’daki Latin rahiplerine ait okullar ile ilgili şu bilgileri vermektedir:

Tablo 4: Cuinet’te Latin Misyoner Okulları

Cemaat	Okul	Öğrenci		Öğretmen		Gider Lira
		Erkek	Kız	Erkek	Kadın	
Latin Misyoner	3	60	20	1	2	25

Kaynak: Cuinet (1891: 370–371)

²⁰Latince resmî isimleri "Ordo Fratrum Minorum" olan ve Aziz Francis’in kurallarını takip eden Hıristiyan tarikatıdır. Kurucusu Assisili Francis, kuruluş tarihi ise 1209’dur ve günümüze kadar hala canlılığını sürdürmüştür. Bu tarikata bağlı rahipler mal mülk sahibi olmazlar, fakirliğe inanırlar, buna sebep olarak da Hz. İ’yı gösterirler. Hz. İsa’nın herhangi bir malı mülkü olmadığını ve fakirlik içinde yaşadığını, kendilerinin de bu yolda yürümeleri gerektiğine inanırlar. Bu inancın yaratıcısı ve en iyi uygulayıcısı da yine Assisili Francis’tir. Bu tarikata bağlı rahipler “friar” ismiyle çağırılırlar. Tarikat Katolikler tarafından kurulmuş olsa da katolik kolları dışında Anglikan ve Protestan kolları da mevcuttur, (<http://www.itusozluk.com/goster.php?t=fransiskan&d=franciscan>) (15.12.2006).

²¹ Hıristiyanlığın dilenci gibi yoksulluğu gerektirdiğini ileri süren Fransiskan tarikatının bir koludur. Bu tarikatın keşişleri dilenerek dolaşmaktadırlar, (<http://www.eksisozluk.com/show.asp?t=kapusen>) (15.12.2006).

²² Malatya’da bulunan Kapusen rahiplerine ait okul ve öğrencileri için bkz. Ek: 2.

Hicri 1310 yılı Mamûretülaziz salnâmesinde Malatya’da Latin rahiplerine ait bir okulun ve 160 öğrencisinin olduğu kayıtlıdır (Salnâme-i Ma’mûret’ül-aziz, 1310: 78). Bu durum Latin rahiplerine ait diğer okulun ruhsatsız olarak faaliyetlerini sürdürdüğünü bize açıklar. Hicri 1312 yılına ait Mamûretülaziz salnâmesinde Kapusen rahiplerine ait diğer okulun Çavuşoğlu mahallesinde 20 erkek 13²³ kız öğrencisiyle faaliyetlerini sürdürdüğü kayıtlıdır.(Işık, 1998: 280)²⁴.

Şamil Mutlu, *Osmanlı Devletinde Misyoner Okulları* adlı kitabında; Malatya’da Kapusen rahiplerine ait okullarından diğerinin Mustafa Paşa mahallesinde bir mülk üzerinde Péres Capucins Mektebi olduğunu aktarmaktadır (Mutlu, 2005: 189).

Yine bir Katolik tarikatı olan Fransiskanlar Malatya’da eğitim faaliyetlerinde bulunmuştur. Fransiskanların Osmanlı Devleti sınırlarında bulunan 7 hemşire okulundan birinin Malatya merkezinde bulunmaktaydı. (Çavdar, 1970: 92). Şamil Mutlu, okulun adını Soeurs Fraciscaines Mektebi olarak vermektedir (Mutlu, 2005: 161).

Malatya’da faaliyetlerini sürdüren Latin misyonerlerine ait bu okullar 1895 yılındaki olaylar esnasında Ermenileri kışkırtıcı roller üstlenerek Ermeni isyancıların direnç noktaları haline gelmiştir. Buradan çevrede bulunan askerler üzerine kurşun, bomba ve patlayıcı maddeler atılmıştır (BOA, Y. PRK. AZJ. 55 / 12). Olaylar sırasında Ermenilerin attığı bombalar sebebiyle çıkan yangınlar, Latin misyonerlere ait olan okulların yanmasına sebep olmuş; çıkan yangında iki rahibe ölürken, üç rahip güvenlikleri sağlanarak Harput’a sevk edilmiştir (BOA, Y. PRK. UM. 44 / 33). Devlet, olayları kışkırttığı ve ruhsatsız çalıştığı belirtilen Latin misyonerlerine ait olan okulların tekrar açılmasının uygun görmediğini belgelerden anlıyoruz. (BOA, Y. PRK. AZJ, 55 / 12).

Latin rahiplerine ait olup olaylar sırasında yanan okulların, yeniden açılmasının en büyük destekçisi yine Fransızlar olmuştur. Fransızlar, 7 Kasım 1901 tarihinde Osmanlı Devleti ile yapılan anlaşmaya bazı ek maddeler koyarak Malatya’da bulunan

²³ Çavuşoğlu Mahallesindeki Kapusen Mektebindeki iki yıl içindeki azalma öğrencilerin diğer okula devamının sağlanması ile açıklanabilir.

²⁴Ayten Sezer, Malatya’daki Kapusen rahiplerine ait iki okulda yaklaşık 60 öğrencinin eğitim gördüğünü belirtmektedir (Ayten Sezer, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, *Yeni Türkiye (Ermeni Sorunu Özel Sayısı)*, Ankara 2001, s. 948–960).

Kapusenlere ait Péres Capucins Mektebi ile Fransiskanlara ait Soeurs Fraciscaines Mektebi genişletilmesine olanak sağlamıştır (Mutlu, 2005: 161)²⁵.

Sonuç olarak: XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Malatya’da misyonerlerin de etkisiyle Ermeniler arasında eğitime verilen önem artmıştır. Okullarda milliyetçi duygularla yetiştirilen Ermeni çocuklar, sonraki yıllarda ortaya çıkan Ermeni olaylarını tetikleyici unsur olarak karşımıza çıkmıştır.

1.3. Malatya’da Ermenilerin Adli Kurumlarla İlişkileri

Malatya’da sosyal hayatın bir parçası olan Ermeniler, kendileri arasında veya Müslümanlarla yaşadıkları birçok sorunun çözümü konusunda mahkemelere başvurmuşlardır. Aslında mahkemeler daha çok Ermenilerin Müslümanlarla yaşadıkları problemlerin çözüm yeri olmuştur. Zira Ermenilerin kendi cemaatine mensup kişilerle yaşadığı problemlerin birçoğu, kiliselerde kurulan cemaat mahkemelerinde çözüme kavuşturuluyordu. Ancak nihâi karar yeri olmayan bu mahkemelerdeki kararlar taraflarca kabul edilmediği zaman, problemler mahkemeye yansıtılıyor ve meseleler İslâm hukukuna göre çözümleniyordu (Bozkurt, 1989: 14). Davalı ve davacının Ermenilerden olduğu durumlarda bazen davaya konu olan olaylara Müslümanlardan da şahit olanlar olmuş ve karar alınırken mahkemelere yardımcı olmuşlardır. 262 Numaralı Hısn-ı Mansûr kadı sicilinde 17 Temmuz 1899 tarihli, sayfa 59 ve 44 numaralı kayıta; Hısn-ı Mansûr’un Hoca Ömer mahallesinden Manukyan Manuk’a kötü söz söylemesinden dolayı Eski Saray mahallesinden Mardo hakkında Hısn-ı Mansûr Bidâyet Mahkemesi Ceza Dairesine dava açılmıştır. Görülen davada şahitler Hoca mahallesinden Hacı İbrahim ve aynı mahalleden Kuyumcu Yanus dinlenmiş neticede Mardo’un beraatına, 50 kuruş olan mahkeme masrafının Manuk’tan tahsil edilmesine karar verilmiştir (Gökdeniz, 2006: 46).

Mahkemelere intikal eden meselelerde tarafların milliyetine bakılmadan karar verilir, sonuç bazen davacı bazen de davalı lehine olurdu. Malatya’da Ermenilerle mahkemelik olan Müslümanlar hakkında verilen aleyhte kararlar mahkemelerin

²⁵Burada Çavuşoğlu mahallesindeki Kapusen rahiplerine ait okulun isminin zikredilmemesi önceden beri ruhsatlı faaliyet gösteren bu okulun tamirine önceden izin verildiğini göstermektedir.

adaletli olduğunun en önemli delilidir. Malatya’da sarraflık yapan Beylikcioğlu Agob, Malatyalı Hısn-ı Mansûr eski kaza müdürü Sülûkîzâde Mehmed Ağa’dan alacağını tahsil edemediği için Hazine-i Hassaya olan borcunu ödeyememiş (BOA, A. MKT. DV. 186 / 32), yapılan mahkemede Beylikcioğlu Agob’un alacağının tahsil edilmesine karar verilmiştir (BOA, A. MKT. DV. 139 / 9). Ancak mahkeme sürecinde Sülûkîzâde Mehmed Ağa’nın ölmesi üzerine Beylikcioğlu Agob’un alacağı, Mehmed Ağa’nın terekesinden tahsiline karar verilmiş (BOA, A. MKT. DV.132 / 25). Sonuç olarak Beylikcioğlu Agob’un alacağı Mehmed Ağa’nın çocukları Ali ve Abdullah’tan taksitler halinde tahsil edilmiştir (BOA, A. MKT. NZD 385 / 48).

Böyle durumlara başka bir örnek ise 262 Numaralı Hısn-ı Mansûr kadı sicilinde 10 Aralık 1899 tarihli, sayfa 128 ve 113 numaralı kayıttır. Hısn-ı Mansûr’un Eski Saray mahallesinden Meyhâneci Kirkor’a hakaret etmelerinden dolayı; Hoca Ömer mahallesinden Muhiddin Ağa oğlu Süleyman, Osman oğlu Necip, Yeni Pınar mahallesinden Ahmet oğlu Hacı Çavuş ve Kara Hasan hakkında Bidâyet Mahkemesi ceza dairesine dava açılmıştır. Görülen davada şahitler dinlenmiş, davalılardan sadece Süleyman’ın bu fiili işlediği anlaşılmış, ceza kanununun iki yüz on dördüncü maddesine göre beş gün hapsine ve 120 kuruş olan mahkeme masrafının suçludan tahsil edilmesine, diğerlerinin ise beraatına mahkeme heyeti tarafından karar verilmiştir (Gökdeniz, 2006: 59).

Ermeniler ile Müslümanlar arasında yaşanan bazı davalarda ise şahit olarak dinlenen Ermenilerin Müslümanların aleyhine olmayacak şekilde ifade vermeleri davaların Müslümanlar lehinde sonuçlanmasına neden olmuştur. Hısn-ı Mansûr kazasının Eski Saray mahallesinde mukîm Ermeni Katolik Milleti rahibi İknadyus Efendiye itâle-i lisan eylemesi iddiâsından dolayı Bozbey’in oğlu Şeyho hakkında Bidâyet Mahkemesi ceza dairesine dava açılmıştır. Görülen davada Eski Saray mahallesinden Makdis Serkis şahit olarak katılmış fakat konu hakkında bilgisi olmadığını beyan etmiştir. Başka bir delil bulunamadığından Şeyho’nun beraatına mahkeme masrafı olan elli kuruşun iddia sahibinden alınmasına mahkeme heyeti tarafından karar verilmiştir (Gökdeniz, 2006: 59). Ermenilerle Müslümanlar arasında olan bazı davalarda ise Müslüman şahitler dava taraflarından olan Müslüman aleyhine ifade vermiş bu şekilde davanın Müslümanlar aleyhinde sonuçlanmasına sebep olmuşlardır. Hısn-ı Mansûr’un

Eski Saray mahallesinden Yunus oğlu Musa'ya kötü söz söylemesinden dolayı aynı mahalleden Serkis oğlu Bakos hakkında Bidâyet Mahkemesi ceza dairesine dava açılmıştır. Görülen davada şahitler Eski Saray mahallesinden Tüccar Makdis oğlu Agop, Makdis oğlu Makdis Kirkor ve Hoca Ömer mahallesinden tüccar Mustafa oğlu Hacı Mehmet'in ifadeleri dinlenmiştir. Neticede hakarete dair yeterli delil görülemediğinden Bakos'un beraatine mahkeme masrafı olan 50 kuruşun iddia sahibinden tahsil edilmesine mahkeme heyeti tarafından karar verilmiştir (Gökdeniz, 2006: 59).

Malatya'da devlet suç işleyen Ermenilere karşı Müslümanlara uygulanan muameleden farklı bir muamele uygulanmamıştır. Mağdur tarafın Müslümanlardan olduğu durumlarda bile Ermenilerin cezalarında yapılan indirimler farklı bir uygulamaya tabi olmadıklarının en önemli göstergesidir. Malatyalı Katırcı Ahmed ile hizmetkârı olan Haso'yu öldüren Kespar oğlu Osebhan yaptığı fiilden dolayı idama çarptırılmış olmasına rağmen cezası infaz edilmeyerek, müebbet kürek cezasına çevrilmiştir (BOA, İ. AZN. 45 / 1319-Za-08).

Zaman zaman dile getirdiğimiz olaylarda mahkemeye sevk olunan herkesin ceza almadığını ve bazılarının suçsuz bulunduğunu da gösteren birçok arşiv belgesi vardır. 1895 yılında yaşanan olaylara karıştığı iddiasıyla birçok Ermeni ile birlikte tutuklanan Protestan rahip Kragosyan Efendi yapılan mahkeme sonucunda suçsuz bulunarak tahliye edilmiştir (BOA, A. MKT. MHM. 659 / 8).

Malatya sancağında Müslümanlarla birlikte yaşayan Ermeniler kendi aralarında veya Müslümanlarla yaşadıkları sorunları mahkemelere intikâl ettirmişler. Yapılan mahkemelerde Müslümanlardan farklı bir uygulamaya tabi tutulmamışlardır. Bu mahkemelerin sonuçları, devletin tebaasına adil yaklaşımının en güzel göstergesidir. Yapılan mahkemeler, duruma göre bazen Ermeniler lehinde, bazen de aleyhinde sonuçlanmıştır.

1.4 Malatya'da Ermenilerin Görev Yaptığı Devlet Daireleri

Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan Ermeniler, devlet tarafından hiçbir ayrıma tabi tutulmadan yaşamışlardır. Özellikle ticarî hayatta devleti oluşturan aslî unsur olan

Müslüman halktan üstün durumda olan Ermeniler, 1856 yılında Paris antlaşmasının bir sonucu olarak kabul edilen “*Islahat Fermanı*” neticesinde; gayrimüslim tebaaya devlet memurluğuna atanma hakkı getirilmesinden sonra bu alanda da Müslümanlardan ayrıcalıklı ve üstün duruma gelmişlerdir. Islahat Fermanının getirdiği haklardan Malatya’da yaşayan Ermenilerde istifade etmiş, nüfusları oranında çeşitli devlet dairelerinde; vilâyet, sancak, kaza yönetimi ve mahkemelerde Müslüman görevlilerle birlikte çalışabilmişlerdir (Oğuz, 2000: 379–380). Devlet hizmetinde çalışan Ermeniler, bu hizmetlerinde bazen büyük yararlılıklar gösterirken, bazen de bu görevlerini kötüye kullanmışlardır.

1847 yılında başlayıp 1869–1870 yılına kadar devam eden devlet salnâmelerinde Malatya da görevli Ermeni memurlara ait herhangi bir kayıt bulunmamaktadır (Oğuz, 2000: 379–380). 1869–1870 yılından itibaren yayınlanan salnâmelerde ise Malatya’da devlet dairelerinde çalışan Ermeni memurların isimlerini çalıştıkları yerlerin belirtilerek verildiğini görmekteyiz. Adnan Işık kitabında verdiği 1869–1870 ile 1880 yılları arasındaki Diyarbakır salnâmelerinde; Malatyalı Ermenilerin kaza yönetim kurullarında, yazı işlerinde Ermenice belgelerin düzelticisi, belediye seçimlerinde azalık, sancak yönetim kurullarında (sancak idâre meclisi), sancak temyiz hukukunda, sancak ticaret mahkemesinde, belediye dairesinde, belediye encümen üyeliğinde, sandık eminliğinde, kaza yönetim kurulu üyeliğinde, mahkeme ceza dairesi üyeliğinde, belediye sandık eminliğinde, bidâyet mahkemesi eminliğinde Müslümanlarla birlikte görev yaptıklarını anlamaktayız (Işık, 1998: 189–230).

Ermeniler, Malatya’da sadece Ermenileri ilgilendiren kurumlardaki memuriyetlerde çalışmıyorlardı. Sandık Emaneti Eminliği²⁶, Ermenilerin çalıştığı önemli memuriyetlerdendi. 1874–1875 salnâmesinde Karabet Efendi, 1875–76 yılında Agop Efendi, 1882–1883 yılında İstefan Efendi adındaki Ermenilerin Malatya sancağında Sandık Emaneti Eminliği vazifesini yaptıklarını görmekteyiz. Yine Malatya’ya bağlı olan kazalarda da bu görevde Ermeni memurları görebilmekteyiz. Bu görevi 1882–1883 yılında Behinsi’de Arakil Efendi, 1894–1895 yılında Akçadağ’da Mihail Efendi, Hısn-ı Mansûr’da Artin Efendi adındaki Ermeniler yürütmekteydi (Işık, 1998: 217–222). Önemli bir görev olan sandık eminliği görevini yürüten Ermeni memurlardan

²⁶Bu görevdeki kişi, sancakta bulunan devlete ait menkul ve paraları elinde tutar, alıp satardı.

bazılarının ellerinde olan yetkilerini şahsi çıkarları doğrultusunda kullandıkları da olmuştur. 1890 yılında Malatya’da sandık eminliği vazifesini yürüten Bedros Efendi yetkisini kötüye kullanınca yerine yine bir Ermeni olan Artin Efendi getirilmiştir (BOA, A. MKT. MHM. 748 / 26).

1883–1884 yılından itibaren Malatya sancağı Mamûretülaziz salnâmelerinde geçmektedir. Bu salnâmelerde de Ermenilerin hangi devlet memurluklarında bulunduğu ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Bu salnâmelere göre; sancak yönetim kurulu üyeliğinde, muhasebe, yazı işlerinde, Bidâyet mahkemesi ve Ticaret mahkemesi üyeliğinde, belediye encümeninde, sandık eminliğinde, belediye tabipliğinde görev yapmışlardır (Işık, 1998: 189–333).

Malatya’da yaşayan Ermeniler; Malatya’nın kaza merkezi olduğu dönemde Meclis-i İdâre-i Kaza’da; sancak merkezi olduğu dönemlerde sancağın en üst düzey yönetim kurulu olan Meclis-i İdâre-i Liva’da Müslüman üyelerle birlikte çalışmışlardır. Sancak ve kaza idâre meclisinde görevli azalar 1870–1871 yılından itibaren seçimle göreve geliyordu. Seçim yoluyla göreve gelen bu azaların sayısı yıllara göre değişmiştir. 1871–1872 yılında Malatya Sancağı İdâre Meclisinde, doğal üyeler haricinde üç aza seçim yoluyla göreve gelmiştir. Bu üyelerden birisi de Ermeni Kevork Efendidir. Mevlüt Oğuz, 1873–1874 yılında Malatya’da Sancak İdâre Meclisinde seçimle gelen beş üyeden birinin, 1874–1875 yılında seçimle gelen yedi üyeden üçünün Ermeni vatandaşlardan olduğunu belirtmektedir (Oğuz, 2000: 382). Ermeniler Malatya’da olduğu gibi Malatya’ya bağlı olan Hısn-ı Mansûr, Kâhta, Behisni kazalarının kaza idâre meclislerinde çalışabilmişlerdir. Sancak idâre meclisi ile kazalardaki kaza idâre meclislerinde Ermeni temsilcilerin sayıları yıllara ve yere göre değişmektedir. Bunun sebebi; idâre meclislerindeki üyelerin seçim yolu ile göreve gelmesi ve Ermenilerin nüfus dağılımının sancak dâhilinde homojen olmamasından kaynaklanmaktadır. Malatya sancak merkezi ile Kâhta, Hısn-ı Mansûr ve Behisni gibi kazalarda idâre meclislerinde Ermeni üyeleri görebilirken Akçadağ kazasında yaklaşık yirmi beş yıllık süreçte kaza idâre meclisinde Ermeni üyeleri göremememiz bu üyelikler için seçim yapıldığının en önemli göstergesidir. Zira Akçadağ, Malatya sancağında Ermeni nüfusunun en az yaşadığı yer olması sebebiyle seçimlerde buralarda temsil edilememişlerdir.

Kaza idâre meclislerinde seçimle göreve gelen azalar için belirli kriterlere uymaları gerekiyordu. Seçimlere katılacak adaylar kaymakam veya mutasarrıftan onay almak zorundaydı. Malatya sancağında idâre meclislerinde azalık yapmak için seçime katılacak adaylar, bazen liyakatsiz oldukları gerekçesiyle kaymakamdan onay alamadıkları zamanlar olmuştur. Ancak bu durumda uygulamaya maruz kalan kişi üst makamlarda hakkını rahatlıkla arayabilmiştir. Behinsi Kaza İdâre Meclisi azası Bogos Efendi, idâre meclisi için yapılan son seçimlerde kendisinin liyakatli olmasına rağmen kaymakam tarafından görevden alınarak yerine Serkis adında liyâkatsiz birinin atandığını, durumun düzeltilmesinin gerektiğini bir dilekçe ile üst makamlara bildirmesi üzerine; tahkikat yapılmasına karar verilmiştir (BOA, DH. MKT. 1492 / 53). 1869–1895 yılları arasında Malatya’da sancak ve kaza idâre meclislerinde üye olarak çalışan Ermenileri aşağıdaki tablodan inceleyebiliriz:

Tablo 5: Malatya’da Sancak ve Kaza İdâre Meclislerindeki Ermeni Görevliler

Miladi	Adı	Görev Yaptığı Daire	Görev Yeri
1869–1870	İğnatiyos Ağa	Meclis-i İdâre-i Kaza	Malatya
1871–1872	Ağop Efendi	Meclis-i İdâre-i Kaza	Behinsi
1873–1874	Kevork Efendi	Meclis-i İdâre-i Liva	Malatya
1873–1874	Kasper Ağa	Meclis-i İdâre-i Kaza	Hısn-ı Mansûr
1873–1874	Boğos Efendi	Meclis-i İdâre-i Kaza	Behinsi
1874–1875	Kevork Efendi	Meclis-i İdâre-i Liva	Malatya
1874–1875	Karabet Efendi	Meclis-i İdâre-i Liva	Malatya
1874–1875	Serapin Efendi	Meclis-i İdâre-i Liva	Malatya
1874–1875	Kasper Ağa	Meclis-i İdâre-i Kaza	Hısn-ı Mansûr
1874–1875	Ağop Efendi	Meclis-i İdâre-i Kaza	Behinsi
1882–1883	Serapiyun	Meclis-i İdâre-i Liva	Malatya
1882–1883	Oseb Efendi	Meclis-i İdâre-i Liva	Malatya
1882–1883	Baduli	Meclis-i İdâre-i Liva	Malatya
1883–1884	Kirkor Efendi	Meclis-i İdâre-i Liva	Malatya
1883–1884	Pilik Ağa	Meclis-i İdâre-i Liva	Malatya
1883–1884	Danil Efendi	Meclis-i İdâre-i Kaza	Kahta
1883–1884	Boğos Efendi	Meclis-i İdâre-i Kaza	Kahta
1892–1893	Oseb Ağa	Meclis-i İdâre-i Liva	Malatya
1892–1893	Ohannes Ağa	Meclis-i İdâre-i Liva	Malatya

Tablo 5'in devamıdır.

1892–1893	Mihail Ağa	Meclis-i İdâre-i Liva	Malatya
1892–1893	Serkis Efendi	Meclis-i İdâre-i Kaza	Hısn-ı Mansûr
1892–1893	Serkis Efendi	Meclis-i İdâre-i Kaza	Hısn-ı Mansûr
1892–1893	Nikoğos Ağa	Meclis-i İdâre-i Kaza	Kâhta
1892–1893	Mordiros Ağa	Meclis-i İdâre-i Kaza	Behinsi
1892–1893	Girob Efendi	Meclis-i İdâre-i Kaza	Behinsi
1892–1893	Barsum Ağa	Meclis-i İdâre-i Kaza	Behinsi
1894–1895	Oseb Ağa	Meclis-i İdâre-i Liva	Malatya
1894–1895	Ohannes Efendi	Meclis-i İdâre-i Liva	Malatya
1894–1895	Mihail Ef.	Meclis-i İdâre-i Liva	Malatya
1894–1895	Serkis Ağa	Meclis-i İdâre-i Kaza	Hısn-ı Mansûr
1894–1895	Serkis Ağa	Meclis-i İdâre-i Kaza	Hısn-ı Mansûr
1894–1895	Nikoğos Ağa	Meclis-i İdâre-i Kaza	Kâhta
1894–1895	Mordiros Ağa	Meclis-i İdâre-i Kaza	Behinsi
1894–1895	Barsum Ağa	Meclis-i İdâre-i Kaza	Behinsi

Kaynak: Işık (1998: 189–230)

XIX. yüzyılın ikinci yarısında özellikle hukuksal alanda gayrimüslimler ile ilgili birçok değişiklikler yapılmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar tüm gayrimüslimleri olduğu gibi Malatya'da Ermenileri ilgilendiren davalara da bağlı bulunduğu cemaat tarafından bakılıyordu. Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanından sonra özellikle mahkemeler konusunda değişiklikler yapılmış; sancak merkezlerinde bir hâkimin başkanlığında üç Müslüman, üçte gayrimüslim üyeden oluşan dava meclisleri kurulmuştur (Oğuz, 2000: 379). Bu düzenlemeler Malatya sancağında uygulanmış oluşturulan sancak merkezi ile kazalarda oluşturulan dava meclislerinde Ermenilere temsil imkânı sağlanmıştır. Salnâmelerde Malatya'da dava meclislerinde görev yapan Ermeni görevlilerin isimlerini bulmak mümkündür. Malatya'nın bir süre bağlı olduğu Diyarbakır salnâmelerinde dava meclislerinde görevli Ermeniler görev yaptıkları yıllara göre verilmiştir:

Tablo 6: Malatya Sancağında Dava Meclislerindeki Ermeni Görevliler

Miladi	Adı	Görev Yaptığı Kurum	Görev Yeri
1869–1870	Mihail Ağa	Meclis-i Deâv-i Kaza	Malatya

Tablo 6'nın devamıdır.

1869–1870	Kirkor Efendi	Meclis-i Deâv-i Kaza	Hısn-ı Mansûr
1869–1870	Kezalik Efendi	Meclis-i Deâv-i Kaza	Kâhta
1870–1871	Kirkor Efendi	Meclis-i Deâv-i Kaza	Hısn-ı Mansûr
1870–1871	Nursis Efendi	Meclis-i Deâv-i Kaza	Kâhta
1871–1872	Kevork Efendi	Meclis-i Deâv-i Liva	Malatya
1871–1872	Kirkor Efendi	Meclis-i Deâv-i Kaza	Hısn-ı Mansûr
1871–1872	Nursis Efendi	Meclis-i Deâv-i Kaza	Kâhta
1871–1872	Boğos Efendi	Meclis-i Deâv-i Kaza	Behinsi
1873–1874	Boğos Efendi	Meclis-i Deâv-i Kaza	Behinsi
1874–1875	Kirkor Efendi	Meclis-i Deâv-i Kaza	Hısn-ı Mansûr
1874–1875	Tersis Efendi	Meclis-i Deâv-i Kaza	Kahta
1874–1875	Boğos Efendi	Meclis-i Deâv-i Kaza	Behinsi

Kaynak: Işık (1998: 193–231)

Daha öncede belirttiğimiz gibi Ermeniler Malatya'da ticarî hayatta önemli bir yer tutmaktaydı. Bu alanda karşılaşılan sorunlarda Ermenilere karşı tarafsız bir tutum sergilenmiştir. Bunun en somut delili 1871–1872 tarihinden itibaren Malatya'da oluşturulan Ticaret mahkemelerinde Ermeni vatandaşların görevlendirilmesidir:

Tablo 7: Malatya Sancağında Ticaret Mahkemelerinde Ermeni Görevliler²⁷

Miladi	Görev Yapanın Adı	Görevi	Görev Yeri
1871–1872	Makdis Kebu Efendi	Mahkeme-i Ticaret-i Liva	Malatya
1871–1872	Kirkor Efendi	Mahkeme-i Ticaret-i Liva	Malatya
1873–1874	Kabriyel Efendi	Mahkeme-i Ticaret-i Liva	Malatya
1873–1874	Kirkor Efendi	Mahkeme-i Ticaret-i Liva	Malatya
1874–1875	Kirkor Efendi	Mahkeme-i Ticaret-i Liva	Malatya
1874–1875	Ağop Efendi	Mahkeme-i Ticaret-i Liva	Malatya

Kaynak: Oğuz (2000: 380)

Müslüman halk gibi Ermenilerde günlük hayat içinde karşılaştıkları davaları Bidâyet Mahkemesine²⁸ götürmüşlerdir. Ermeniler diğer kurumlarda olduğu gibi bu

²⁷Işık, *age*, s. 236–265.

²⁸Bidayet mahkemeleri bugünkü Asliye mahkemelerinin görevini yerine getirildiği, davaların ilk görüldüğü yer olup kazalarda da bulunmaktadır. Bidâyet mahkemelerinin üzerinde İstinaf Mahkemesi

kurumlarda da temsil Müslümanlarla birlikte edilmiştir. Bu şekilde mahkemelerin tarafsızlığı ortaya konmuştur. Salnâmelerde Bidâyet ve Temyiz Mahkemelerinde çalışan Ermeni görevlilerin isimlerini ve görev yerlerini görebilmekteyiz.

Tablo 8: Malatya Sancağında Bidâyet Mahkemelerinde Ermeni Görevliler²⁹

Miladi	Görev Yapanın Adı	Görevi	Görev Yeri
1882–1883	Ağop Efendi	Bidâyet Mahkemesi	Malatya
1882–1883	Pilik Ağa	Bidâyet Mahkemesi	Malatya
1882–1883	Napolyon Ağa	Bidâyet Mahkemesi	Malatya
1883–1884	Çolak Kirkor Ağa	Bidâyet Mahkemesi	Malatya
1883–1884	Ohannes Efendi	Bidâyet Mahkemesi	Malatya
1883–1884	Napolyon Ağa	Bidâyet Mahkemesi	Malatya

Kaynak: Işık (1998: 193–231)

Devlet özellikle 1890'lı yıllarda itibaren tüm ülkede olduğu gibi Malatya'da da Ermeni memurların istihdam edilmesine dikkat etmiştir. Memur istihdamı Ermenilerin nüfusları ile orantılı bir şekilde olacağından nüfuslarının sağlıklı tespiti için komisyonlar kurulmuş ve bu komisyonlarda Ermeni üyelerin bulunması sağlanmıştır.(BOA, Y. PRK. DH. 6 / 7). Arşiv belgelerinde bu sayımlardan elde edilen sonuçlara göre Malatya merkezi ile bağlı olan kaza ve nahiyelere Ermenilerden tahsildar, jandarma ve müdür tayin edildiğini görüyoruz. Yine aynı belgede özellikle Jandarma olma konusunda Ermenilerin isteksiz olduklarını anlıyoruz (BOA, DH. TMIK. S. 4 / 26).

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Malatya'da farklı alanlarda devlet hizmetinde bulunan Ermeniler devlet tarafından farklı muameleye tutulmamışlar yaptıkları hizmetler karşılığında yöneticilerin iltifatlarını kazanmışlardır. Arşiv vesikaları arasında karşılaştığım bir belgede Malatya Hastanesinde Tabib-i Sânisî olarak görev yapan Ermeni Kostaki Bey'e vazifesinde gösterdiği başarı nedeniyle nişan verilmesinden bahsetmektedir (BOA, İ. DH. 217 / 95297). Başka belgede Malatya'da inşa edilen kışla binasının yapımı sırasında ortaya koyduğu güzel hizmetlerden dolayı belediye kalfası Arakil Efendi'nin Mecîdi Nişanı ile ödüllendirildiğini anlıyoruz (BOA, DH. MKT. 1588 / 19).

onunda üzerinde Temyiz Mahkemesi bulunmaktadır (Ziya Umur, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, İstanbul 1993, s. 115–140).

²⁹Işık, *age*, s. 236–265.

Devlet hizmetinde güzel işler yapan Ermenilerin yanında, buldukları makamları kötüye kullananları da görmekteyiz. Arabgir’de Protestanlar, vergilerini toplamakla görevli Gregoryen Ermenilerden şikâyetçi oluyorlar ve bu görev için kendilerinin arasından birinin seçilmesini istiyorlardı (BOA, HR. MKT. 40 / 38). Yine Malatya Sancak İdâre Meclisi üyesi Artin Efendi 1895 yılında yaşanan olaylarda makamını kötüye kullanarak isyancı Ermenilere destek vermiş ve silah temin edilmesi hususunda yardımcı olmuştu (Işık, 1998: 613).

Sonuç olarak; yukarıda yazdıklarımızdan da anlaşıldığı gibi Malatya’da Ermeni memurlar birçok devlet dairesinde Müslüman memurlarla birlikte çalışmışlar. Bu hizmetlerinde Müslümanlardan farklı bir muameleye tâbi tutulmadan hizmetlerini yerine getirmişlerdir.

1.5. Malatya ve Çevresinde Ermeni Nüfus

Osmanlı Devletinde Ermeni nüfusu meselesi en tartışmalı daha doğrusu tartışmalı hale getirilen hususlardan biridir. Aslında bu karmaşanın da kökeni Berlin Kongresine inmektedir. Berlin Kongresi’nden önce Ermeni nüfusu üzerinde durulan bir mesele değil iken Berlin Kongresinde Ermeni meselesinin uluslararası bir mesele haline gelmesi azınlıkların sayısının polemik konusu haline gelmesine yol açmıştır. Ermeniler hiçbir yerde çoğunluğu teşkil etmeden, Çukurova ve Doğu Anadolu’da bölge nüfusunun %15–20 arasında değişen oranlarında yaşamışlardır. Fatih Sultan Mehmed’in 1461’de Bursa Piskoposu Hovakim’i İstanbul’a getirip Patrik ilan etmesinden sonra, Ermenilerin gelmesinin teşvik edilmesiyle bir Ermeni cemaati oluşmuştur. Ermeni cemaati, zamanla Müslüman ve Rum cemaatinden sonra üçüncü büyük grubu teşkil etmiştir.

Osmanlı Devletindeki ilk genel sayım II. Mahmud döneminde 1831 tarihinde yapılmıştır. Bu sayımda erkek nüfus hesaba katılmıştır. Bu sayımda Ermeni sayısını tam olarak tespit edememekteyiz. Zira reaya nüfusu içinde Rumlar, Bulgarlar ve Ermeniler birlikte verilmişlerdir. Yine de gayrimüslimlerin yoğun yaşadığı bazı şehirlerde Rum, Ermeni, Bulgar ayrı ayrı gösterilmiştir. 1831 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre genel toplam 3.753.642’dir. Bunun 2.501.425’i İslâm, 1.178.171’i

reaya nüfusedir. Ermeni olarak da ayrıca 20.309 nüfus gösterilmiştir. Fakat reaya sayısının bir kısmının Ermeni nüfusu olduğunu belirtmek gerekir (Karal, 1943: 19–23).

1844 yılında yapılan nüfus sayımında Osmanlı Devleti'nin toplam nüfusu 35.350.000 iken Ermenilerin bu nüfus içindeki sayıları 2.400.000'dir. Bu nüfusun 400.000'i Avrupa'da, 2.000.000'u Asya'da bulunduğu belirtilmektedir (Karpas, 2003: 116). Patrik Nerses Varjabedian, Berlin Kongresine sunduğu raporda Erzurum, Van, Muş, Sivas, Harput, Diyarbakır ve Halep'te 780.000 Ermeni olduğunu, buna karşın 320.000 Türk bulunduğunu belirtmemiştir. Patrikliğin Adana için belirttiği rakam ise 86.000 Müslüman'a karşılık, 134.000 Hıristiyan olduğudur. Oysa Adana'nın İngiltere konsolosu Casper, 33.780 Hıristiyan nüfusuna karşılık 327.980 Müslüman olduğunu belirtmekteydi.

Berlin Kongresiyle beraber Ermeni meselesinin siyasî bir mesele halini alması üzerine özellikle Patrikhâne istatistiklerinde Ermeni nüfusunu fazla gösterme, Türk nüfusunu az gösterme ve Müslüman nüfusu etnik orijinlere ayırarak (Türk, Kürt, Kızılbaş gibi) ayrı gruplar olarak yansıdığı dikkati çekmektedir (BOA, Y. PRK. AZN. 1 / 6). Bu politik davranış yabancı konsolosluklarda da dikkati çekmektedir. İngiltere'nin Erzurum konsolosu Trotter 1879'da verdiği raporda Erzurum, Van, Diyarbakır ve Harput'taki nüfusu şöyle izah etmektedir:

Tablo 9: 1879 Trotter Raporunda Erzurum, Van, Harput, Diyarbakır Nüfusu

Türk	442.500
Kürt	848.000
Kızılbaş	200.000
Hristiyan	649.000

Kaynak: Karpas (2003: 52–53)

Oysa 1881/1882–1893 yılı Nüfus sayımı'nda Trotter'ın verdiği rakamlardan çok farklı sonuçlar çıkmaktadır. Dört vilâyetteki toplam Müslüman sayısı ise 1.094.739'dur. Trotter'ın verdiği bilgilerle, genel sayımdaki rakamlar oldukça farklıdır ve çelişmektedir. Her ne kadar göç gibi, salgın hastalıklar gibi sebeplerle kısmi azalmaların olduğunu varsaysak bile bu kadar kısa sürede 649.000 rakamıyla 281.587 rakamı arasındaki %60'lık fark Trotter'ı şüpheyle değerlendirmemize yol açmaktadır.

Tablo 10: 1881/1882–1893 Nüfus Sayımında Dört Vilayetteki Ermeni Nüfusu

Erzurum	101.138
Mamûretülaziz	73.178
Van	60.448
Diyarbakır	46.823
TOPLAM	281.587

Kaynak: Karpat (2003: 148–149)

1892 yılında İngiltere Dışişleri Bakanlığının 6 vilâyet ile ilgili verdiği nüfus istatistiğinde Müslüman ve Ermeni nüfusları şu şekildedir:

Tablo 11: 1892 Yılında İngiltere Dışişleri Bakanlığının Verdiği Nüfus Bilgileri

Vilayet	Müslüman	Ermeni
Erzurum	500.782	135.087
Sivas	839.514	170.433
Diyarbakır	337.644	79.189
Harput	504.946	69.718
Van	247.000	79.998
Bitlis	257.862	131.390
TOPLAM	2.687.748	665.815

Kaynak: Weems (2002: 18)

XIX. yüzyıl sonunda Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan Ermeni nüfusu ile ilgili çok farklı sayılara ulaşmak mümkündür. Gürün eserinde Osmanlı Devleti'nde Ermeni nüfusu ile ilgili verilen farklı rakamları toplu olarak vermiş ve bunların tenkidini yapmıştır. Buna göre Osmanlı Devleti'nde Ermeni nüfusu:

- Patrikhâne 1.780.000 – 3.000.000
- Jacques Morgan 2.380.000
- Pastırmacıyan 2.100.000
- Hovanisyan 1.500.000 – 2.000.000

- Vahan Vardapet 1.263.000
- Constenson 1.400.000
- Walker 1.500.000 – 2.000.000
- Ravenstein 760.000
- Clair Price 1.500.000
- A. Powell 1.500.000
- Lynch 1.325.000
- Cuinet 1.475.000
- Encyclopedia Britannica 1.500.000
- Osmanlı Devleti 1.160.000 – 1.300.000

Verilen bu rakamlar incelendiğinde genel olarak Osmanlı kayıtlarına bir yakınlık gözükmektedir. Patrikhânenin kendisinin verdiği nüfus istatistiklerindeki fark verilen sayıların güvenilirliğini tartışmaya açmaktadır. Patrikhâne Anadolu’da Ermeni devleti kurulma girişimlerinde nüfusu kabarık gösterirken iş vergi vermeye gelince nüfusu aşağıya çekmekteydi (Gürün, 1985: 94–95).

Ermeni Sorunu üzerinde yaşanan tartışmalarda sorunun tam anlamıyla ortaya konulmasının önündeki en büyük engel, verilen bu nüfus bilgilerinin tutarsız olmasıdır. Bunun için nüfusu etkileyen her türlü sebebin araştırılması gerekmektedir. Özellikle Anadolu’dan başka ülkelere göç eden Ermenilerin sayılarının tam olarak tespiti için göç edilen ülkelerin göçmen kayıtları iyi bir şekilde araştırılmalıdır.

XIX. yüzyıl sonlarında Malatya, Ermenilerin Anadolu’da bir devlet kurmak istedikleri ve nüfus bakımından çoğunlukta olduklarını iddia ettikleri “Vilâyât-ı Sitte”³⁰ adı verilen, altı vilâyetten biri olan Mamûretülaziz Vilâyetine bağlı bir sancak konumundadır. Malatya Merkez, Hısn-ı Mansûr, Behisni, Kâhta, Akçadağ kazalarını

³⁰Osmanlı Devleti’nde Erzurum, Van, Harput, Mamûretülaziz (Elazığ), Sivas, Bitlis ve Diyarbakır’ı içine alan altı vilâyete verilen genel ad. Bu vilâyetler için bkz. Ek: 5.

içine alan Malatya sancağında³¹ nüfus bakımından çoğunlukta olduklarını iddia eden Ermeniler, Müslüman nüfusu Türk, Kürt, Kızılbaz gibi farklı kategorilere ayırarak sayılarını az göstermeye çalışmışlardır (BOA, Y. PRK. AZN. 1 / 6).

Araştırdığım kaynaklarda Malatya ilgili olarak özel bir nüfus bilgisinden çok genel olarak Mamûretülaziz vilâyetindeki Ermeni nüfusu ile ilgili bilgiler bulunmaktaydı. Malatya ile ilgili nüfus bilgilerinin çoğunluğu Osmanlı kayıtları ile Malatya ve çevresini gezen seyyahların verdiği bilgilere dayanmaktadır. Bu bilgilerin verilmesini hem Malatya'nın demografik yapısının ortaya konması hem de verilen çeşitli sayıların karşılaştırılmasının yapılması açısından gerekli buluyorum.

1516 tarihinde Osmanlı topraklarına katılan Malatya'da 1519 tarihinde yapılan ilk tahrir bize şehrin nüfusu hakkında genel bir bilgi verebilmektedir. Bu tahrire göre şehirde 947'si Müslümanlara, 185'i Hıristiyanlara ait olmak üzere toplam 1132 hâne bulunmaktadır. Göknur Gögebakan, bu bilgilere göre şehirde 6000–6500 civarında bir nüfusun yaşadığını belirtmektedir. Osmanlı hâkimiyetindeki yapılan bu ilk tahrir; şehir nüfusunun %17'sinin Hıristiyanlardan, %83'ünün de Müslümanlardan oluştuğunu göstermektedir. Bu tahrirden yaklaşık 40 yıl sonra 1560 yılında yapılan başka bir tahrire göre; şehirde 1233'ü Müslümanlara, 330'u Hıristiyanlara ait toplam 1563 hâne bulunmaktaydı. Bu yaklaşık olarak 8000 dolaylarında bir nüfusa denk gelmektedir. 1560 tarihinde yapılan ikinci tahrirde Malatya'daki Hıristiyan nüfusunun artışı, şehrin Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra önemli miktarda Hıristiyan nüfusun şehre göç ettiğini göstermektedir (Gögebakan, DİA / XXVII: 471). XIX. yüzyıla kadar olan süreçte tahrir defterleri yanında avâriz kayıtları³², yerli ve yabancı seyyahların eserleri farklı farklı bilgiler içermektedir³³.

³¹Malatya Sancağı haritası için bkz. Ek: 6.

³²Avâriz-hâne, Resm-i Tekâlif, Resm-i Avâriz, Resm-i Salyane gibi vergilerin toplanmasında kullanılan belli sayıdaki hânenin bir avâriz hânesi olarak kabul edilmesine denir. 15–20 arasındaki gerçek hâne sayısı bir avâriz hânesini teşkil eder. Nüfus tahminin sağlıklı yapılabilmesi gerçek hâne sayısının bilinmesine bağlıdır (Serkan Yazıcı, *Diyarbakır İli ve Çevresinde Ermeni Olayları (1908–1923)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2004, s. 54).

³³1619–1625 yılları arasında Malatya'daki Avâriz-hâne sayısı 330 kadar, şehir nüfusu ise 15000 civarındadır. 1619'da Malatya'ya gelen Polonyalı Simeon şehirde 100 Ermeni hânesi olduğundan bahseder. 1655'te Malatya'ya gelen Evliya Çelebi 25'inde Müslümanların, 7'sinde Ermenilerin oturduğu 32 mahallede 5265 hânenin olduğundan bahseder. 1657 tarihli bir şer'iyye sicili Evliya Çelebi'nin bilgileri genel olarak doğrularken yapılan abartıları da göz önüne koymaktadır. Bu sicile göre Malatya'da 35 mahalle (biri karışık, ikisi Hıristiyan, 32 Müslüman mahallesi) ile 293 avâriz-hâne bulunmaktadır (Göknur, "Malatya Maddesi", *DİA*, Cilt: XXVII, TDV Yayınları, İstanbul 2003, s. 471).

XIX. yüzyıla gelindiğinde birçok yerli ve yabancı seyyah ve görevlinin Malatya'ya geldiğini ve Malatya sancağından bahsederken demografik yapıya ışık tutacak bilgiler verdiğini görmekteyiz. Araştırmamamıza esas olan dönem olan XIX. yüzyıl sonunda Malatya sancağının genel nüfusu hakkında, resmî nüfus kayıtları ile seyyah Cuinet'in verdiği nüfus bilgileri sayısal olarak farklılıklar gösterse de Malatya sancağı genelinde Müslüman nüfusun Ermeni nüfusuna oranla oldukça fazla olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 12: XIX. Yüzyıl Sonlarında Malatya Sancağı Genel Nüfusu

	İslâm	Ermeni	Katolik	Süryani	Protestan	Latin	Toplam
1894³⁴	155.978	10.084	1.391	634	638	142	168.867
Cuinet	200.080	15080	770	-	350	-	216.280

Kaynak: Cuinet (1891: 370–371)

1882 tarihinde Ermeni patrikhânesi tarafından hazırlanan istatistiğe göre; Malatya sancağının bağlı olduğu Mamûretülaziz Vilâyeti genelinde 270.000 Ermeni'nin yaşamaktaydı (Gedik, 1998: 701–717). Ermeni patrikhânesi, Mamûretülaziz vilâyeti için verdiği abartılı rakamlara ulaşabilmek için Malatya sancağında yaşayan Ermeni nüfusu için de abartılı sayılar vermiştir. 1887 tarihinde Malatya Ermeni Piskoposluğunun bağlı olduğu Kilikya Katagigosluğu tarafından yayınlanan “Araks” adlı dergide Malatya ve Adıyaman Piskoposluk bölgelerinin Ermeni nüfusu şu şekilde verilmiştir (Araks, 1887: 84–85):

Tablo 13: Patrikhâne'ye Göre Malatya'da Yıllara göre Ermeni Nüfusu

Malatya Piskoposluk Bölgesi	14.000
Adıyaman Piskoposluk Bölgesi	6.000

Kaynak: Araks (1887: 84–85)

Patrikhânenin verdiği bu sayılara yakın sayıları Arshag Alboyadjian *History of Armenians of Malatia* adlı kitabında da vermektedir. Alboyadjian, sadece Malatya

³⁴ Işık, *age*, s. 331.

Merkez kazasında 1895 yılı olaylarından hemen önce 13.230 Ermeni yaşadığını iddia etmektedir (Alboyadjian, 1961: 911–912).

Malatya sancağında yaşayan nüfusun daha iyi tetkik edilmesi için sancağı oluşturan kazalar hakkında ayrı ayrı bilgi verilmesinin konuyu daha iyi açıklayacağı düşüncesindeyim. 1835 yılında Anadolu gezisi esnasında Malatya'ya gelen İngilizlerin Erzurum konsolosu J. Brant yazlık ve kışlık yerleşim yerinde 2800'ü Türk, 1123 Ermeni olan toplam 3923 hânenin olduğundan bahseder. Ayrıca eşkıyalık faaliyetleri, veba ve kolera salgınlarının nüfusun azalmasına sebep olduğunu belirtmektedir(Göğebakan, DİA / XXVII: 471).

XIX. yüzyılın ilkyarısında Malatya'nın nüfus yapısını etkileyen en önemli durum; kışlık yerleşim yeri olan Eski Malatya'nın terk edilerek, Aspuzu denen yazlık evlerin bulunduğu yere Malatya'nın taşınmasıdır (Tuncel, 1974: 124–125)³⁵. Bu durum Malatya'da bundan sonraki yıllarda gelen seyyahların verdiği bilgilerin farklılıklar göstermesinin en önemli sebebidir.

1837 yılının Ağustos ayında Malatya'nın yazlık şehri olan Aspuzu'yu ziyaret eden Poujoulat *Voyage A Constantinople et l'Asie Mineure* adlı kitabında, şehirde 15000'i Türk, 5000'i Ermeni toplam 20.000 nüfusun yaşadığını; ayrıca Malatya ovasının dağınık Türkmen çadırları ile dolu olduğunu belirtir (Oğuz, 2000: 343).

1838 tarihinde Malatya'ya gelen Ainsworth şehrin terk edilmeye başlayan kışlık merkezinde 8000'i Türk, 3000'i Ermeni toplam 11.000 kişinin yaşadığından bahseder (Göğebakan, DİA / XXVII: 471). Charles Texier ise yaz aylarında geldiği Malatya'da nüfusun yeni göçler sebebiyle arttığı ve şehre gelen birkaç nizamiye alayı ile bunların etrafında bulunan toplulukları da hesaba kattığınızda nüfusun 30.000 kişi civarında olduğunu belirtir. 1830'lu yıllarda Malatya'ya bir seyahat yapan Charles Texier şehirde çoğunluğu Ermeni olan 1000–1200 Hıristiyan hâne olduğunu ve şehir

³⁵ 1839 yılında, Mısır Valisi Mehmedali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa ordusuna karşı Osmanlı ordusu komutanı Hafız Paşa, karargâhını Harput Mezra'dan Malatya'ya taşıyınca, Eski Malatya (Battalgazi) tamamen terk edilmeye başlandı. Askerlerini barındıracağı ev bulamayan Hafız Paşa, yaz aylarında bağlara göçen halkın evlerine el koydu. Ordu, 1838-1839 kışını Malatya'da geçirince kent halkı bağlara sığınmak zorunda kaldı. Bağların bulunduğu Aspuzu yöresi (bugünkü) Malatya olarak gelişmeye başladı. Ordu Nizip Savaşı için Eski Malatya'dan ayrıldıktan sonra, halk harap olmuş evlerine dönmedi. Metin Tuncel, "Türkiye'de Yer Değiştiren Şehirler Hakkında Bir İlk Not", *İÜ Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1974, s. 124-125).

nüfusunun 1/3'ünün Hıristiyan nüfus olduğunu aktarır (Texier, 2002: 110). Malatya şehir merkezi nüfusu ile ilgili resmî nüfus bilgileri Müslüman nüfusun oransal olarak Ermenilerden çok fazla olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Tablo 14:Osmanlı Resmî Nüfus İstatistiklerinde Malatya Şehir Merkezi³⁶

Yıllar	Müslüman	Ermeni	Genel Nüfus
1871	5.883	3.025	8.908
1876	8.664	3.612	12.276
1882	8.920	3.674	12.594

Kaynak: Işık (1998: 208)

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Malatya şehir merkezinde, Osmanlı resmî kayıtlarına göre; yaklaşık 20.000–25.000 civarında Müslüman nüfus yaşadığını anlıyoruz. 1891 tarihinde Malatya'ya gelen Cuinet'in verdiği sayılar da Malatya şehir merkezinde Müslüman nüfusun Ermeni nüfusuna göre çok fazla olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

Tablo 15:Cuinet'e Göre Malatya Şehir Merkezi Nüfusu

Müslüman	26.880
Ermeni Gregoryen	2.000
Ermeni Katolik	770
Ermeni Protestan	350
TOPLAM	30.000

Kaynak: Cuinet (1891: 371–372)

XIX. yüzyıl sonlarında Malatya'da nüfus artışını olumsuz yönde etkileyecek olaylar yaşanmıştır. 1893 yılında yaşanan kolera salgını ile 1894 tarihinde yaşanan deprem önemli miktarda can kaybına yol açmıştır. Celal Yalvaç “Tarih-i Vukûatı Malatya” adlı makalesinde bu iki olayda toplam 2196 kişinin öldüğü yazmaktadır (Yalvaç, 1985: 14–16 Mart) Ölenler arasında Ermenilerin de öldüğü muhakkak olmakla birlikte, kesin sayı verilmemiştir. Adnan Işık'ın salnâme kayıtlarına dayanarak yazdığı kitabında,

³⁶1871, 1876, 1882 yıllarına ait nüfus kayıtları sadece erkek nüfusu ihtiva etmektedir (Işık, *age*, s. 208).

XIX. yüzyılın sonunda Malatya ile ilgili önemli nüfus bilgileri bulunmaktadır. Malatya merkez kazasında yaşayan Ermeniler, diğer bağlı kazalardan farklı olarak şehirli bir zümreyi oluşturuyorlardı. Bu yüzden Merkez kazaya bağlı köy ve nahiyelerde Ermeni nüfusunu göremiyoruz. Ermeniler 1894 yılında Malatya şehir merkezinde bulunan 67 mahallenin 30'unda yaşıyorlardı³⁷. Malatya'da Ermeniler yaşadıkları bu 30 mahallenin 14 tanesinde sadece kendileri yaşarken 16 tanesinde Müslümanlarla birlikte yaşamaktaydılar. Şehirde yaşayan Ermeni nüfusunun büyük çoğunluğunu Gregoryen Ermeniler oluşturmakta, bunun yanında sayıları az olmakla birlikte Katolik ve Protestan mezhepleri ile Latin tarikatlarına bağlı Ermeni nüfusunun da var olduğunu görmekteyiz.

Tablo 16: 1894–1895 Osmanlı Resmî Kayıtlarına Göre Malatya Şehir Merkezi³⁸

Cemaat	İslâm	Ermeni	Protestan	Katolik	Latin	İCMÂL
1894-1895	27.207	5.950	305	516	146	34.124

Kaynak: Işık (1998: 231)

Malatya'ya Merkez kazaya bağlı olan köy ve nahiyelere gelince buralarda hemen hemen hiç Ermeni nüfusun yaşamadığını görmekteyiz. Adnan Işık, Osmanlı resmî nüfus istatistiklerine dayanarak Malatya Merkez kazası geneli için şu bilgileri vermektedir (Işık, 1998: 208–231):

Tablo 17: Osmanlı Devleti'nin Resmî Nüfus İstatistiklerinde Malatya Kazası

Yıllar	Müslüman	Ermeni	İCMÂL
1871	16.460	3.025	19.485
1882	19.930	3674	23.604

Kaynak: Işık (1998: 208-231)

Cuinet'in, Malatya kazası için verdiği bilgiler ise, Osmanlı resmî nüfus kayıtlarına yakın olmakla birlikte bazı farklarda yok değildir. Cuinet, özellikle Ermeni nüfusunu resmî kayıtlardan farklı olarak oldukça az vermiştir. Ayrıca resmî kayıtlarda

³⁷Malatya'da Ermenilerin yaşadıkları Mahalleler için bkz. EK: 8.

³⁸Işık, *age*, s. 286–287.

olmamasına rağmen şehir merkezi dışında yaşayan 770 Ermeni'nin varlığından bahseder. Malatya Kazası genel nüfusu ile ilgili verdiği bilgileri verdiğim tablodan daha iyi bir şekilde anlayabiliriz.

Tablo 18: Cuinet'te Malatya Kazası Nüfusu

İslâm	Ermeni	Katolik	Protestan	Toplam
40.016	3.770	770	350	44.906

Kaynak: Cuinet (1891: 371–372)

1881–1893 Osmanlı Resmî Sayımında³⁹ Malatya kazasında yaşayan Müslüman unsur yanında Latin, Protestan, Ermeni Katolik, Ermeni olarak gayrimüslim tebaa zikredilmiştir. Malatya kazası ile ilgili sayım sonuçları Mamûretülaziz Vilâyeti tarafından Dâhiliye Nezâretine şu şekilde bildirilmiştir (BOA. Y. PRK. DH. 6 / 77)⁴⁰:

Tablo 19: 1881–1893 Yılı Sayımına Ait Cetvel

Cemaat	İcmâl	Zükûr	İnâs
İslâm	49.169	26.383	23.236
Ermeni	6.155	3.292	2.863
Ermeni Katolik	508	266	242
Protestan	319	160	159
Latin	130	71	59
TOPLAM	56.171	30.172	26.559

Kaynak: (BOA. Y. PRK. DH. 6 / 77)

Adnan Işık, kitabında yer verdiği 1894–1895 Osmanlı resmî istatistikleri Malatya kaza nüfusu ile ilgili ayrıntılı bilgiler içermektedir. Bu sayılar küçük değişikliklerle 1893 istatistiklerinin hemen hemen aynısı gibidir. Ancak Adnan Işık kitabında nüfus içinde

³⁹Yapılması 1881 tarihli Sicill-i Nüfus Nizamnamesiyle karara bağlanan; İstanbul'da 1885'te yapılan ve sayımı belli başlı sonuçları 1893'te Padişah'a sunulan ayrıntılı raporda yer alan genel nüfus sayımına, bundan dolayı 1881–1893 Sayımı denilmektedir. Bu sayımda etnik/ dinsel cemaatler İslâm, Rum, Ermeni, Bulgar, Katolik, Yahudi, Protestan, Latin, Süryani, Müslüman olmayan Çingenelerin ve Yabancı Uyruklular şeklinde kategorize edilmiş; onların vilâyetlere göre dökümü verilmiştir (Kemal H. Karpaz, *Osmanlı Nüfusu (1830–1914) : Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul 2003, 145–149).

⁴⁰Belgenin aslı için bkz. Ek: 24.

sayılan yabancı uyruklu ve tabiiyeti olmayanları ayrı olarak vermiştir. Adnan Işık'ın verdiği bilgiler, hazırladığım tabloda daha iyi anlaşılacaktır:

Tablo 20: 1894–1895 Osmanlı Kayıtlarında Malatya Merkez Kaza Nüfusu

Cemaat	İcmâl	Toplam			
		Yerli		Yabancı	
		Zükûr	Înâs	Zükûr	Înâs
İslâm	52.323	26.383	23236	301	248
Ermeni	6.163	3.235	2.850	42	36
Katolik	515	267	242	2	4
Protestan	319	147	155	9	8
Latin	142	74	68	-	-
Tabiiyetsizler	-	-	-	8	-
TOPLAM	59.462	30.378	28.514	362	296

Kaynak: Işık (1998: 332)

Yukarıda verdiğimiz Malatya sancağı içinde bulunan kazalarda, en yoğun şekilde yaşadıkları yer olan Malatya şehir merkezinde, şehir nüfusunun 1/3'ünden daha az nüfusta oldukları ve kaza genelinde ise Müslümanlara oranının 1/7'den daha az olduğunu anlamaktayız.

Malatya Sancağına tabi olan Hısn-ı Mansûr, Behisni, Kâhta ve Akçadağ kazalarında, sayıları Malatya kazasında yaşayan Ermeni nüfusu kadar olmasa da çeşitli mezheplere bağlı Ermeni cemaatinin yaşadığını resmî nüfus istatistikleri ile seyyahların verdiği bilgilerden anlıyoruz.

Adnan Işık, ismi geçen kazalarda 1882–1883 yıllarına ait, sadece erkek nüfusunu içeren resmî kayıtlarda; Müslüman nüfusun 69.709, büyük çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu gayrimüslim nüfusun ise 3.204 kadar olduğu belirtmektedir (Işık, 1998: 231). Burada özellikle Akçadağ gibi merkezi otoritenin zayıf olduğu yerlerde sayılamayan Müslüman konar-göçer toplulukları da düşünmemiz gerektiğini belirtmeliyim. Bunlar hesaba katılmasa bile Malatya sancağı genelinde Ermeni

nüfusun Müslüman nüfusa oranının % 7 civarında olduğu açıktır. 1882–1883 yıllarına ait bu kazalardaki nüfus ise şu şekildedir:

Tablo 21: 1882–1883 Osmanlı İstatistiklerinde Malatya Sancağı Kaza Nüfusları

Cemaat	Hısn-ı Mansûr	Behisni	Akçadağ	Kâhta
Müslüman	14.150	17.540	15.725	22.294
Gayrimüslim	1.450	1.095	234	445
TOPLAM	15.600	18.635	15.959	22.739

Kaynak: Işık (1998: 231)

Bu kazaların nüfusu ile ilgili olarak Cuinet de bazı bilgiler vermiştir. Ancak sancak merkezi Malatya'nın nüfusu ile ilgili resmî kayıtlara yakın bilgiler veren Cuinet'in, sancağa bağlı diğer kazalarla ilgili verdiği bilgiler resmî kayıtlardan tamamen farklı olduğunu görüyoruz (Cuinet, 1891: 377–382)⁴¹.

Tablo 22: Cuinet'e Göre Malatya Sancağı Kazaları Nüfusu

Cemaat	Hısn-ı Mansûr	Behisni	Akçadağ	Kâhta
Müslüman	39.234	42.291	36.065	42.474
Ermeni Gre.	2.900	2.829	1.791	2.829
TOPLAM	42.134	45.120	37.856	45.303

Kaynak: Cuinet (1891: 377–382)

Cuinet'in Merkez kaza haricindeki, Malatya sancağına tâbi kazalar için verdiği nüfus bilgilerinin Osmanlı resmî istatistikleri ile çelişen noktaları bulunmaktadır. 1893 yılının Ağustos ayında yapılan sayım incelendiğinde; Cuinet'in bazı kazalarda Müslümanları fazla, bazılarında ise Ermenileri fazla gösterdiği anlaşılmaktadır. Cuinet, ayrıca farklı cemaatlere bağlı olan gayrimüslim nüfus sadece Ermeni Gregoryen olarak gösterilmiştir.

⁴¹Cuinet'in verdiği bu sayılar oldukça abartılıdır. Buralarda yaşayan gayr-i Müslimleri sadece Gregoryen olarak göstermesi yanında Ermeni nüfusu ile birlikte Müslüman nüfusunu da çok yüksek vermiş olması kötü niyetten çok kazalarla ilgili iyi araştırma yapamadığının göstergesidir.

1893 yılında sonuçları açıklanan ve oldukça teferruatlı yapılan sayıma ait cetvel, adı geçen kazaların sadece Ermeni Gregoryenlerin yaşamadığını, Protestan ve Katolik Ermenilerin yanında Süryanilerin de yaşadığını ortaya koymaktadır.

Tablo 23: 1881–1893 Osmanlı Sayımında Malatya Sancağı Kaza Nüfusları⁴²

Cemaat	Hısn-ı Mansûr	Behisni	Akçadağ	Kâhta	İCMÂL
Müslüman	29.155	43.466	23.464	30.335	126.420
Ermeni	1.511	1.337	336	757	3.941
Ermeni Katolik	526	202			728
Protestan	284	48			332
Süryani	161			172 ⁴³	483
Süryani Katolik	61			150	211
TOPLAM	31.698	45.053	23.800	31.414	132.115

Kaynak: (BOA. Y. PRK. DH. 6 / 77)

Işık, 1894–1895 yılı Mamûretülaziz salnâmesine istinâden Malatya sancağına tabi olan kazalardan Kâhta'da 40, Hısn-ı Mansûr'da 15, Behisni'de 7, Akçadağ'da 3 mahalle ve köyde Ermeni nüfusun yaşadığını belirtmiştir (Işık, 1998: 293–329)⁴⁴. Adnan Işık'ın verdiği bilgilerde incelendiğinde Kâhta Ermenilerin en dağınık şekilde yaşadıkları yer olduğu açıktır. Akçadağ'da ise Ermenilerin sayılarının az olup sadece 3 yerleşmede yaşamaları Akçadağ'ın o dönemde güvensiz bir yer olması ile açıklanabilir.

Bu tarihlerdeki tahminlerin ve Osmanlı Devleti'nin istatistiklerinin de gösterdiği üzere, patrikhâne kayıtları dâhil Malatya sancağında Ermenilerin nüfus yoğunluğundan bahseden yoktur. Osmanlı Devleti'ne ait rakamlarda, genel olarak kırsal alanda göçebe olarak yaşayan Müslüman nüfusun tam anlamıyla sayılamamıştır. Buna rağmen genel olarak merkezi yerleşmelerde yaşayan Ermenilerin tam olarak sayılmıştır. Bu durum

⁴²BOA. Y. PRK. DH. 6 / 77 (Belgenin aslı için bkz. Ek: 24).

⁴³Nüfus bilgilerinin yer aldığı cetvelde erkek ve kadın sayıları ayrı ayrı verilmiştir. Cetvelde Süryani ve Süryani Katolik yan yana yazılı olduğundan dolayı muhtemelen yanlışlıkla 150 erkek nüfus Süryani Katolik, 172 kadın nüfus Süryani olarak gösterilmiştir. Belirtilen bu nüfusun aynı cemaate bağlı olmaları muhtemeldir (bkz. Ek: 24).

⁴⁴Kazalarda Ermenilerin yaşadığı mahalle ve köyler için bkz. Ek: 8.

oransal olarak Ermenilerin işine yarasa da buna rağmen Malatya sancağında Ermenilerin Müslümanlara oranı %10'lardan daha az bir seviyede olmuştur.

Osmanlı Devleti, bu nüfus istatistiklerinin hazırlanmasına özellikle çok dikkat etmiştir. Sayımlara herhangi bir şaibe karışmaması için bu sayımlarda Ermeni memurlara da görev vermiş ve sayımları denetleyen komisyonlarda Ermenilerin istihdamına önem verilmiştir. 1893 yılında yapılan sayımda devlet, özellikle Ermeni milletinin sayımı konusunda titizlik gösterilmesini yerel yöneticilerden istiyordu. Sayımlarda Ermeni milletinin sayılıp sayılmadığı ve Ermenilerden sayımlarda temsilci görevlendirilip görevlendirilmediğinin Dâhiliye Nezâreti tarafından sorulması üzerine bu yazıya Mamûretülaziz Valiliğince verilen cevapta; sayımlar için oluşturulan komisyonlarda Malatya, Behisni, Hısn-ı Mansûr ve Kâhta'da birer Ermeni aza görevlendirildiği, göçebe yaşayan Müslümanların sayımında sorunlarla karşılaşılırken Ermenilerin yaşadığı tüm yerlerin tahririnin yapıldığı, bildirilmekteydi (BOA. Y. PRK. DH. 6 / 77).

Sonuç olarak diyebiliriz ki; Malatya'da bir Ermeni çoğunluğundan söz etmek mümkün değildir. Yukarıda verdiğimiz bilgiler Ermenilerin yoğun yaşadıklarını iddia ettikleri Malatya'da, Müslümanların Osmanlı'nın 1516 tarihinde şehri fethinden bu yana hâkim unsur konumunda olduğunu da göstermektedir

BÖLÜM 2: MALATYA VE ÇEVRESİNDE ERMENİ OLAYLARI

2.1. Ermeni Meselesi Ortaya Çıkışı; Ermeni Örgütlenmesi ve İsyanları

Ermeniler Osmanlı Devleti içinde sakin bir hayat sürmüşler, genellikle de ticaretle uğraşmışlardır. Ermenilere ait dinî ve toplumsal işlerle okul ve kiliselerin idâresi Patrikhâne'ye verilmiş ve Patrikhâne tarafından idâre edilmiştir. 1839 Tanzimat fermanıyla bütün tebaanın can, mal güvenliği sağlanırken, 1847'de bir fermanla Patrikhâne'de biri 14 kişiden oluşan ruhanî diğeri 20 kişiden oluşan ve millet işlerini tanzim eden iki meclisin oluşturulması ve her iki meclisin de başkanının Patrik olmasına karar verildi. Böylece Ermeni Milleti Nizamnâmesi ortaya çıkana kadar Ermeni milleti bu şekilde yönetildi.

1856 yılında yayınlanan Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanını genişleten bir fermanıdır. Islahat Fermanıyla gayrimüslim tebaaya anayasal gelişme açısından değerlendirilecek olunursa; üç reform vaat edilmektedir. Buna göre; vilâyet ve belediye meclislerinde Müslim ve gayrimüslimlerin belli oranlarda temsilci bulundurması, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye gayrimüslimlerden de üye alınması ve gayrimüslimlerin millet örgütlenişlerinin yeniden düzenlenerek bunların meclislerine ruhanîlerden başka halktan da temsilcilerin katılması vaat edilmekteydi. Bunun sonucunda 1857, 1858 ve 1860 yıllarında patrikhânedeki toplanan meclislerde yapılan müzakerelerinden sonra 1860 yılında Ermeni Milleti Nizamnâmesi hazırlanmıştı (Uras, 1976: 156-157). Ermenilerin "*Ermeni Anayasası*" diye adlandırdıkları Ermeni Milleti Nizamnâmesi 29 Mart 1863'de onaylanmış ve yürürlüğe girmiştir. 99 maddeden oluşan bu nizamnâme ile 140 üyeli bir genel meclis oluşturulmaktaydı. Meclis üyesi olarak 20 kişi kilise mensuplarından, 40 kişi taşradan ve 80 kişi de İstanbul'daki mesleki teşekküllerden seçilecekti (Çaycı, 2000: 16). Bu nizamnâme ile geniş yetkilere sahip olan patrikler, bu yetkilerini daha ziyade siyasî sahalarda kullanmışlar ve bu durum Ermeniler için iyi sonuçlar getirmemiştir. Nizamnâmeden sonra Ermenilere verilen dinî, siyasî, sosyal haklar Ermenileri çok ayrıcalıklı bir toplum haline getirmiş ve Müslüman unsurla aralarını açmıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermenileri isyana sevk eden en önemli sebeplerden biri de Ermeni din adamlarının tutumlarıydı. 1866 yılında Patrik

Taktakyan'ın patriklikten çekilmek zorunda kalmasından sonra, uzun mücadeleler sonucu Hrimyan Patrik olmuştur. Hrimyan'ın Ermeni meselesini Avrupa devletlerinin gündemine aldirmek için yoğun gayret sarfetmiştir. Hrimyan daha 1857 yılında Van'da çıkarttığı "*Van Kartalı*" adıyla bir gazetede Ermeni istiklâli amacını güdüyordu. Hrimyan Patrik olduktan sonra da bütün enerjisini ve faaliyetini bu yönde kullanmıştır.

Patrik Hrimyan, patrikhânedede oluşturulmuş olan meclise her türlü şikâyet için başvurulmasını istemiş ve bunların mecliste okutulmasını sağlamıştır. Bu yoğun şikâyetlerin mecliste okutulması, yakın gelecekte yaşanacak huzursuzlukları ve tehlikeleri fark eden akliselim sahibi bazı Ermenileri rahatsız etmiş, uyarılarda bulunmuşlarsa da şikâyetleri engelleyemeyince meclise gelmekten vazgeçmişlerdir. Patrik Hrimyan, yapılan şikâyetleri bir bildiri haline getirerek 1872'de sadârete sunmuştur. Bu bildiri de özetle vergilerin toplanmasında kanunsuzluklar yapılması, hükümet memurlarının yolsuzlukları, Kürtler ve Çerkezlerin baskı ve zulüm yapması gibi hususlar bulunmaktaydı. Böylece Patrik Hrimyan'ın yönlendirmesi ve faaliyetleri ile birlikte Ermeni Meselesi siyasî bir mecraya doğru sürüklenmeye başlamıştı demek mümkündür (Uras, 1976: 178–179).

1873'te istifa eden Hrimyan'dan sonra patriklik görevine gelen Nerses Varjabedian ise Avrupa devletlerinin iyice ilgisini çekmek amacıyla faaliyetler sürdürmüştür. Osmanlı Devletinin en bunalımlı günlerinde, II. Abdülhamid'in henüz padişah olduğu ve meşrutiyetin ilan edildiği sıralarda Bulgar meselesini çözmek için 1876'da yapılan İstanbul Konferansına katılan İngiliz temsilcisi Salisbury'e Patrik Nerses Varjabedian tarafından verilen bir raporda Türkiye Ermenileri üzerinde baskıların olduğu belirtiliyordu. Bu toplantıda Patrik Varjabedian Avrupalı güçlerin sempati ve desteğini elde edebilmek için gerekirse ayaklanabileceklerini belirtti (Weems, 2002: 14).

Osmanlı Devleti'nin 1877–1878 savaşında Rusya'ya yenilmesi üzerine savaşın son günlerinde Patrik Nerses Varjabedian'ın başkanlığında toplanmış olan Ermeni Milleti Meclisi Rusya'ya müracaat ederek savaş esnasında yardım da etmiş olduklarından dolayı Ermenilerin durumunun görüşülmesini kararlaştırmıştı. Ayastefanos'a giden Nerses Varjabedian, Doğu Anadolu'da Ermenileri etkileyecek reformların acilen yapılması gerektiği konusunda ricada bulundu. 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos Antlaşmasınının 16. maddesinde Ermenilerle meskûn Doğu vilâyetlerinde

ıslahat yapılacağı, Ermenilerin Kürt ve Çerkezlerden korunacağı şeklinde bir ibare konmuştu⁴⁵.

Ermeniler bu antlaşmayla önemli kazançlar sağladılar. 3 Mart 1878 tarihi Ermeni Sorununun uluslararası bir mesele haline gelmesi demektir. Ayastefanos Antlaşmasıyla üç husus ön plana çıkmıştır. Bunlar şunlardır;

1- Ermenistan denilen bir memleket vardır.

2- Buraların idâresi ıslaha, düzeltilmeye muhtaçtır.

3- Ermenilerin güvenliği Kürtler ve Çerkezler tarafından tehlikeye maruzdur (Uras, 1976: 209).

Bu arada 1877–1878 savaşı sonunda Doğu Anadolu topraklarındaki Müslümanlar ve Ermeniler arasındaki kutuplaşma iyice belirginleşmeye başladı (McCarthy, 1989: 26). Şark meselesi çerçevesinde batılı güçlerin Osmanlı Devleti'ne müdahale etmek ve siyasî emellerini gerçekleştirmek için kullanacakları yöntem ıslahat istekleri olacaktır. Burada ıslahat kelimesinin Osmanlı Devleti'ni yıpratmak ve parçalamak için kullanıldığı açıktır. Büyükelçi Layard, Ayastefanos Antlaşmasının içeriğini öğrendikten sonra durumu İngiltere'ye bildirirken 16. maddeyle getirilmek istenenin Balkanlardaki bölünmeyi Anadolu'da da gerçekleştirmek olduğu ve kaçınılmaz olarak bunun sonucunda burasının Rus kontrolüne gireceğini belirtmekteydi (Küçük, 1986: 5). Ayastefanos görüşmeleri esnasında Rusya'ya başvuran Patrik Nerses Varjabetyan bir yandan da Layard ile ilişkiye geçmiş destek arayışına başlamıştır. Patrik bizzat Layard'a, bir yıl önce Rusya'ya geçmektense Türk yönetimini tercih ettiklerini şimdi ise Rusların antlaşmaya Ermenistan'ın idarî reformu maddesini koydurmasıyla, her şeyin kökten değiştiğini belirtmiş, Ermenistan'dan neresinin kastedildiğini soran elçiye Van, Sivas, Diyarbakır'ın büyük bir kısmı, Kilikya Krallığı (Suriye'nin kuzey sınırı), Tarsus dağlarından denize kadar olan geniş saha cevabını vererek, Türk makamlarının

⁴⁵"Ermenistan'da Rusya askerinin taht-ı istilâsında bulunub Devlet-i aliyyeye iadesi lazım gelen mahallerin tahliyesi oralarca devleteynin münasebât-ı hasenesine muzır karışıklıklara mahal verebileceğinden Devlet-i Aliyye Ermenilerin mütemekkin olduğu eyâletlerde menâfi-i mahalliyenin icab ettiği ıslahat ve tensikatı bila ifâte-i vakt icra etmekliği ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkeslere karşı emniyetlerini istihsâl etmekliği taahhüd eder" (Reşat Ekrem, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar ve Lozan Muahedesini*, İstanbul 1934, s.221).

duyması halinde müşkül vaziyette kalacağını belirterek, söylediklerinin gizli kalmasını rica etmiştir. Ermeni Patriği'nin bir yandan İngilizlerle dirsek temasında olması Rus kontrolü konusunda da kuşkuları olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde İngiltere'de kendi menfaatleri ve çıkarları için Ermenilerle ilgili hesaplar içinde bulunmayı düşünmektedir (Şimşir, 1986: 154–155).

Rusların Ayastefanos antlaşması ile Doğu Anadolu'da elde ettiği topraklar ve Dicle Fırat havalisine inmeye çalışan Rusya'nın geldiği noktayı göz önüne alan İngiltere, kendi menfaatleri için oluşan yeni durumu tehlikeli görünce yeni bir konferansın toplanması istedi. İngiliz Dışişleri Bakanı Salisbury, 25 Mayıs'ta İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi Layard'a gönderdiği bir telgrafta padişaha acilen İngiliz isteklerinin anlatılmasını ve Kıbrıs'a çıkmak için bir antlaşmanın yapılmasını istemekteydi. (Küçük,1986: 5). Büyükelçi Layard'ın baskılarıyla 4 Haziran 1878'de imzalanan antlaşmanın tasdik edilmesi 15 Temmuz 1878 tarihini bulmaktaydı. Bu anlaşma ile ilgili Padişah II. Abdülhamid'in tereddütleri bulunmaktaydı. Nitekim antlaşmaya kendi el yazısıyla kayıt koydurmaktaydı. Kıbrıs'a çıkan İngiltere, Rusya Anadolu üzerinde bir saldırıya geçecek olursa yardım edecekti. Buna mukabil Osmanlı Devleti, Anadolu'da Ermenilerle meskûn vilâyetlerde şartları İngiltere ile kararlaştırılacak ıslahatı yapmayı taahhüt etmekteydi (Küçük,1986: 12).

Ayastefanos Antlaşmasıyla bir antlaşma metninde zikredilen Ermeniler, Berlin görüşmelerinde diğer Avrupalı devletler nezdinde girişimlerini sürdürmek ve reformlar konusunda onlardan destek almak amacıyla bir heyet ile katılmışlardır. Bu heyette eski Patrik Mıgırdıç Hrimyan, Beşiktaş Piskoposu Horen Narbey ile Ermeni Millî Konseyinden Minas Çeraz ve Stefan Papazyan bulunmaktaydı. Ermeni delegeleri çeşitli resmî temaslarda bulunarak, reformlar için Avrupa devletlerinin desteğini almaya çalıştılar. Eski Patrik Mıgırdıç Hrimyan ve Beşiktaş Piskoposu Horen Narbey bu konuda yazılı müracaatlarda bulundu. Bu girişimlerden biri de Avusturya Dışişleri Bakanı'na yazdıkları mektuptur. Mektupta, Ayastefanos antlaşmasınının 16.maddesi ile kongreye davaları yansıtılacak olan Ermenilerin Rumeli topraklarındaki Hıristiyan halka tanınacak olan idarî ıslahatları talep ettiklerini belirtmekteydiler. Ermeni delegasyonunun mektubunda her ne kadar siyasî bağımsızlık isteğinin olmadığı söyleniyorsa da Avrupalı devletlerin gözetiminde bir Ermeni vali atanması isteği,

valiye bağı bir askerî güç olması ve vergileri kendi adına toplayıp tasarruf edebilme hakkı, Osmanlı Devleti'ne bağlılığın kâğıt üzerinde olmasını istediklerini göstermektedir. Özellikle İngiltere'nin baskısıyla 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Antlaşmasınının 61. maddesinde Anadolu Islahatı ile ilgili husus kabul edilmiştir. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti Ermenilerin yoğun olarak bulunduğu vilâyetlerde ıslahat yapmayı, Ermenilerin Kürtler ve Çerkezlerle karşı güvenliğini sağlamayı ve bu hususlarda alınacak tedbirler hakkında yabancı devletlere bilgi vermeyi taahhüt etmekteydi ve bu icraat büyük devletlerin nezâreti altında gerçekleşecekti. Bu açıdan bakılacak olursa Ayastefanos Antlaşması Ermeni meselesini uluslararası kamuoyunun gündemine getirmiştir. Berlin antlaşması da bunu daha ileri bir aşamaya ulaştırmıştır.

Berlin Antlaşmasından hemen sonra İngiltere, ıslahat meselesini ele almıştır. Dışişleri Bakanı Marki Salisbury, 8 Ağustos 1878'de Büyükelçi Layard'a gönderdiği talimatta Anadolu ıslahatına dair program hakkında bilgi vermekteydi. Buna göre:

- 1- Babıâli'nin Anadolu'daki vilâyetlerinde kurulacak jandarma kuvvetleri, Avrupalı subayların komutası altında olacaktı.
- 2- Anadolu'nun büyük şehirlerinde merkezî mahkemeler kurulacak ve bunlara alt kademedeki diğer mahkemeleri denetleme yetkisi verilecekti. Ayrıca merkezi bir hâkim tayin edilerek, verilecek her hüküm hakkında kendilerinin fikri alınacaktı.
- 3- Her vilâyete o bölgenin vergisinden sorumlu bir tahsildar tayin edilecek ve bu görevli, 10 yıl içinde tamamen kaldırılması öngörülen aşar vergisinin feshi işlemine başlayacaktı.

Büyükelçi Layard, esaslarını Salisbury talimatının oluşturduğu bir notayı 19 Ağustos 1878'de Babıâli'ye verdi. Layard, Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları vilâyetlerde tedbirlerin derhal alınmasını ve iyi bir idâre kurulmasını istemekteydi. 24 Ekim 1878'de verilen cevabî notada Osmanlı Devleti'nin zaten jandarma sistemini kabul etmiş olduğu, jandarma merkezi idâre meclisine, liyâkat sahibi birkaç ecnebi subayın kabul edileceği, sistem kuruluncaya kadar onlardan öğretmen olarak yararlanılacağı belirtilerek adli ve idarî meselelerde bazı ıslahat girişimleri olduğu ama malî imkânsızlıklardan sonuçlanamadığı belirtilmekteydi. İngiltere'den malî problemler

dolayısıyla kredi de talep edilmiştir. Bu cevabî nota Londra'da memnuniyetsizlikle karşılanmıştır. İngiltere'de, Osmanlı Devleti'nin zaman kazanmak istediği ve bahaneler ürettiği fikri hâkimdi. Oysa devlet gerçekten zor durumdaydı hatta birkaç aydır memurlar maaşlarını dahi alamamaktaydı. Osmanlı Devleti'nin durumunu bilen Layard'ın Londra nezdindeki girişimleri de etkili olamamıştır (Küçük,1986: 18–30).

1880'de fevkalade elçi olarak İstanbul'a gönderilen Goschen, 3 Haziran tarihinde II. Abdülhamid'le görüşerek, padişahın idâresi altında yaşayan tebaanın ıslahata ihtiyacı olduğunu belirtirken, II. Abdülhamid yine malî yetersizlikleri gündeme getirmiştir. 11 Haziran tarihinde yanına diğer büyükelçileri de alan Goschen verdiği notada ıslahatın yapılmasının ancak kendilerinin müdahaleleri sonucu olabileceği ve Babîâli'nin o zaman harekete geçeceğine inandıklarını bildiriyordu. Notada 61. maddenin tümüyle ve hemen uygulanması ve şimdiye kadar alınan tedbirlerin de açıklanması istenmekteydi (Münir Süreyya Bey, 2001: 9). 5 Temmuz'da Babîâli tarafından verilen cevabî notada Berlin antlaşması hükümlerini unutmadıkları, Ermenilerin durumlarının ıslahı ve tahkiki için Doğu Anadolu'ya memurlar gönderildiği belirtilmekteydi. İstanbul'daki elçilerin 7 Eylül tarihinde bir nota daha vermeleri üzerine 3 Ekim 1880'de verilen cevapta, ahâlinin huzur ve asayişini temin için Erzurum, Bitlis, Van ve Diyarbakır vilâyetleri mahkemelerinin daha iyi tanzim edileceği, devletlerden talep olunacak teminatın alınmasından itibaren 3 ay zarfında belirtilen vilâyetlerde asayiş korumaya kâfi gelecek jandarma ve polis teşkilatlarının kurulacağı ve valilerin yetkileri, nahiye teşkilatı, gelirler ve Adliye ile ilgili hususlardan bahsedilmekteydi. Fakat yapılan bu açıklama başta İngiltere olmak üzere diğer devletleri tatmin etmeye yetmemiştir (Küçük,1986: 59–88). Bu süreçten sonra 1894'te çıkan Sason isyanı ve sonucu ıslahat meselesinin tekrar gündeme gelmesine kadar önemli bir hareket yaşanmamıştır. 1894 yılında Sason'da çıkan isyan bastırılmış, fakat yabancı devletler bunu yeni bir müdahale şansı olarak görmüşlerdir. II. Abdülhamid hemen bir tahkikat komisyonu oluşturmuş ve bu komisyona İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Erzurum konsolosları da katılmış ve olaylarda Ermenilerin suçu tespit edilmişti. Lâkin konsoloslara göre mahallî yöneticilerin olaylarda suçları vardı ve görevden alınmaları gerekmektedir. Bu sırada İstanbul'daki İngiltere, Fransa ve Rusya elçileri 11 Mayıs 1895'te Vilâyât-ı Sitte için öngördükleri 40 maddelik bir ıslahat projesi verdiler.

Osmanlı hükümeti de 17 Haziran 1895'te ıslahat projesinde kabul edeceğini belirttiği 6 maddelik notayı büyükelçilere verdi. Bu altı madde şöyleydi (Karaca: 1993: 50);

- 1- Elçilik tercümanlarının, kurulacak olan "ıslahat komisyonuna" ıslahatla ilgili hususlarda müracaat etme hakkının kabulü
- 2- Jandarma teşkilatında Hıristiyan subay bulundurulması
- 3- Nahiye müdürlerinin yerli olmaları ve vilâyet nizamnâmesine göre tayin edilmeleri
- 4- Nahiyelerde korucu (kırbeçisi)'lerin bulundurulması
- 5- Hapishâneler hakkındaki mevcut nizamnâmenin uygulanması
- 6- Nüfus oranına göre Hıristiyanlardan da memur tayin edilmesi

II. Abdülhamid, bu maddelerin uygulanması esnasında çok titiz davranılması konusunda uyarılarda bulunmuş ve özellikle elçiliklerin ıslahat konusuna müdâhil olmalarını engellemeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti tarafından batılı devletlere verilen notanın hemen ardından yapılan ıslahatların tetkiki için 27 Haziran 1895'te Yaver-i Ekrem Müşir Ahmet Şakir Paşa oldukça geniş yetkilerle Anadolu Vilâyât-ı Umûm Müfettişliğine tayin edildi (Karaca: 2001: 123). Bu sırada Osmanlı Devleti'nin her yerinde Ermenilerin çıkarttıkları karışıklıklar vardı. Nitekim 30 Eylül 1895'te İstanbul'da da Babîali isyanı meydana geldi. Bu isyanlarla hedeflenen amaç Avrupa'nın gündemine girmiş olan Ermeni meselesi konusunda mesafe alabilmektir. Nitekim Babîali isyanı esnasında çıkan çatışmalarda ölen Ermeniler de olunca İngiltere'nin tekrar hükümeti sıkıştırmasıyla 20 Ekim 1895'te bir ıslahat kararname hazırlandı ve Umûm Müfettiş Ahmet Şakir Paşa'ya da bildirildi. Bu maddeler arasında ıslahatı tatbik etmek amacıyla tayin edilen genel müfettişin Hıristiyan yardımcısı olması, her valinin bir Hıristiyan yardımcısı olması, yansı Hıristiyan olan müfettişlerin hapishâneleri denetlemesi, Ermeniler hakkında affın kapsamının genişletilmesi ve bunun gibi idarî, inzibatî hususlar yer almaktaydı. İngiltere de bu ıslahat kararname için memnuniyetini belirtmiştir. Fakat özellikle 1895 ve 1896 yıllarında yurdun her tarafında komitelerin faaliyetleriyle isyanlar çıkmış, kamuoyunu bunlar meşgul etmiştir (Küçük,1986: 159-160).

II. Abdülhamid'in 1895'te Anadolu Islahatı Umûm Müfettişi olarak görevlendirdiği Ahmed Şakir Paşa ve teftiş heyeti, bütün Anadolu'da teftişlerine devam etmiş ve sürekli rapor göndermiştir. Ahmed Şakir Paşa'nın 1899'da ölümünden sonra teftiş heyeti kısa bir süre daha Anadolu'da bulunmuş ve 1900 yılında teftiş heyetine dönmesi talimatı verilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde ticaretle uğraşarak huzur ve refah içerisinde yaşayan Ermeniler oldukça zengin bir zümreyi oluşturmaktaydı. Özellikle Mora isyanıyla beraber devletin muteber tebaası olan Rumlar'ın gözden düşmeye başlamasıyla Ermeniler bürokraside de ön plana çıkmaya başlamışlardır. Osmanlı Devletinin sadık tebaası olan Ermeniler tüm tarihleri boyunca hiçbir devletten görmedikleri adalet ve hürriyet içerisinde yaşamışlardır. XIX. yüzyılın başlarında Hıristiyan misyonerlerin faaliyetleriyle Ermeni Gregoryen kilisesinden başka Katolik ve Protestan cemaatleri de ortaya çıkmıştır. Misyonerlerin açtıkları okullarda okuyan Ermeni gençleri arasında bağımsızlık fikirleri yer bulmuştur. Rusya ise 1774 Küçük Kaynarca antlaşmasından beri kendisini Ortodoks tebaanın hamisi olarak görmekteydi.

Ermenileri kökten etkileyecek girişimlerin başlangıcı için 1826'da başlayan Rusya-İran savaşına değinmek gerekmektedir. Rusya, bu savaşta ele geçirdiği Nahçıvan ve Revan Hanlıklarının birleştirilmesiyle oluşturduğu Ermeni vilâyetine İran topraklarından 40.000 Ermeninin göç ettirilmesini sağlamıştır. Rusya-İran savaşlarında Ermenilerin tutumu karşısında büyük hayal kırıklığı yaşayan İran Şahı, Osmanlı Devleti'ne bir mektup yazarak savaş esnasında Ermenilerin vatandaşı oldukları İran'ı değil, Rusya'yı açıkça desteklediklerini ve aynı şeyi ileride Osmanlı Devletine de yapabileceklerini belirtip, uyarıda bulunmuştur (Beydilli, 1988: 368-376). Bu uyarının yersiz olmadığı 1828'deki Osmanlı-Rus savaşında görülmüştür. Kars Muhafızı savaşın başlamasından hemen önce defalarca yazdığı raporlarla sınırdan geliş gidişlerin kontrol altında olması ve casusluk faaliyetlerinin önüne geçebilmek, için Ermenilerin daha içerilere nakil edilmesi ve yerlerine Müslümanların iskân edilmesi gerektiği fikrindeydi. Savaş esnasında Ermenilerin Ruslarla işbirliği yapmaları bu düşüncelerin haklılığını göstermektedir (Arslan, 2001: 55-56).

Ermeniler için bir dönüm noktası da Ermeni Milleti Nizamnâmesi'nin ilanı ve özellikle Hrimyan'ın patrik seçilmesidir. Hrimyan'la beraber siyaset ve kilise kol kola girmiş

oluyordu. Patrik Hrimyan'ın 1869 yılında patrikliğe seçilmesiyle, patrikhâne politikanın içine girmeye başlamıştır. Bundan sonra ortaya çıkan komiteler de dolaylı veya direkt olarak kilise ile işbirliği ve ilişki içinde olmuştur. Berlin Kongresinden sonra Doğu Anadolu'daki bazı yerlerin Rus işgaline girmesiyle Rus Ermenileriyle temas etmiş olan Osmanlı Ermenileri ve cemiyetleri teşkilatlanmaya başlamıştır. XIX. yüzyıl sonları ve XIX. yüzyıl başlarında Ermeni okulları, cemiyetleri ve kiliseleri, ihtilâl planlarının yapıldığı bir büro, silah ve mühimmat deposu veya imalathânesi haline gelmiştir.

1860'ta Çukurova'yı kalkındırmak amacıyla *Hayırseverler Cemiyeti* kurulduktan sonra *Fedakâr Cemiyeti* isimli başka bir cemiyet ortaya çıkmıştır. Van'da *Ararat*, Muşta *Mekleb Sevenler*, Şarklı ve *Ermenistan'a Doğru*, Adana'da *Kilikya* cemiyetleri teşekkül etmiştir. Bu cemiyetler birleşip 1880 yılında Birleşik *Ermeni Cemiyetini* oluşturmuşlardır. 1872'de Van'da Rusların desteği ile *İttihâd ve Halâs*, 1878'de *Kara Haç* cemiyetleri kurulmuştur. 1881 yılında Erzurum'da *Şurâ-i Âli* ismiyle kurulan cemiyet sonraları *Müdafî Vatandaşlar ismini* almıştır. 1882'de yine Erzurum'da *Anavatan Müdâfileri*, *Silahlılar* ve *Milliyetperver Kadınlar* cemiyetleri kurulmuştur. İstanbul'da da 1890 yılında *Yıldırım ve Kurban* isimli cemiyetler ortaya çıkmış bulunmaktaydı. Bu cemiyetler sadece fikrî mücadele ile yetinmemiş, Türkleri ve devlete bağlılıkları ile kendilerine ihânet eden Ermenileri de öldürmekten imtina etmemiş ve isyanlara destek vermişlerdir (Süslü, 1990: 50–51). Ermeniler için komitecilik ve ihtilâl bir yaşam tarzı haline gelmiştir. En küçük yerleşim birimlerinde bile hızla teşkilatlanmışlar, kendi kurallarını hâkim kılmak ve otoritenin kendilerinde olduğunu göstermek istemişlerdir. Osmanlı Devleti'nde okullar, cemiyetler, kiliseler ve misyonerlerin faaliyetleri sonucu Ermeniler arasında filizlenen bağımsızlık ve ihtilâl isteklerini harekete geçirmek ve fiiliyata dökmek için komitelerin kurulması ve harekete geçmesi son aşama olmuştur. Komitelerin ortaya çıkışı ile ilgili olarak Ermeni yazarlar komitelerin Anadolu'daki Ermenilerin hayatını savunmak amacıyla kurulduklarını iddia etmektedirler. Bu komitelerin önemlilerini daha ayrıntılı incelemek gerekmektedir.

Bunlardan 1885'te kurulan Armenakan, bağımsız bir Ermenistan amaçlamaktadır. Bu amaçla İstanbul, Doğu Anadolu, İran, Kafkasya ve Amerika'da örgütlenmiştir

(McCarthy, 1989: 34). Komiteye silah kullanma ve askerî strateji konusunda talim, Van Ermeni Okulu'nda Rus Konsolosluk Binbaşısı Kamsaragan tarafından verilmiştir (Süslü, 1990: 53). 1896'da Van isyanına da karışan Armenakan komitesi, çeteler oluşturmuş ve faaliyetlerini yürütmüş daha sonra bu çeteler büyük ölçüde ortadan kaldırılmış ve Armenakan partisi mensupları Hınçak veya Taşnak partisine geçmişler ya da Ramgavar partisine dönüşmüşlerdir (Uras, 1976: 459–452).

1887'de Cenevre'de kurulan, Marksist ideolojiye sahip olan Hınçak komitesi ise bağımsız bir Ermenistan kurulmasını amaçlar. Hınçaklar amaçlarına ulaşmak için Türk hükümetine karşı şiddet kullanmak gerektiğine inanmaktaydılar. Bu şiddet yöntemleri arasında propaganda, kışkırtma, terör, örgütlenme, köylü ve işçi faaliyetleri vardı. Tüm Ermeni komiteleri gibi radikal bir komite olan Hınçak komitesi fikirlerinin karşısında engel olarak gördüğü Türklerin ve Ermenilerin katledilmesi gerektiğini düşünmektedir. İstanbul'da da örgütlenen Hınçak komitesi, Batı desteğiyle Anadolu'ya yayılmıştır. 1894 Sason isyanının organize edilmesinde Hınçak komitesinin parmağı vardır. Hınçak, Türkiye'nin herhangi bir devletle savaşa girmesi halinde genel bir isyan çıkarılması gerektiği fikrinde olan, düşüncelerini paylaşmayan Ermenileri bile öldürmekten çekinmeyen son derece radikal bir komitedir (Erarslan, 2001: 83–84).

Rus Ermenileri arasında 1860'lardan itibaren Kafkaslar, Moskova ve St. Petersburg'ta devrimci ve milliyetçi gruplar oluşmuştu. Bu gruplar 1890'da Tiflis'te Taşnak Komitesini kurmuşlardır. Taşnak Komitesi Rus Ermenilerinden oluşmasına ve Rus devrimci partileriyle yakın bağlar kurmasına rağmen programında Osmanlı Ermenilerini hedef almıştır. Siyasî ve ekonomik söylemdeki sosyalist çizgileri Hınçaklar kadar radikal değildir. Fakat terör taktiklerinde Hınçaklar kadar radikaldirler. Çünkü komitenin yayınlanmış planlarında örgütlü gerilla birliklerine, yağmaya, hükümet binalarını tahrip etmeye, Osmanlı yetkililerine saldırmaya cevaz verilmiştir. Taşnaksutyun'un öncelikle ilk hedefi Osmanlı Devleti'nde isyanlar çıkarmaktır. Taşnak, Hınçak'ın sosyalist söylemlerine karşılık çizgisini milliyetçi-sosyalist olarak belirlemiştir (Uras, 1976: 443–444)

Tüm bu silahlanma, örgütlenme ve propaganda faaliyetleri, 19. yüzyılın son çeyreği içinde birçok isyan ve karışıklık çıkmasına sebep olmuştur. Bu olaylarda, Ermeniler özellikle Hıristiyan kamuoyunda mağdur taraf olarak gösterilmeye çalışılmış ve uluslar

arası arenada seslerini duyurmalarını sağlamıştır. XIX. yüzyıl sonlarında Ermenilerin çıkardığı isyanlar ve terör olayları sırasıyla şöyledir:

- Anavatan Müdâfileri Olayı / 8 Aralık 1882
- Armenekan Çeteleriyle Müsademe / Mayıs 1889
- Musa Bey Olayı / Ağustos 1889
- Erzurum Olayı / 20 Haziran 1890
- Kumkapı Nümayişi / 15 Temmuz 1890
- Merzifon Kayseri, Yozgat Olayları / 1892–1893
- Birinci Sasun İsyanı / Ağustos 1894
- Zeytun (Süleymanlı) İsyanı / 16 Eylül 1895
- Divriği (Sivas) İsyanı / 29 Eylül 1895
- Babîâli Olayı / 30 Eylül 1895
- Trabzon İsyanı / 2 Ekim 1895
- Eğin (Mamûretülaziz / Elazığ) İsyanı / 6 Ekim 1895
- Develi (Kayseri) İsyanı / 7 Ekim 1895
- Akhisar (İzmit) İsyanı / 9 Ekim 1895
- Erzincan (Erzurum) İsyanı / 21 Ekim 1895
- Gümüşhane (Trabzon) İsyanı / 25 Ekim 1895
- Bitlis İsyanı / 25 Ekim 1895
- Bayburt (Erzurum) İsyanı / 26 Ekim 1895
- Maraş (Halep) İsyanı / 27 Ekim 1895
- Urfa (Halep) İsyanı / 29 Ekim 1895

- Erzurum İsyanı / 30 Ekim 1895
- Diyarbakır İsyanı / 2 Kasım 1895
- Siverek (Diyarbakır) İsyanı / 2 Kasım 1895
- Malatya (Mamûretülaziz / Elazığ) İsyanı / 4 Kasım 1895⁴⁶
- Harput (Mamûretülaziz / Elazığ) İsyanı / 7 Kasım 1895
- Arabgir (Mamûretülaziz / Elazığ) İsyanı / 9 Kasım 1895
- Sivas İsyanı / 15 Kasım 1895
- Merzifon (Sivas) İsyanı / 15 Kasım 1895
- Maraş (Halep) İsyanı / 18 Kasım 1895
- Muş (Bitlis) İsyanı / 22 Kasım 1895
- Kayseri (Ankara) İsyanı / 3 Aralık 1895
- Yozgat (Ankara) İsyanı / 3 Aralık 1895
- Zeytun İsyanı / 1895–1896
- Birinci Van İsyanı / 2 Haziran 1896
- Osmanlı Bankası Baskını / 14 Ağustos 1896
- İkinci Sasun Baskını / Temmuz 1897

1895–1896 yılları arasında bu önemli hadiselerden başka küçük çaplı isyanlar ve hareketler Anadolu'nun hemen her yerinde olmuştur. Komitecilerin teşvik ve tahrikleriyle Ermenilerin başlattığı bu hadiseler neticesinde hem Türklerden hem de Ermenilerden ölenler olmuştur. 1895 yılındaki olaylarda ölü ve yaralılar konusunda Osmanlı Hükümetinin yaptığı araştırmada ortaya çıkan tablo şöyledir: Müslim 1.828 ölü, 1433 yaralı toplam 3.261 kişi gayrimüslim 8.718 ölü, 2238 yaralı toplam 10.956 kişi. Böylece toplam 10.545 kişi ölmüş ve 3.671 kişi yaralanmıştır (Gürün, 2001: 204).

⁴⁶Çalışmanın asıl çalışma alanı olan Malatya ili Ermeni olayları arasında yer olan bu isyana tezin ilerleyen bölümlerinde belgeler ışığında değinilecektir.

Batı’da yapılan abartılı propagandalarda 1895–1896 yılları arasında ölenlerin sayısının yüz binlerle ifade edilmiştir (Hovannisian, 1999: 13).

2.2. 1895’ten Önce Malatya’da Ermenilerin Faaliyetleri

Malatyalı Ermeniler de Doğu Anadolu’da yaşayan birçok Ermeni gibi, XIX. yüzyıl sonlarında özellikle batılı devletlerin misyonerler aracılığı ile ihraç ettiği milliyetçilik akımının etkisi altına girerek “Büyük Ermenistan” hayaline kapıldılar.

Ermenilerin bu emellerinin önündeki en büyük engel kurmak istedikleri devletin sınırları içinde yaşayan ve çoğunluğu oluşturan Müslüman nüfustu. Bu engeli ortadan kaldırmak isteyen Ermeniler Malatya dâhil olmak üzere bölgede Müslüman halka karşı sistemli bir isyan hareketine girişmişlerdi. Bu şekilde özellikle Doğu Anadolu civarını Müslümanlar açısından güvenliksiz ve yaşanmaz bir ortam haline getirmek istiyorlardı.

XIX. yüzyılın sonlarında özellikle Doğu Anadolu’da Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı yerlerde çıkan olaylar, Malatya’da Müslüman halk ile Ermeniler arasındaki ilişkileri olumsuz yönde etkilemiştir.

1890 ile 1895 yılının Kasım ayları arasındaki zamanda çıkan olayların etkisi Malatya’da hissedilmiş, o güne kadar birlikte sorunsuzca yaşayan iki toplumun birbirlerine karşı güven duyguları azalmıştır. Bu tarihler arasında Malatya Ermeni olayları açısından adeta bir ateş çemberi içinde kalmıştır. Zira Malatya’nın yakın çevresinde Müslümanlar ve Ermeniler arasında çıkan olayların zaten gergin olan Malatya’ya sıçraması kaçınılmazdı. Malatya’nın yakın çevresinde meydana gelen olayların başlıcalarını şu şekilde sıralayabiliriz:

- Erzurum Olayı / 20 Haziran 1890
- Merzifon Kayseri, Yozgat Olayları / 1892–1893
- Birinci Sasun İsyanı / Ağustos 1894
- Zeytun (Süleymanlı) İsyanı / 16 Eylül 1895
- Divriği (Sivas) İsyanı / 29 Eylül 1895

- Eğin (Mamûretülaziz / Elazığ) İsyanı / 6 Ekim 1895
- Develi (Kayseri) İsyanı / 7 Ekim 1895
- Erzincan (Erzurum) İsyanı / 21 Ekim 1895
- Bitlis İsyanı / 25 Ekim 1895
- Maraş (Halep) İsyanı / 27 Ekim 1895
- Urfa (Halep) İsyanı / 29 Ekim 1895
- Erzurum İsyanı / 30 Ekim 1895
- Diyarbakır İsyanı / 2 Kasım 1895
- Siverek (Diyarbakır) İsyanı / 2 Kasım 1895

Malatya dâhil olmak üzere tüm çevre yerleşimlerinde ardı ardına çıkan Ermeni olayları, adeta bir merkezden yönlendiriliyor gibidir.

Malatyalı Ermeniler ileride yapılması plânlanan isyan hareketi için sürekli olarak hazırlanıyorlardı. Bunun için 1890'lı yıllardan itibaren önemli miktarda silah temin etmişlerdi. Özellikle ticaretle uğraşan Malatyalı Ermeniler kaçak silah ticareti yaparak hem önemli miktarda paralar kazanıyorlar hem de Müslümanlar ve Ermeniler arasında yaşanacak olası bir olaya karşı Ermenileri silahlandırıyorlardı. Bu tür faaliyetlerin farkında olan devlet yetkilileri Arabgirli fesatçıların ticarî eşyalar arasına silahları saklayarak gümrüklerden geçirdiği ve bu konuda gümrük çalışanlarının dikkatli hareket etmesini istemekteydiler (BOA, DH. MKT. 1883 / 89). Malatya civarında Ermeniler silahlarını sadece dışarıdan temin etmiyor, yakın çevrede bulunan Divriği'deki Ermenilerin atölyelerde ürettikleri silahlar da ihtilâlciler Ermenilere gidiyordu⁴⁷.

Malatya'da Ermeniler arasında en fazla ihtilâlciler fikirlere sahip olanlar Arabgirli Ermenilerdi. Daha Malatya'da Müslümanlar ve Ermeniler arasında kayda değer bir

⁴⁷ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, Cilt 38, Belge No: 32, 39, 62, 99, 139, 140, 141, 143.

vukûat olmamasına rağmen Arabgirli Serkis adındaki bir Ermeni'nin silahlı adamlarla birlikte Malatya ve çevresinde Ermenilerin yaşadığı köyleri dolaşarak asker topluyor ve bunlara Dersim'de askerî eğitim vererek Müslüman köylerine taarruz ediyorlardı (BOA, Y. PRK. SRN. 3 / 52).

Dersim'de yuvalanan Ermeni eşkıyası Malatya civarında Ermeni nüfusunun en yoğun yaşadığı yer olan Arabgir'de karışıklık çıkarmak istiyordu. Devlet, özellikle Arabgir civarlarında Müslüman köylerine saldırarak zarar veren ve Müslümanlarla o güne kadar etnik anlamda bir sorun yaşamayan Ermenilerin arasını açmak isteyen eşkıyanın yaptığı faaliyetlerin önüne geçmek için Arabgir'de bulunan asker sayısını çoğaltarak Dersim eşkıyasını bertaraf etmek istiyordu (BOA, A. MKT. MHM. 675 / 3). Bu çaba sonucunda çete liderlerinden Mıgırdıç adındaki eşkıya yakalanmış fakat kaçan arkadaşları aranmaya devam edilmiştir (BOA, Y. A. HUS. 314 / 31).

Devlet yetkilileri de Ermenilerin huzursuzluk çıkarma niyetinde olduklarının farkında idi. Özellikle Arabgirli Ermenilerin faaliyetlerini izleyen devlet askerî olarak önlemler almıştır. Zira Ermeni olayları sebebiyle Malatya'dan Erzurum'a kaydırılmak istenen iki bölük askerin sevki Malatya'nın önemli nüfusunun Ermeni olması ve bunların uzun süreden beri yürüttükleri faaliyetler sebebiyle uygun görülmeyip Malatya'da kalması sağlanmıştır (BOA, Y. MTV. 45 / 10).

1895'ten önce başta çevre şehirler olmak üzere Osmanlı ülkesinde Müslümanlar ile Ermeniler arasında yaşanan olaylar Malatya'da yaşayan Müslüman ve Ermenileri de germiştir. Osmanlı Devleti, Ermeniler ve Müslümanlar arasında yaşanan olaylarda olayın tarafları veya mağdurları, hangi millet mensubu olursa olsun gerekli adlî-idarî işlemi başlatmıştır. Malatya'ya bağlı olan Hısn-ı Mansûr kazasında Belediye Müfettişi Bayraktarzâde Şeyh Efendi İle Kunduracı Agop Arasında Kunduracı Agop'un alacağı yüzünden münakaşa çıkmış, bunun üzerine Bayraktarzâde Şeyh Efendi Hıristiyanlara hakaret etmiştir. Bayraktarzâde'nin hakaretlerine çevredeki çocuklarda katılmıştır. Olay üzerine Ermeni Patrikliği tarafından dilekçe verilmiş yapılan tahkikat sonucunda meselenin alacak-verecek meselesinden kaynaklandığı anlaşılmış ve Bayraktarzâde Şeyh Efendi cezalandırılması; çocukların babaları, velileri ve okul hocalarının, çocukların davranışları sebebiyle uyarılması istenmiştir (BOA, DH. MKT. 388 / 3). Bu olay kişisel bir meselenin nasıl boyut değiştirerek etnik bir mesele haline dönüştüğünü

ayrıca devletin tebaasına din ve millet ayrımı gözetmeksizin eşit davrandığını göstermesi açısından oldukça önemlidir.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde iyiden iyiye artan Ermeni Milliyetçiliği ve kurulmaya başlayan Ermeni komitelerinin ihtilâlcî fikirleri; Osmanlı Devleti'nde, Ermenilerin yüksek rütbeli kamu hizmetlerine getirilmeleri hususunda, kanunen bir engel olmayışına rağmen, özellikle Vilâyât-ı Şarkıyye olarak adlandırılan ilerde bu konuya ihtiyatlı yaklaşılmasına sebep olmuştur. Zirâ bu Ermeni memurların bir kısmı, eğitimlerini misyoner okullarında aldıkları için ihtilâlcî fikirlerle yetişiyorlar ve büyük devletlerin çıkarları doğrultusunda hareket ediyorlardı. Özellikle Amerika, İngiltere ve Fransa gibi devletler, devlet dairelerinde Ermeni memur istihdamının takipçisi olmaları, onlar açısından Ermeni memurların önemini ortaya koymaktadır. Devlet görevlerini kötüye kullanma endişesi taşımasına rağmen Mamûretülaziz vilâyetinde İslahıye maddelerine uygun olarak nüfusları oranında Ermeni memur istihdâmı üzerinde titizlikle durmuştur. Bu şekilde hem büyük devletlerin baskısından kurtulmaya çalışıyor, hem de tebaasına eşit davrandığını gözler önüne seriyordu (BOA. Y. PRK. DH. 6 / 77).

1895'te Malatya ve çevresinde olan Ermeni olayları, Ermenilerin diğer yaşadığı yerlerde çıkardıkları isyanlarda olduğu gibi önceden yapılan bir plânın sonucu olarak ortaya çıkıyordu. İhtilâlcî Ermeniler, sadece tasarladıkları olayların fikrî altyapısını oluşturmakla kalmıyorlar olaylarda kullanacakları silah ve patlayıcıları temin için gayret gösteriyorlardı. Bütün bunlar için gereken maddî kaynakları ise özellikle Amerika ve İngiltere başta olmak üzere batılı ülkelere Osmanlı ülkesinden göç etmiş Ermeniler aracılığı ile sağlıyorlardı. Göç eden ve özellikle ihtilâlcî fikirleri ile dikkat çeken bu Ermeniler, Osmanlı Devleti sınırlarında yaşayan Ermenilerin devlet tarafından baskı altında tutuldukları ve katledildikleri yönünde propaganda yaparak kamuoyu oluşturuyorlar ve büyük miktarlarda paralar topluyorlardı. Devlet ise bu asılsız Ermeni propagandalarına karşı, karşı propaganda hareketi yürütüyor, özellikle bu ülkelerde yayın yapan gazeteler iyi bir şekilde izliyordu. İngiltere, Fransa ve Rusya konsolosları Ermenilerin hâmisi olma konusunda adeta birbirleriyle yarışıyorlar, her şikâyeti Babıâli'ye iletiyorlardı. Osmanlı arşivlerindeki belgeler, bu şikâyetlerin göz

ardı edilmediğini göstermektedir (BOA, A. MKT. MHM. 658 / 27; BOA, HR. SYS. 2792 / 50)

Erzurum'daki İngiliz Konsolosu Philip P.GRAVES de bir raporunda, Ermenilerin daha önce çeşitli yerlerde çıkardıkları isyanların yayılarak Malatya, Harput, Arapkir ve Eğin gibi yerlere de sirâyet edeceğinden bahsetmekteydi (Şimşir, 1989: 249). Graves'in bu tespitlerinin ardından 1895 yılında adı geçen bu bölgelerde ard arda olaylar patlak verecektir.

1895 yılı öncesinde devlet ülke içinde yaşayan ihtilâlcî Ermenilerin yürüttükleri faaliyetlerin, ne gibi sonuçlar doğuracağına farkında idi. Ancak Ermeni nüfusunun ülke genelinde en fazla yaşadığı yer olan Doğu Anadolu'da, merkezi otoritenin zayıf olması alınacak tedbirlerin uygulanmasını güçleştiriyordu. Mesela Malatya'ya bağlı Akçadağ kazasında merkezi otorite yok denecek kadar azdı. Burada devlet eşkıyalık hareketlerinin önüne geçemiyor, otorite devlete başkaldıran Kürt ağalarının elinde bulunuyordu (BOA, A. MKT. UM. 432 / 18)⁴⁸.

Bu dönemde devlet ile yerel yönetimler arasında Ermeni faaliyetleri ile alâkalı sürekli bir yazışma trafiğinin olduğunu da görmekteyiz. Örneğin bir padişah irâdesinde yerel yöneticiler şu şekilde uyarılmaktaydı: *“Ermeniler şu aralık bazı harekât-ı ihtilâliyâne ve teşebbüsât-ı fesâdiyede buldukları bazı vukuat ile anlaşılmasına mebnî bu babda fevkalade ve pek ziyade iltizâm-ı basiret ve takâyüüd ile bunlar tarafından bir günâ vukuât ve âsâr-ı ihtilâl zuhuruna meydan verilmemesi...”* (BOA, Y. MTV. 44 / 54).

Malatya'daki Ermeniler arasında ihtilâlcî fikirler 1890'lı yıllarda iyiden iyiye yayılmaya başlamıştı. Bu ihtilâlcî fikirlerin yayılmasında, Ermeni okulları önemli bir görev üstlenmekteydi. İhtilâlcî Ermenilerin, Malatya'daki bu faaliyetleri çeşitli yazışmalara da konu olmuştur. Mesela; Malatya'ya bağlı Hısn- Mansûr kazasında faaliyette bulunan Ermeni okulunda ihtilâlcî fikirler taşıyan bir kısım evrak ve risâle ele geçirilmiştir (BOA, DH. MKT. 1517 / 96). Malatya sancağında Ermenilerin yaşadıkları yerlerdeki faaliyetleri sadece yerel yöneticiler tarafından izlenmiyor, İstanbul'da Ermenilerin ne tür faaliyetler içinde olduklarını anlamak için yakalanan evrakların İstanbul'a gönderilmesini istiyordu. Nitekim Hısn-ı Mansûr'da Ermeni

⁴⁸Akçadağ'daki eşkıyalık hareketleri ile ilgili arşivde birçok belge bulunmaktadır (BOA, A. MKT. UM. 432 / 18; BOA, A. MKT. UM. 426 / 55).

okulunda ele geçirilen mûzır evraklar İstanbul'a sadâret makamına yollanmıştır (BOA, DH. MKT. 1509 / 35).

XIX. yüzyıl sonlarında Malatya'da dikkatleri çeken sadece Ermeni olayları olmamıştır. 1895 yılında olan Ermeni olaylarından önce Malatya çeşitli felaketlere sahne olmuş ve şehir âdetâ harabeye dönmüştür. Celal Yalvaç'a göre, XIX. yüzyıl sonunda Malatya'da 29 Ekim 1889 ve 9 Kasım 1890 tarihlerinde şehirde iki yangın meydana gelmiştir. İlk yangında 1000 dükkân, 4 mağaza, 2'de hâne yanmıştır. İkinci yangında ise 1300 dükkân, 2 han ve bir cami yanmıştır (Yalvaç, 1985: 14–16 Mart). Burada dikkat çeken; yanan yapıların hemen hemen tamamının dükkânlardan oluşmasıdır. Şehrin ticarî hayatında Ermenilerin önemli rol oynadığından yola çıkarsak bu yangınlarda Müslümanlarla birlikte Ermeniler de zarar gördüğü muhakkaktır.

Adnan Işık, 1890–1895 yılları arasını Malatya için felaket yılları olarak zikrederken yaşanan kolera salgını ve depremin şehre önemli ölçüde zarar verdiğini belirtmektedir. 1893 yılının yaz aylarında yaşanan kolera salgınında, Müslüman ve Ermenilerden toplam 896 kişi hayatını kaybetmiştir. Malatya kısa zaman içinde yaşadığı yangın, hastalık gibi felaketlerin yaralarını saramadan 3 Mart 1894 tarihinde tarihinin en yıkıcı depremi ile sarsılmıştır. Bu depremde 4 cami, 3 hamam, 5 mağaza ve 4 fırının yanında 1200 hânedede yıkılmıştır. Bu depremde de çoğunluğu Müslümanlardan olmak üzere 1300 kişi hayatını kaybetmiştir. Yaşanan bu tür felaketler Malatya'da sosyal hayatı derinden sarsmış ve 1895 yılında yaşanan Ermeni olaylarının altyapısının oluşmasında önemli rol oynamıştır (Işık, 1998: 611–612).

Devlet, Ermenilerin 1895 yılının sonlarına doğru Malatya, Arabgir, Harput ve Eğin gibi şehirlerde bir isyan hareketine girişeceğini anlamıştı. Bu yüzden devlet yetkilileri, sürekli olarak özellikle Ermeni tebaanın güvenliğinin sağlanması hususunda, askerî yetkilileri uyarıyorlardı. 1895 yılının Ekim ayının sonlarında Serasker Rıza Paşa tarafından *Anadolu Vilâyât-ı Şahâne Müfettişi* Şakir Paşa'ya gönderilen telgrafta; adı geçen yerlerde isyanlar çıkacağına anlaşıldığı ve bölgenin güvenliğinin sağlanması için asker takviyesi yapılması gerektiği bildiriliyordu (BOA, A. MKT. MHM. 721 / 4). Yine Mamûretülaziz vilâyetinde Ermeni nüfusunun fazla yaşaması dolayısıyla burada bulunan Dördüncü Ordunun olası bir hadiseye hazırlık olarak sürekli olarak talim yaptığını (BOA, A. MKT. MHM. 657 / 2), güvenlik açısından zaafı bulunan noktalara

ise asker konuşlandırıldığını belgelerden anlamaktayız (BOA, A. MKT. MHM. 675 / 3). İlerleyen günler bu düşüncenin yersiz olmadığını gösterecek ve 21 Ekim 1895'ten 3 Aralık 1895'e kadar, üstte sayılan olaylar dâhil 17 merkezde isyanlar baş gösterecekti (Süslü, 1990: 58–59). Bu kadar fazlaca yerde hemen hemen aynı zamanlar içinde Ermeni hareketi gözükmesi olayların önceden tasarlanmış olduğunu ve birbirleriyle bağlantılı olduğunu göstermektedir.

2.3. 1895 Malatya ve Çevresindeki Ermeni Olaylarının Başlangıcı

Malatya ve kazaları ile yakın çevresi olan Arabgir, Harput, Eğin gibi şehirlerde 1895 yılının Ekim ve Kasım ayları içerisinde görülen Müslümanlar ve Ermeniler arasında yaşanan toplumsal olaylar; kaynaklarda çok yakın çevre içerisinde yaşandığı için genel olarak Mamûretülaziz isyanı olarak geçmektedir. Mamûretülaziz isyanı çerçevesinde ilk Ermeni hareketi, 6 Ekim 1895 tarihinde Eğin'de görülmüştür. Ardından sırasıyla 4 Kasım'da Malatya'da, 7 Kasım'da Harput'ta, 9 Kasım'da da Arabgir'de isyan çıkmıştır. Arşiv vesikalarında “iğtişâş”⁴⁹ olarak adlandırılan olaylar, birçok yerde aynı anda başlamasından dolayı hemen kontrol altına alınamamış, asker takviyesi yapıldıktan sonra önce şehir merkezlerinde sonra ise kırsal bölgelerde yaşanan olayların önüne geçilmiştir.

Malatyalı Ermeniler, Malatya'daki yaşanan olayları, etkisinin daha büyük olması ve Müslümanları zor durumda bırakarak gâfil avlamak düşüncesi ile Diyarbakır olaylarının başladığı 1 Kasım Cuma günü planlamıştılar (Hocaoğlu, 1976: 244). Bu şekilde şehirde az sayıda bulunan askerlerin müdahalesini ve çevre yerleşim yerlerinde bulunan askerlerinde buraya sevkini mümkünsüz hale getirmeyi öngörüyorlardı. Zira Ermeniler Cuma namazı vaktinde şehirde bulunan Hükümet Konağı önünde bulunan dört beş dükkân haricindeki tüm dükkânlarını kapatmış (BOA, Y. PRK. UM: 33 / 33), cami önlerinde dolaşarak Müslüman halkta tedirginlik meydana getirmişti. Çoğunluğunun Ermeni fedâisi olan bu gruplar, Müslüman halkın uyanık davranması

⁴⁹Kelime anlamı, duruluğu, saflığı kaybetme olan kelime karışıklık manasında kullanılmaktadır.

sebebiyle asayışı bozacak herhangi bir girişimde bulunamamışlardır (BOA, Y. PRK. ASK. 109 / 69⁵⁰; Işık, 1998: 613; Oğuz, 2000: 453).

Malatya'daki Müslümanların, camide namaz kılarken olası bir olaya karşı dikkatli olmasında, devlet yetkililerinin daha önceki yıllardaki uyarıları etkili olmuştur. İstanbul'dan, Erzurum, Sivas, Van, Bitlis, Mamûretülaziz ve Diyarbakır vilâyetlerine 24 Temmuz 1890 tarihinde yazılan bir uyarıda; Ermenilerin, Müslümanların camide buldukları sırada bir saldırı yapmayı planladıklarını bildiriliyor ve bu tür olaylara karşı dikkatli olunması gerektiği bildiriliyordu (BOA, Y. MTV. 44 / 54). Bu düşüncenin ne kadar doğru olduğunu 1 Kasım 1895 Cuma günü yaşanan Diyarbakır olaylarına bakarak anlayabiliriz. Çünkü Diyarbakır'da Ermeniler, Müslümanlar Cuma namazında iken saldırıya geçmişler ve birçok Müslümanı katletmişlerdi (Yazıcı, 2004: 67; BOA, Y. PRK. ASK. 109 / 69).

Müslüman ve Ermeniler arasında yaşanacak küçük bir olayın bile önü alınamaz bir kargaşaya sebebiyet vereceğini bilen Malatya'daki yerel idâreciler iki toplum arasındaki gerginliği yatıştırmak için gayret sarfediyordu. Malatya'da Cuma günü yaşanan tedirginliğin ardından cumartesi ve pazar günleri mahallî hükümet yetkilileri, Ermeni ruhanî reisleri ile görüşerek kapalı dükkânların açılmasını sağladılar. Ayrıca Ermenilerin halkı tedirginliğe sevk edecek toplu hareketlerden kaçınmalarını istediler (BOA, Y. PRK. ASK. 109 / 69).

Şehirdeki dükkânların mahallî idâreciler ve Ermeni önde gelenlerinin çabaları sonucu açılması şehirdeki gergin havayı normalleştirmeye başlamışsa da özellikle komitelerle bağlantılı kişiler huzursuzluğun devamını istiyorlardı. Olayların başlangıcında da bu düşüncedeki Ermenileri görmekteyiz. Malatya'daki Ermeni isyanının başlamasına sebep olan olay; 4 Kasım 1895 (23 Teşrîn-i Evvel 1311) Pazartesi günü Malatya'ya bağlı Poskiran Köyü'nden Hemo⁵¹ adlı bir Müslümanın Malatya'da Halep Pazarı denen yerde tıraş olmak için gittiği ve aslında bir Ermeni fedâisi olan Ehlicanoğlu Serkis adındaki Ermeni'ye ait berber dükkânında, adı geçen Ermeni berber tarafından boğazının ustura ile kesilerek öldürülmesi (Salt, 1993; 100) ve ardından çevrede

⁵⁰ 1895 Ermeni olaylarından sonra hazırlanan Tahkikat Heyeti Raporu için bkz. Ek: 22.

⁵¹ Gürün, eserinde ölen Müslüman'ın ismini Hamo olarak zikretse de, olaylar sonunda hazırlanan komisyon raporunda, ismi zikredilen bu kişinin adı Hemo olarak ta okunabilmektedir (Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 2001, s. 155).

bulunan ve zaten son zamanlarda gergin bir vaziyette bulunan Müslüman halkın galeyana gelerek Serkis'i öldürmesidir (BOA, Y. PRK. ASK. 109 / 69)⁵².

Yukarıda anlatılan olay, Malatya'da yaşanan Ermeni olaylarının fitilini ateşlemişse de, olayları şehir geneline yayan; Ermenilerin bu olaydan sonraki faaliyetleridir. Bu olayda, Müslüman halkın tepkisi sadece olayı gerçekleştiren Serkis'e karşı olmuştu. Malatya'da yaşanan Ermeni halkına karşı fiilî bir saldırı olmamasına rağmen dükkânlarını kapatan (BOA, Y. PRK. MYD. 17 / 26) Ermenilerin, kilise ve evlerine kapanarak, kargaşa çıkarmak için Müslüman halka, jandarma, asker ve polisler ateş etmeleri, olayları tüm şehre yaymış ve içinden çıkılmaz bir hâl almasına sebep olmuştur. (Hocaoğlu, 1976: 244; BOA, Y. PRK. ASK. 109 / 69)⁵³.

Malatya'da Ermeniler ve Müslümanlar arasında yaşanabilecek bir olayda, şehirde Müslümanları müdâfaasız bir durumda bırakmak isteyen komiteci Ermeniler, Malatya sancağının çeşitli uzak noktalarında yaşayan unsurları kışkırtarak isyana teşvik ediyorlardı. Bu şekilde askerî birlikler şehir dışındaki olaylarla uğraşırken şehirde yaşayan Müslümanlara karşı geniş bir katliam hareketine girişmeyi tasarlıyorlardı. Bu plan doğrultusunda hareket eden Malatyalı Sirob oğlu Karabet adındaki Ermeni komiteci, Malatya'da güvenliğin en zaafta olduğu yer olan Akçadağ'da faaliyette bulunuyordu. Karabet, Malatya'da olaylar başladığı anda Akçadağ'a bağlı olan ve Kızılbaşların yaşadığı Dumanlı köyü başta olmak üzere on beş köyün halkını kışkırtarak isyan başlatmıştı. Yaklaşık olarak 500 civarında olan isyancıların hareketini sonlandırmak isteyen devlet, önemli miktarda askeri buraya sevk ederek isyanı sonlandırabilmişti (BOA, Y. PRK. ASK. 109 / 69). Ermenilerin bu tür kışkırtmaları, Malatya'da bir kargaşa ortamı oluşturmak istediklerinin en belirgin göstergelerindedir.

⁵²Ehlicanoğlu Serkis'in Hemo'yu öldürme sebebi ile ilgili, kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak olaylar sonunda hazırlanan komisyon raporunda Serkis'ten "*fedâî*" olarak bahsedilmesi, olayın kişisel bir problemden kaynaklanmadığı kanaati uyandırmaktadır (Bkz. Ek: 22).

⁵³Olayla ilgili Ermeni kaynakları Malatya'da yaşanan olayların müsebbibi olarak Müslümanları göstermektedirler. Alboyadjian, önceden saldırı için hazırlık yapan Müslümanların İstanbul'da Yıldız Sarayı'nda bizzat II. Abdülhamid tarafından yapılan bir plan doğrultusunda Ermenilere karşı harekete geçtiğini ve bunun üzerine Ermenilerin de Müslümanlara karşı direnişe geçtiğini iddia etmektedir (Arshag Alboyadjian, *History of Armenians of Malatia*, Beyrut 1961, s. 886).

2.4. Malatya Olaylarının Seyri ve Sonlandırılması

Olayların başladığı günden itibaren Malatya'daki olaylar hakkındaki mâlûmat anında İstanbul'a bildirilmekteydi. Olayların başladığı gün Serasker Rıza Paşa tarafından Sadrazam Halil Rifat Paşa'ya Malatya'da yaşanan olaylar ile ilgili olarak gönderilen telgraftan anladığımızı göre; Malatya'da şehir merkezinde güvenliği sağlayan 60 asker bulunmaktaydı (BOA, A. MKT. MHM. 657 / 9). Çoğunluğu iyi silah kullanamayan bu askerlerin çıkan olayları engelleyebilecek bir gücü yoktu.

Olayların başladığı ilk gün sayıları 5500 civarında olan Ermeniler içinde buldukları kilise ve evlerden yoldan geçen Müslümanlara ateş etmişler ve ölümlere sebep olmuşlardı. Mamûretülaziz vilâyeti vali vekili Emirî Bey'den Sadrazam Halil Rifat Paşa'ya olay günü gönderilen telgraftan; Malatya Mutasarrıflığından gün içinde sabah saat 10 civarında alınan telgrafa atıfta bulunarak, Ermenilerin Müslümanlar üzerine ateş ederek 15 Müslüman'ı öldürdüğünü, bu olay üzerine toplanan Müslüman halkın da Ermeni saldırılarına karşılık vermeye başladığını anlamaktayız. Olaylarda kayıplar veren Malatya'nın Müslüman ahâlisi Hükümet konağında bulunan ve sayıca yetersiz olan askerler tarafından muhâfaza edilmeye çalışan Ermeniler üzerine saldırmış ve bu olayda 8–10⁵⁴ civarında Ermeni ölmüştür. Bu olay esnasında askerlerin müdahalesi Ermenilerden fazla kaybın olmasının önüne geçmiştir (BOA, A. MKT. MHM 657 / 9).

Alboyadjian kitabının 1895 yılı olaylarına ayırdığı kısmında, Malatyalı yaşanan olaylarda Ermenilerin faaliyetlerini ayrıntılı bir şekilde vermiştir. Alboyadjian, Malatya'daki olayların seyri ile ilgili birçok görgü şahidini dinlediğini, bunlardan aldığı bilgilerin çelişkilerle dolu olduğunu ifâde etmektedir. Alboyadjian, 1895 Malatya olayları ile ilgili kitabında verdiği bilgileri, Hosrov Bonapartyan adlı “*sözüne güvenilir*” bir Ermeniden aldığını belirtmektedir (Alboyadjian, 1961: 885).

Alboyadjian, Malatya'da yaşanan olaylarda Ermenileri teşkilatlandırarak liderlik yapan kişinin “*Yeğişe Haçaduryan*” adlı bir rahip olduğunu yazmaktadır. Alboyadjian'a göre, Haçaduryan liderliğindeki Ermeniler ilk olarak Müslüman saldırılarını

⁵⁴Hükümet konağına yapılan saldırıda ölenlerin sayıları konuyla ilgili eserlerde farklı olarak belirtilmektedir. Alboyadjian, hükümet konağına yapılan saldırıda ölen Ermenilerden 39'unun kimliği tespit edilirken, bunun yanında kimliği tespit edilemeyenlerin de olduğunu yazmaktadır. Edwin Munsell Bliss ise hükümet konağında ölenlerin sayısını 30–40 civarında vermiştir (Alboyadjian, *age*, s. 540; Edwin Munsell Bliss, *Turkey and the Armenian Atrocities*, Edgewood Publishing Company 1896, s. 440).

engellemiş, daha sonra gizli yerlerde bulunan silahları⁵⁵ bularak Müslümanlara önemli ölçüde zarar vermişlerdir (Alboyadjian, 1961: 885-890).

Ermenilerin bu tür hareketlerine karşı müdâhale edebilecek bir askerî kuvvetin olmaması, Ermenilerin saldırılarının devam etmesine ve o saatlere kadar olaylara temkinli yaklaşan Müslüman ahâlinin Ermenilere karşı harekete geçmesine sebep olmuştur. Bu şekilde şehirde devlet otoritesi kalmamış tam bir karışıklık ortamı doğmuştu.

Malatya’da ortaya çıkan bu karışıklıklar bölge halkını oluşturan farklı etnik yapıları da harekete geçirerek genel bir kargaşa ortamı oluşturmuştu. Bu, Ermeni isyancılarla uğraşan mahallî idârecilerin işini oldukça zorlaştıran yeni bir durum olarak ortaya çıkmıştı. Zaten devlet otoritesine gevşek bağlarla bağlı olan Kürt grupları, Malatya’da yaşanan olayların duyulması üzerine şehrin etrafına olası bir yağma hareketin için dolmuştu⁵⁶. Mamûretülaziz Vilâyeti Merkez Kumandanlığına yazılan 24 Teşrîn-i Evvel 1311 tarihli belgede; olayların duyulmasının ardından sayıları 2000 civarında olan Kürtün şehre gelerek Müslüman ve Ermenilere saldırdığı ve yağma hareketine giriştiğini; bu yüzden acele olarak asker gönderilmesi gerektiği bildiriliyordu (BOA, A. MKT. MHM. 657 / 9).

Asker sayısının az olması nedeniyle olaylara anında müdâhale edilemiyordu. Bu nedenle olaylar başta Ermenilerin yaşadığı mahalleler olmak üzere bütün şehri etkisi altına almıştı. Ölü sayısı ise olayların büyümesi sebebiyle artmaya başlamıştı. Mamûretülaziz Vilâyeti Valiliği tarafından gönderilen 23 Teşrîn-i Evvel 1311 tarihli ikinci bir telgrafta; Malatya’da yaşanan olayların ilk gününde toplam 50–60 civarında Ermeni’nin yanında, sayısı belli olmamakla birlikte bir miktar Müslüman da hayatını kaybetmiş olduğu İstanbul’a bildiriyordu. Yine aynı telgrafta; mevcut askerî imkânlarla durumun kontrol altına alınamayacağı, çevreden gelen Kürtlerin şehirde

⁵⁵Alboyadjian’ın, bu ifadeleri Ermenilerin Malatya’da yaşanan olaylar için önceden hazırlık yapıldığını ortaya koymaktadır.

⁵⁶Agos Gazetesi Genel Yayın Yönetmeni Hrant Dink ile 25.01.2005 tarihinde yaptığım röportajda Dink; 1895 yılında başta Malatya olmak üzere Doğu Anadolu’da yaşanan olaylarda olayların taraflarının Ermeni ve Kürtler olduğunu, genellikle birlikte yaşayan Türk ve Ermeniler arasında o dönemde çok fazla hadiseler yaşanmadığını, hatta olaylarda Ermeniler ile birlikte Türklerin de mağdur olduğunu belirtti.

yaşayan Müslüman ve Ermeni halk üzerinde büyük korkuya sebep olduğu, çok acele asker gönderilmesi gerektiği bildirilmekteydi (BOA, A. MKT. MHM 657 / 9).

Malatya'da Müslümanlarla Ermeniler arasında yaşanan olayların mevcut askerlerle sonlandırılmayacağı kesindi. Mamûretülaziz vilâyetinden gelen telgraflar üzerine durumun vahametini daha iyi anlayan İstanbul, olayların üçüncü gününde Malatya'ya iki bölük asker yanında *دره* bölüklerinden birinin ve silâh altına alınmakta olan redif askerlerinden⁵⁷ yeteri kadarının sevk edilmesini Mamûretülaziz valiliğinden istiyordu (BOA, A. MKT. MHM. 657 / 9). Devlet olayların bastırılması esnasında olumsuz bir durumun ortaya çıkmasını istemiyordu. Hâriciye Nezâretine gönderilen bir belgede; olaylarının bastırılmasında daha önceden iyi niyetiyle dikkat çeken subayların görevlendirildiği, yazmaktadır⁵⁸.

Olayların daha da büyümesinden endişe eden devlet, Malatya'da yaşanan olayların ikinci gününde daha önce Trabzon ve Bayburt'ta uygulandığında olayların önünün alınmasını sağlayan “*İdâre-i Örfî*⁵⁹” uygulamasına, geçilmesine karar verdi. Bu talebin tam olarak içeriği tüm Vilâyât-ı Sitte'de ihtiyaç görülen yerlerde İdâre-i Örfî ilan edilmesi ve Divan-ı Harbi Örfî⁶⁰ kurulması şeklindeydi (BOA, Y. A. RES. 77 / 13; BOA, A. MKT. MHM 636 / 12). Bu talep, koşulların gereği olarak kabul ediliyor ve Mamûretülaziz sıkıyönetim ilan edilip, Divan-ı Harbi Örfî teşkil edilerek icrasına izin veriliyordu (BOA, A. MKT. MHM. 636 / 11). Geçici bir süre için hayata geçirilen, sıkıyönetim idâre tarzı, bu tür isyan ve kargaşalıkların bastırılmasında devletin başvurduğu yöntemlerden biriydi.

Malatyalı Ermeniler planladıkları bu olaylarda, sayısal olarak üstünlük kuramadıkları Müslümanlara karşı silah ve cephâne olarak üstünlük kurmak istiyorlardı. Bunun için de özellikle Malatya'da Ermenilerin yaşadığı mahallelerde büyük silah ve cephâne depoları oluşturmuşlardı. Ancak bu depolardan en büyüğü olayların başında Müslümanlarla Ermeniler arasında yaşanan çatışmalar esnasında Müslümanların eline

⁵⁷Yedek Asker; Osmanlı ordusunda dört yıl muvazaflık iki yıl ihtiyatlık (toplam altı yıl nizamiye askerliği) ardından on dört yıl devam eden fiili olmayan askerlik yükümlülüğü savaş esnasında silâh altına alınır ve bunlardan redif tabur ve alayları oluşturulurdu.

⁵⁸Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, Cilt 37, Belge no: 89 (Belgenin aslı için bkz. Ek: 15).

⁵⁹İcabında devletin bir yerde mülkî idâreye ait nizamları tatil ile kanunen kurduğu askerî idâre. Örfî idâre, sıkıyönetim.

⁶⁰Savaş ve olağan üstü hallerde kurulan, askerî mahkeme, (www.tdk.gov.tr) (17.02.2007).

gececeği düşüncesiyle Ermeniler tarafından ateşe verildi (BOA, Y. PRK. ASK. 109 / 69). Bu olayın ardından şehirde büyük bir yangın çıkmıştı. Yangının büyüklüğü ve Ermenilerin dışarıda bulunan asker veya sivil herkese ateş etmeleri yüzünden yangınlara yeterince müdâhale edilememişti. Ermenilerin bu silah depolarını yaşadıkları mahallelerde oluşturduklarından dolayı bu olayda Ermenilere ait birçok yapıda zarar görmüştü. Çıkan bu yangın birbirine yakın vaziyette bulunan ev, kilise, okul gibi yapılara sıçrayarak ölümlere yol açmıştır (BOA, Y. PRK. UM. 44 / 33).

Yangınlarda özellikle okul, kilise gibi yapılar büyük ölçüde zarar görmüştü. Bunların zarar görmesinin sebebi; içersinde bulunan ve halka ateş eden Ermenilerin çevreye attıkları bombaların çıkardığı yangınların buralara sıçraması ve Müslümanlar arasında kilise ve okulların Ermenileri kışkırttığı düşüncesi ile Müslümanların tepkilerinin merkezi haline gelmesi idi. Müslüman halk bu düşüncesinde gerçekten de haklıydı. Ermeniler özellikle devletlerinin gücünü arkasına alan yabancı misyonerler tarafından kışkırtılıyor ve himâye görüyorlardı (BOA, Y. PRK. AZJ. 55 / 12)⁶¹. Arşivde bulduğum bir belgede; Ermenileri kışkırtan misyonerlerin bir kısmının misyoner kisvesine bürünmüş Amerikalı ve İngiliz zabıtlar olduğu, yazmaktaydı (BOA, A. MKT. MHM. 657 / 45). Malatya'da yaşanan olaylar sırasında misyonerler ait okullar ve kiliseler Ermeni fedâilerinin direnç noktaları haline gelmişti. Malatya'da Latin rahiplerine ait olan okul ve kilisede toplanan Ermeni fedâiler çevrede önlem alan askerlerin üzerine kuşun ve bomba yağdırıyorlardı. Ancak bir müddet sonra buralardan atılan bombaların çıkardığı yangının buralara sirayet etmesi bu yapıların tamamen yanmasına ve iki rahibenin ölümüne sebep olmuştu. Bütün bu yapılara rağmen devlet himayesinde bulunanların güvenliklerini imkânlar dâhilinde sağlamaya çalışıyordu. Yanan kilisenin üç rahibi halkın tepkisine sebep olmamaları ve daha güvende olmaları düşüncesiyle vilâyet merkezi Harput'a gönderilmişti (BOA, Y. PRK. UM. 44 / 33).

Çıkan olaylarda misyonerlerin kışkırtması olduğu bazı ileri gelen Ermeniler tarafından da ifade ediliyordu. Mamûretülaziz'de Ermeni milleti ileri gelenlerinden Zalimyan,

⁶¹ Ermenilerin misyonerler tarafından kışkırtıldığına dair arşiv vesikaları arasında birçok belge vardır. Bunlara örnek olarak; (BOA, Y. PRK. MK. 9 / 49, BOA, Y. PRK. UM. 24 / 104, BOA, Y. PRK. BŞK. 34 / 28) verilebilir.

Kasbar, Kigork ve rüfekasının Babıâli''ye gönderdikleri telgraf, bu durumu doğrular niteliktedir (BOA, A. MKT. MHM. 657 / 45).

Cephâneliğin yanması her ne kadar büyük bir yangına sebep olup ölümlere yol açmışsa da aslında bu olay isyanı bastırmakla görevli ve sayıları yetersiz olan askerlerin işini bir nebze olsun kolaylaştırmıştı. Zira bu olaydan sonra silahlarını büyük ölçüde kaybeden Ermenilerin yaptıkları saldırılar, gerekli olan lojistiği sağlayamadıkları için azalmıştı. Bu durum isyanın kısa sürede bastırılmasında mahallî idârecilerin elini güçlendiren bir durum olmuştu (BOA, Y. PRK. ASK. 109 / 69)

Malatya'daki olaylar yukarıdaki bahsettiğimiz askerî birliklerin şehre ulaşmasının ardından olayların üçüncü gününden itibaren kontrol altına alınmaya başlamıştı. Gerek Malatya'da otoritenin yavaş yavaş devletin eline geçmesi gerekse isyanın uzun süreli olarak Ermeniler tarafından devam ettirilmesinin cephâneliğin yanması nedeniyle mümkün olmayışı gibi nedenlerle isyan devam ettirilemeyeceğinin anlaşılması, yaşanan olayların şiddetini azaltmıştı. Ancak her ne kadar isyan ilk günlerdeki ateşini kaybetmişse de kargaşa ortamı tam anlamıyla ortadan kaldırılamamıştı. Bunun en önemli nedeni ise Ermenilerin silah bırakmak konusundaki kendi aralarındaki anlaşmazlıkları ve çevreden gelen Kürtlerin şehirden uzaklaştırılamaması idi.

Malatya'daki Ermeni cemaatini oluşturan Gregoryen, Katolik ve Protestan Ermeniler arasında, çıkardıkları ve kendileri açısından artık başarı ile sonuçlanmayacağı muhakkak olan isyanın sonlandırılmasından sonra, Müslümanların kötü muamelesine maruz kalacakları düşüncesinden dolayı, silah bırakma konusunda görüş ayrılıkları ortaya çıktı. Özellikle Katolik Ermeniler silah bırakarak teslim olmanın uygun olacağını belirtirken diğer gruplar buna yanaşmıyorlardı. İsyanı yatıştırmak isteyen yöneticiler, şehir eşrafından özellikle de Ermeniler arasında sözüne güvenilir kişilerden faydalanmak istiyordu. Ermeniler arasında dinî liderler önemli bir yere sahipti. Cemaati oluşturan geniş halk kitleleri onların sıkı sıkıya bağlıydılar. Bu kişiler kilise ve evlerine saklanarak ateş eden Ermenilerle görüşüyor ve onlara silah bırakmaları konusunda telkinde bulunuyorlardı. Bunun yanında Ermenilerin yaşadığı yerlere tedbir amaçlı asker gönderildi. Bu şekilde Ermeni halk koruma altına alınmaya çalışılarak Müslüman halk ile çatışması önlenmeye çalışıldı.

Mahallî idâreciler teslim olmalarının ardından kötü muameleye kalmayacaklarını ve can ve mal güvenliklerinin sağlanacakları konusunda Ermenilere teminat vermekteydiler. Bu çabaların kısmen faydalı olduğunu arşiv belgelerinden anlamaktayız. Malatya’da olaylarda silahlarını ilk bırakanlar Katolikler olmuştu. Bu konuyla ilgili bir Mamûretülaziz vali vekili Emirî Bey’den Yaver-i Ekrem Derviş Paşa’ya gönderilen 26 Teşrîn-i Evvel tarihli şifreli telgraftan; Malatya da isyan eden Ermenilerden çoğunluğu Katolik olmak üzere 2500⁶² kadarının isyanın başlamasından üç gün sonra nasihatleri dinleyip pişman olduklarını, anlamaktayız (BOA, Y. PRK. UM. 19 / 71).

Malatya’daki sivil ve askerî yetkililer teslim olan Ermenilerin güvenliklerini sağlayıp rahat etmelerini sağlamak için yoğun gayret sarfetmekteydiler. Mahallî idâreciler, teslim olan Ermenileri şehrin en güvenli yeri olan kışlaya yerleştirerek öncelikli olarak güvenliklerini sağladılar. Ermenilerin teslim olduktan sonra evlerine değil de kışlaya yerleştirilmesinin sebebi evlerinin büyük ölçüde tahrip olması ve şehirdeki Kürt gruplarının uzaklaştırılamaması dolayısıyla, bir saldırıya maruz kalabileceği endişesiydi. . Mahallî idârecilerin teslim olanları kışlaya yerleşirmesi olumlu neticeler vermişti. Bu kişiler teslim olduktan sonra hiçbir kötü muameleye maruz kalmamışlardı. Teslim olan Ermenilerin güvenliklerinin sağlanmasının ardından beslenme vs. ihtiyaçlarının karşılanması için faaliyete geçildi. Bu konuda mahallî idâreciler, haksızlıkların ve sûüstimâllerin olmaması için hemen bir komisyon kurdu. Yapılacak yardımların dağıtılması bu komisyon marifetiyle gerçekleştirildi (BOA, Y.A.HUS. 339 / 30)⁶³. Yapılan yiyecek yardımının çeşitli olmasına dikkat edilmekteydi. Malatya mutasarrıflığından Mamûretülaziz vilâyet merkezine gönderilen birçok belgede⁶⁴; yiyecek yardımının nelerden ibaret olmasının uygun olacağı konusundan bahsedilmekteydi. Bu konuda Mamûretülaziz vilâyeti ile İstanbul arasında yapılan yazışmalarda Malatya’da teslim olan bu Ermenilere ekmek ile birlikte katkı verilmesinin uygun olacağı bildirilmekteydi (BOA, Y.EE. 81 / 20).

⁶²Bu sayı belgelerde farklı olarak zikredilmektedir. Konuyla ilgili bir belgede bu sayı 2000 olarak zikredilirken (BOA, Y. MTV. 131 / 78), başka bir belgede bu sayı 2000-3000 arasında olarak belirtilmektedir (BOA, Y. PRK. UM. 33 / 62).

⁶³ Belgenin aslı için bkz. Ek: 19.

⁶⁴BOA, Y. EE. 81 / 20; BOA, A. MKT. MHM. 658 / 17.

Aslında Malatya’da yaşanan olaylarda bir kısım devletlerine bağlı olan Ermeni de olayların seyri nedeniyle kendilerini isyanın ortasında bulmuşlardı. İlk etapta teslim olanların büyük çoğunluğunu da bu Ermeniler oluşturmaktaydı. Bu Ermeniler özellikle isyancı Ermeniler tarafından olayların içine sokulmuşlardı. Malatya Katolik Başpiskoposu Horhoryan’dan İstanbul’da bulunan Katolik Patrikhânesine gönderilen telgrafta; Malatyalı Katolik Ermenilerin 600 yıldan beri Devlet-i Aliyye’ye bağlı olduklarını ve hiçbir kötü muâmeleye maruz kalmadan rahatça yaşamalarını sürdürmelerine rağmen Ermeni ve Protestanların başlattıkları fesadın kendilerini de olumsuz etkilediğini ve yardıma ihtiyaçları olduğunu bildirmekteydi (BOA, Y. PRK. AZN. 14 / 28)⁶⁵.

Bu olaydan sonra isyan hareketi yavaş yavaş hızını kaybetmeye başlamış ancak tam olarak bitmemişti. Çünkü genel itibarıyla teslim olanlar Ermeniler arasında isyancı fikirleri paylaşmayan kişiler idi. Asıl ihtilâlciler fikirlere sahip olan ve sayıları 3000⁶⁶ kadar Ermeni güvenlik kaygılarını bahane ederek silahlarını bırakmayıp, kendilerini korumak için Ermeni mahalleleri etrafına yerleşen askerlere saldırmaktaydı (BOA, Y. PRK. UM. 19 / 71). Ermenilerin bu şekilde kendilerini korumakla mükellef olan askerlere karşı bile takındıkları bu tavır Müslüman halkta huzursuzluk meydana getiriyordu. Müslüman halkında Ermenilerin bu şiddet hareketlerine şiddetle karşılık göstermesi azalma eğilimi gösteren olayları tekrar büyütüştü. Ayrıca Ermenilerin silah bırakmamaları yağma için beklentisi olan Kürt gruplarının şehirden uzaklaşmasını engelliyordu Bu yağma hareketlerinde Malatya şehir merkezindeki halk değil kırsal alanda göçebe olarak yaşayan Kürt Aşiretleri önemli rol oynamıştır. Şehir yakın bölgelerde olası bir yağma hareketi için bekleyen bu Kürt aşiretleri, olayların sonlandırılmasının önündeki en büyük engel olarak gözükmüyordu. Kilise ve evlerine kapanarak silahlarını bırakmayan ve potansiyel bir tehlike oluşturan Ermeniler teslim olmak için etraftan yağma için gelen Kürt gruplarının dağıtılmasını istiyordu. Ancak bu yapılması kolay olan bir iş değildi. Çünkü olaylar çevre vilâyetler dâhil olmak üzere birçok yerde aynı anda başladığı için bir kargaşa ortamı vardı ve bu kaosu bir anda ortadan kaldıracak asker de bulunmamaktaydı (BOA, Y. MTV. 131 / 116).

⁶⁵ Belgenin aslı için bkz. Ek: 17.

⁶⁶ Bu sayı başka bir belgede 2000–3000 arası olarak zikredilmektedir (BOA, Y. PRK. UM. 33 / 62).

Malatyalı idâreciler, silahlarını bırakmayan Ermenilerin saldırılarını bir an önce durdurmak için gayret gösteriyorlardı. Bu gayretin en önemli sebepleri; isyanın uzamasının olayları içinden çıkılmaz bir hale getireceği endişesi ve Malatya dışına yansıyan olaylara bir an önce müdâhale edilmesi gereği idi. Zira Malatya civarında bulunan birçok yerde olaylar çıkmış ve bu olaylara asker eksikliği sebebiyle yeterince müdahale edilemiyordu.

Malatya şehir merkezinde silahlarını bırakmayarak evlerinde ve kiliselerde toplanan 3000 kadar Ermeni de teslim olmaktan başka çarelerinin olmadığını anlamışlardı. Daha önceden teslim olanlara herhangi bir kötü muamelenin yapılmaması hatta rahat etmeleri için gereken her şeyin yapılması hala isyanı sürdürmekte olan Ermeniler üzerinde olumlu tesirler yapmıştı. Ancak yine de şehirde çok sayıda Kürt yağmacının bulunmasından çekiniyorlardı. Bu Kürt gruplarının kontrol altına alındıktan sonra silahlarını bırakacaklarını bildirmeleri, artık Malatya'da yaşanan olaylarda sona yaklaşıldığının bir göstergesiydi (BOA, Y. PRK. UM. 33 / 62). Bundan sonra şehirde bulunan askerler enerjilerini, Kürt gruplarının kontrol altına alınmasına yoğunlaştırmışlardı. Bu Kürt gruplarının yavaş yavaş gün içinde kontrol altına alınmasıyla olayların başlangıcından üç gün sonra 26 Teşrîn-i Evvel 1311 tarihinde gece saat bir civarlarında silahlarını bırakmayan Ermenilerinde teslim olmaları üzerine nihayet sonlandırılmıştı (BOA, Y. PRK. UM. 19 / 71).

Ermenilerin her ne kadar büyük cephânelikleri olayların başında yanmış olsa da ellerinde bir miktar daha silah bulunmaktaydı. Bu silahların yağmalanarak özellikle Kürt gruplarının eline geçerek daha sonra kendilerine karşı kullanılabileceği düşüncesiyle ellerinde bulunan cephânelerin bir kısmını ateşe vermeleri sonucu şehirde tekrar yangın çıktıysa da bu yangın kısa sürede söndürülmüştü (BOA, Y. PRK. ASK. 109 / 69). Malatya şehir merkezindeki olaylar yatıştırıldıktan sonra Ermenilerin ellerinde bulunan silahlar toplandı (BOA, Y. MTV. 131 / 78)⁶⁷. Ancak bu silahların bir kısmı şehirde otoritenin tam anlamıyla kurulamamasından dolayı Kürtler tarafından kaçırılmasının önüne geçilememiştir (BOA, Y. PRK. ASK. 109 / 69).

⁶⁷Malatya'da Ermenilerden toplanan silahlar için bkz. Ek: 3.

2.5. Malatya'daki Olaylarda Ölü ve Yaralı Sayıları

1895 yılının kasım ayında Malatya'da yaşanan Ermeni olaylarında ölü ve yaralıların sayısı ile ilgili kaynaklarda birbirinden çok farklı sayılara ulaşmak mümkündür. Konu ile ilgili sayılar veren yabancı kaynaklar, birbirleriyle karşılaştırıldığında tutarsızlığı hemen açığa çıkmaktadır. Ölü ve yaralı sayıları hakkında sayılar veren yabancı kaynaklar, Ermenilerin Malatya'da katliama uğradıkları izlenimini vermek için oldukça abartılıdır.

Alboyadjian'ın kitabında, Malatya Merkez kazasında 1895 olaylarından önce 13.230 Ermeni'nin yaşadığını iddia etmektedir. Alboyadjian, olaylarda Ermeni kaybını 2249 olarak vermiştir⁶⁸. Olaylardan sonra Malatya'daki Ermeni nüfusunu ise 10.012 olarak veren Alboyadjian'ın kitabındaki kalan nüfustaki farklılık, din değiştirmeye zorlandığını iddia ettiği Ermenilerden kaynaklanmaktadır(Alboyadjian , 1961: 898)⁶⁹.

Edwin Munsell Bliss, 1895 olaylarında Harput vilâyetindeki Ermenilerin durumunu verirken, Malatya ile ilgili iddialarda ortaya atmıştır. Bliss, 1895 olaylarında Malatya sancağında Ermeni kayıplarını 5000 dolaylarında verirken Türk ve Kürtlerden ölü sayısını 500 civarında vermektedir (Bliss, 1896: 441). Bliss, kitabında Malatya için bu sayıları verirken birkaç sayfa sonra “*Statistic of the Recend Outrages in the Harput Vilâyet*” başlığıyla 1895 olayları ve sonrasında Harput vilâyeti genelinde mağdurları gösterir ayrıntılı bir tablo vermiştir. Bu tabloda 1895 yılında Malatya'da toplam ölü sayısı 9.418 olarak verilirken, yaralı sayısı ise 1721 olarak verilmiştir (Bliss, 1896: 445)⁷⁰.

Malatya'da yaşanan hadiselerle ilgili olarak Christopher J. Walker, 1895 Malatya olayları sırasında Malatya sancağındaki Ermeni ölü sayısını 3000 dolaylarında olduğunu iddia etmektedir (Walker, 1980: 161).

1895 yılında Malatya'da yaşanan Ermeni olaylarında yukarıda verdiğim bilgilerden de anlaşıldığı gibi birbirinden çok farklı sayılar bulunmaktadır. Ermeni kayıpları hakkında

⁶⁸Alboyadjian, Malatya'daki olaylarda ölü sayısı ile ilgili elinde çok farklı bilgilerin olduğunu eserinde yazmaktadır. Yine bu bilgilerden kendisince en güvenilir olan Hosrov Bonapartyan'ın verdiklerini kitabına aldığı yazmaktadır.

⁶⁹Alboyadjian, Ermenilerden 969 kişinin zorla din değiştirdiğini iddia etmektedir (Alboyadjian, *age*, 890).

⁷⁰Bliss'in Malatya için verdiği ayrıntılı tablo için bkz. Ek: 7.

farklı sayıların telaffûz edilmesi ortaya konan sayıların bilimsel yollarla elde edilmediğinin en bariz göstergesidir. Abartılı sayılar veren yazarların kaynak olarak olaylarda bizzat görev alan Ermenilerin verdiği bilgileri kullanması bu sayıları şâibeli kılmaktadır.

Devlet, Malatya’da yaşanan olayların incelenmesi ile ilgili olarak bir tahkîkat heyeti oluşturmuştur. Heyetin adil olması konusuna da dikkat eden İstanbul, bu heyette bir de Ermeni’ye görev vermiştir. Bu heyet: İstanbul Sorgu Hâkimi Mehmet Emin Bey, Albay Sadık Bey, Yarbey Abdurrahim Nafiz Bey, Beyoğlu Sorgu Hâkimi Ohannes Torosyan’dan oluşmaktaydı (Oğuz, 2000: 454). Bu tahkîkat heyeti olayların çıkış sebebini yukarıda bahsettiğimiz hadiseye bağlarken olaylarda ölen ve yaralananların olduğunu belirtmekte ancak ölü ve yaralı sayısı ile ilgili Mamûretülaziz vilâyeti geneli için sayı verirken Malatya’da yaşanan olaylar ile ilgili özel bir sayı vermemektedir. Tahkîkat heyetinin Mamûretülaziz vilâyeti geneli için verdiği ölü ve yaralı sayılarının verilmesinin, Malatya olaylarına genel anlamda ışık tutacağı düşüncesindeyim. Verdiğim tablodan da anlaşılacağı gibi Malatya’da yaşanan olaylarda Ermenilerin iddia ettiği ölü ve yaralı sayıları, tüm Mamûretülaziz vilâyetindeki ölü ve yaralı sayılarından fazladır.

Tablo 24: Tahkîkat Heyeti Raporunda 1895 Olaylarında Mamûretülaziz Vilâyetinde Ölü ve Yaralı Sayısı⁷¹

İslâm				Ermeni			
Maktûl		Mücerred		Maktûl		Mücerred	
Zükûr	İnas	Zükûr	İnas	Zükûr	İnas	Zükûr	İnas
498	174	-	-	2150	2150	263	263

Kaynak: (BOA, Y. PRK. ASK. 1109–69)

Malatya şehir merkezinde yaşanan Ermeni olayında yaşanan ölümler ile ilgili elimizde gerçeğe en yakın⁷² bilgileri Cevherizâde mahallesi Kozkökü sokakta bulunan Dar-üs-saade camisinin eski imamı Mehmet Taylan’ın kitaplığında bulunan “Gülistan Kitabı Şerhi” isimli eserin sonunda, cilt kapağına eklenen bir kayıt vermektedir. Turuncuya

⁷¹BOA, Y. PRK. ASK. 109–69. Belgenin aslı için bkz. Ek: 22.

⁷²Tahkîkat Heyeti raporlarıyla uyumluluk göstermektedir.

çalan bir mürekkeple kaleme alınan kaydın yazarı belli değildir. Önemli bilgiler ihtiva eden bu kaydın bir kısmı yıprandığından dolayı tam okunamamaktadır. Bu kayda göre Malatya’da yaşanan hadiselerde 150 Müslümanın yanında 359’da Ermeni hayatını kaybetmiştir. Yine aynı kayıttan anladığımıza göre Malatya’da olaylar esnasında 450 hâne de yanmıştı (Yalvaç, 1985; 14–16 Mart). Malatya olaylarında Ermeni kayıplarının Müslüman kayıplarına göre fazla olmasının en önemli sebebi çıkan yangınlardır. Çoğunluğu Ermenilerin attıkları bombalar ve cephâneliklerin ateşe verilmesi ile çıkan yangınların Ermenilerin içinde buldukları yerlere sıçraması ölümlerin en önemli sebeplerinden biri olmuştur.

2.6. Malatya Olayların Çevre Yerleşimlerdeki Yansımaları

1895 yılının Kasım ayı başlarında Malatya’da yaşanan Ermeni olaylarının Malatya’ya bağlı olan Behisni, Hısn-ı Mansûr, Kâhta, Akçadağ gibi kazalar ve bunlara bağlı köyler ile Arabgir ve Harput gibi yakın yerleşimlerde hareketlenmelere sebep olduğunu görmekteyiz. Ancak özellikle Malatya’ya bağlı olan kazalarda yaşanan olaylarla ilgili arşiv ve diğer kaynaklarda sınırlı bilgiler bulunmaktadır.

Olaylar sırasında Ermeni komitecilerinin kuvvetli oldukları şehir merkezlerindeki hareket ve faaliyetleri Malatya, Arabgir ve Diyarbakır gibi şehirlerin kırsal bölgelerinde, çoğunluğu göçebe olarak yaşayan Kürt aşiretlerini heyecanlandırmış ve galeyana getirmişti (BOA, Y. PRK. ASK. 108 / 35).

Aslında kırsal alanda yaşayan Kürt aşiretleri, bölgede genel olarak şehir hayatı yaşayan Ermeniler ve Türkler arasında dengeleri sağlayan unsur olarak görmekteyiz. Zira şehirlerde yaşayan ve çoğunluğu Türk olan Müslüman unsur her ne kadar birçok yerde nüfus bakımından Ermenilerden fazla olsa da uzun süreden beri Müslümanlara yaşanacak bir olaya hazırlanan Ermeniler, silah bakımından Müslümanlardan üstün durumdaydılar. Bu ortamda Kürtlerin desteğini almak çok önemliydi. Bu durumun farkında olan komiteci Ermeniler, yaşanacak olayda Kürt aşiretlerinin desteğini almak için faaliyetlerde bulunuyorlardı. Arabgirli Ermeni Komiteciler, Kürt aşiret liderleri ile görüşerek; “*Burası Ermenistan oldu. Sizi pek mühim memuriyetlerde istihdâm edeceğiz. Kasabadaki Müslümanlarla mûârazamız vakta olursa bitaraf durunuz*” gibi

söylemlerle olası bir çatışmada tarafsız olmalarını istiyorlardı (BOA, Y. PRK. ASK. 109 / 69). Ancak Müslüman olan bu Kürt aşiretleri taraf olarak Müslüman Türklerin yanında yer almışlar ancak çoğu yerde kontrolsüz güç olan bu aşiretler sadece Ermenilere karşı değil Müslümanlara karşı dahi yağma hareketine girişmişlerdir (BOA, Y. PRK. UM. 33 / 56; BOA, A. MKT. MHM. 658 / 17).

1895 yılı olayları sırasında Ermenilerin Mamûretülaziz vilâyeti sınırları içinde en yoğun yaşadığı şehir olan Arabgir'de yaşayan Müslümanlar, oldukça zor durumda kalmışlardır. Diyarbakır ve Malatya'da yaşanan olaylar sırasında Arabgirli Ermenilerin dükkânlarını açmayarak beklemeleri Müslüman halkta tedirginliğe yol açıyordu. Arabgir'de durumun hassasiyetinin farkında olan devlet, yaşanabilecek olayların önüne geçmek için tedbir amaçlı olarak Sivas'tan iki redif taburunu Arabgir'e sevk etmişti (BOA, Y. PRK. BŞK. 57 / 98). İhtilalci fikirleri ile dikkatleri uzun yıllardır üzerlerine çeken Arabgirli Ermeniler, oluşturdukları 1500 kişilik silahlı çete ile 9 Kasım 1895 (29 Teşrîn-i Evvel 1311) tarihinde şehirdeki Müslümanların üzerine saldırmaya başlayarak Çarşı Cami-i Kebiri, Çarşı Medresesi ve kütüphâne başta olmak üzere birçok İslâm hânesini kullandıkları bombalarla harap etmişlerdi (BOA, Y. PRK. AZN. 14 / 11). Her bakımdan mağdur durumda olan Müslümanlar ise ellerinde silahları olmadıkları için evlere toplanarak on hâneye bir silah verilerek Ermeni saldırılarının önüne geçmeye çalışmaktaydılar. Çevreden gelen Kürtler ve yetişen askerler sebebiyle saldırılarını bırakarak evlerine çekilen Ermeniler, olaylardaki kabahatlerini Müslümanların üstüne atmak için kendilerine ait olan kiliseleri ateşe verdikleri; olaylardan sonra içlerinde Beyoğlu Sorgu Hâkimi Ohannes Torosyan'ın da bulunduğu Tahkikat Heyeti raporundan anlaşılmaktadır (BOA, Y. PRK. ASK. 109 / 69). Bu durumun farkına varan askerî yetkililer, kiliselerin ateşe verilmesinin önüne geçmek için gayret etmelerine rağmen Ermeniler tarafından saldırıya uğramış, bu görevi üstlenen askerî kuvvet, çalan sirenler nedeniyle olay yerine intikâl eden Büyükbaş İlyas Efendi komutasındaki askerler tarafından kurtarılmıştır (BOA, Y. PRK. ASK. 109 / 69).

Arabgir'de 1895 yılı olayları sırasında yaşanan ölüm ve yaralanma olayları hakkında arşiv vesikalarında ve kaynaklarda yeterince bilgi olmadığını görmekteyiz. Ancak beş gün kadar süren olayların ikinci gününde Mamûretülaziz vilâyeti vali vekili Emirî Beyden Mâbeyn Başkâtibi Tahsin Paşa'ya gönderilen telgrafta; Arabgir'de yaşanan

olaylarda, Ermenilerden 200 Müslümanlardan ise 70 ölünün olduğu bildirilmektedir (BOA, Y. EE. 86 / 31)⁷³. 1895 yılı olaylarını özellikle daha önceden batılı ülkelere göç etmiş Ermenilerin kamuoyu oluşturmak ve bu kamuoyunun desteğini almak için basın organlarını iyi kullandıklarını görmekteyiz. Devlet tarafından iyi bir şekilde takip edilen gazetelerde Ermenilerin Anadolu’da çok güç durumda oldukları teması işlenmeye çalışılıyor, bu yüzden oldukça abartılı haberler yayınlıyorlardı. Bu abartıların Arabgir içinde yapıldığını görmekteyiz. “*The Daily Chronicle*” gazetesinin 28 February 1896 tarihli Cuma Günü nüshasında Arabgir’de 3000 Ermeni’nin soğuktan ve açlıktan öldüğünden bahsetmektedir (BOA, Y. PRK. TKM. 37 / 25).

Devletin ve çevredeki Kürt aşiretlerinin yetişmesiyle, Müslümanlara karşı bir katliam hareketi başarıya ulaşamayan Arabgirli Ermenilerin şehirde çok miktarda cephânesinin bulunması Müslümanlara karşı tasarladıkları planların en önemli göstergesi durumundadır. İhsan Sakarya, olaylardan sonra Arabgir’de yapılan aramalarda Arabgir Ermeni Kilisesinde silah, cephâne ve iki derviş elbisesi ele geçirildiğini yazmaktadır⁷⁴. Arabgir’de kilisede ele geçirilen arasında dikkati çeken derviş kıyafetleri; olaylara müdâhil olmayan Ermenileri, Müslümanlar üzerine kışkırtmak isteyen komiteciler tarafından Ermenilere karşı kullanıldığının ve ölen Ermenilerin birçoğunun bu komiteci Ermeniler tarafından olaylara karışmadıkları için öldürüldüklerinin en önemli kanıtıdır (Sakarya, 1984: 193–194). Ayrıca kıyafet değiştiren Ermeniler, Müslümanlara da büyük zararlar veriyorlardı. Konuyla ilgili bir belgede; Gürcü, Laz, Kürt kıyafeti giyerek bu dilleri konuşan Ermeni komiteciler isyan çıkardıkları bölgelerde Müslüman halka karşı bir katliam hareketine giriştiği, belirtiliyordu (BOA, A. MKT. MHM. 657 / 45).

Ermeni olayları esnasında Malatya şehir merkezinde olduğu gibi, kontrolü zor olan dağınık yerleşmelerde de asker yetersizliği dikkatleri çekmektedir. Devlet samimiyetle olayların önüne geçmek istese de olayların çok geniş bir alanda yaşanması ve asker yetersizliği gibi sebeplerle olaylara etkin bir müdahalede bulunamamıştır. Olayların önceden haber alınıp tedbir alınan birçok yerde yapılan hazırlık yaşanabilecek olumsuz hadiseleri engellemiştir. Serasker Rıza Paşadan Sadrazam Halil Rıfat Paşa’ya gönderilen telgrafta özetle; Andırın’dan takviye kuvvet olarak gönderilen Miralay Ali

⁷³Belgenin aslı için bkz. Ek: 13.

⁷⁴Arabgir’de yakalanan silahlar için bkz EK: 4.

Bey kumandasındaki birliklerin Keban'da Kürtler ile Ermeniler arasındaki olayları yatıştırdığı, Akçadağ Kürtlerinin Elbistan'a hücum niyetinde olduklarını ve depolardaki silah kadar asker istihdam edilerek yaşanabilecek hadiselerin önüne geçilebileceği, bildiriliyordu⁷⁵. Bu belgeden sonra arşiv vesikalarında bu konu ile ilgili herhangi bir belgenin bulunmaması alınan tedbirlerin olumlu sonuçlar verdiğini göstermektedir.

Ancak Elbistan'da alınan tedbirler sebebiyle olayların önüne geçilebilirken birçok başka yerde istenen neticelerin alınmadığını görmekteyiz. Asker yetersizliğinden dolayı müdahalede bulunulamayan birçok yerde halkın yaşanabilecek bir olaya karşı silahlandığını görmekteyiz. Sivas valisi Halil Paşa'dan Mâbeyn Başkâtipliğine gönderilen bir belgede özet olarak; Malatya'ya bağlı Akçadağ kazası Kürtlerinin Gürün'e saldırmak niyetinde oldukları, bu durumun Gürün ahâlisini oluşturan Müslüman ve Ermenilerde tedirginliğe yol açtığı ve dükkânlarını kapatarak silahlandıklarını bildirilmekte, Gürün'e hızlı olarak süvari zaptiyeleri ve ek kuvvet gönderilerek gereken tedbirlerin alınması gerektiği bildirilmekteydi (BOA, Y. PRK. UM. 33 / 56). Yapılan bu yazışmalara rağmen sürekli hareket halinde olan bu Kürt aşiretlerinin Gürün'e saldırısının önüne geçilememiştir. Sivas valisi Halil Paşa'dan Sadrazam Halil Rifat Paşa'ya gönderilen 6 Teşrîn-i Sani 1311 tarihli telgraftan anladığımızı göre; Akçadağ Kürtleri ile Elbistan Kürtleri Gürün'e saldırmış ve çatışmalar yaşanmıştır. Bu çatışmalarda Müslüman ve Ermenilerden ölenler ve yaralananlar olmuştur:

Tablo 25: Gürün'de Yaşanan Olaylarda Ölü ve Yaralı Sayıları

	Yaralı	Ölü	Toplam Mağdur
Müslüman	56	60 ⁷⁶	116
Gayrimüslim	35	478	513
Toplam	91	538	629

Kaynak: OBE (C. 37, Belge No: 95)

Malatya şehir merkezinde Ermenilerin başlattığı isyan hareketinin etkisi altında kalan yerlerden biri de Malatya'ya bağlı Hısn-ı Mansûr kazasıdır. Mamûretülaziz vali vekili

⁷⁵ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, Cilt 37, Belge No: 153.

⁷⁶Ölen 60 Müslümanlardan 8'i Ermeniler tarafından yakılarak öldürülmüştür. Belgenin aslı için bkz. Ek:14.

Emirî Bey'den Yaver-i Ekrem Derviş Paşa'ya gönderilen telgrafta olaylar hakkında bilgi şu şekilde aktarılmaktadır: Hısn-ı Mansûr'da Kale mahallesinde bir Müslümanın Ermeniler tarafından öldürülmesi neticesinde; Müslümanlar çarşıda bulunan iki Ermeni'yi öldürmüş ve dükkânlarını yağmalamıştır. Hısn-ı Mansûr'da yaşanan bu olaylar üzerine, etraftan Kürtlerin gelmesi olayları daha da büyütüştür. Hısn-ı Mansûr'da yaşanan olaylarda Ermeni ve Müslümanlardan birçok kişi de zarar görmüştür.

Tablo 26: Hısn-ı Mansûr 'da Yaşanan Olaylarda Ölü ve Yaralı Sayıları

	Yaralı	Ölü	Toplam Mağdur
Müslüman	40	25	65
Gayrimüslim	150	50	200
Toplam	190	75	265

Kaynak: (BOA, Y. PRK. UM. 33 / 85)

Yaşanan olayları bitirmek isteyen mahallî idâreciler, öncelikle Ermenilerin çocuklarını güvenilir Müslüman evlere yerleştirmiştir (BOA, Y. PRK. UM. 33 / 85). Olaylara sebebiyet veren 200 kadar Ermeni (B.O.A, Y. PRK. UM. 33 / 85) başlattıkları isyan hareketinden istedikleri neticeyi alamayacaklarını anlayınca teslim olmuşlardır (BOA, Y. PRK. UM. 33 / 60). Ermenilerin teslim olmasından sonra, mahallî idâreciler etrafa toplanan Kürtleri dağıtabilmişlerdir (BOA, Y. PRK. UM. 33 / 85).

Hısn-ı Mansûr'da çatışmaları bitiren devlet ilk olarak olaylarda zarar görenlerin zararlarını karşılamak için çaba sarfetmiştir. Ermenilere tebaa gözüyle bakan devlet Ermenilerin zarar görmesini engellemek için her türlü şikâyeti dikkate almış ve mahallî idârecileri bu konuda uyarmıştır. Ermeni Protestan Papazı Vartan, Ermeni Murahhas vekili Ohannes ve Ermeni papaz Deravakim'in imzasıyla Hısn-ı Mansûr'dan Sadârete gönderilen telgrafta; Mollazâde Şeyh Ağa adındaki bir kişinin teşvikiyle üzerlerine saldıran Müslümanların mallarını yağmaladıklarını ve ölümlere yol açtığını bildirmeleri üzerine, İstanbul'dan Mamûretülaziz vilâyetine gönderilen şifreli yazıda; olayların tahkik edilerek doğrusa sorumluların cezalandırılarak yağmalanan malların geri iade edilmesi istenmekteydi (BOA, A. MKT. MHM. 657 / 6). Mahallî idâreciler de olaylarda zarar görenlerin zararlarının karşılanması hususunda üst makamlardan

gelen emirler doğrultusunda titizlikle çalışmaktaydı. Bu konuda mahallî idârecileri olaylar sırasında yağmalanan malların birçoğu geri dağıtılmak için toplandı ve bunların geri iadesi ve zararların karşılanması için bir komisyon kuruldu (BOA, Y. PRK. UM. 33 / 60)⁷⁷.

Malatya'da Ermenilerin birçoğu, devlete karşı isyan ederek Müslüman köylerine saldıran eşkıya ile birlikte hareket ediyordu. Hatta Ermenilerin olaylar esnasında birçok yerde kendilerin korumakla görevli askerlere saldırmaları niyetlerini açıkça sergilemişlerdir. Malatya ile Maraş arasında bulunan Yenice kale denilen yerde Katolik Ermeniler, Zeytun eşkıyasına iltihâk ederek kendilerini korumak için görevlendirilen askerler saldırmışlardır. Bu saldırıda nizamiyede bulunan 5 piyade ile 1 süvari askeri atıyla birlikte öldürülmüştü (BOA, A. MKT. MHM. 651 / 5).

Malatya merkezinde Ermenilerin başlattığı isyan hareketi, çevrede yaşayan Kürt aşiretlerinin de olaylara müdâhil olmasıyla; Malatya civarındaki Ermenilerin yaşadığı tüm yerlerde olduğu gibi Behisni'de de hareketliliğe sebep olmuştu. Mamûretülaziz vali vekili Emirî Bey'den Yaver-i Ekrem Derviş Paşa'ya gönderilen telgrafta; Behisni Dağı etrafına toplanan Kürtlerin Behisni'yi tehdit etmesi üzerine burada bulunan 400 hâne Ermeninin mahallî idâreciler tarafından İslâm hânelerine yerleştirilerek korunmaya alındığı, alınan tedbirler sayesinde Behisni Dağı etrafına toplanan Kürtlerin dağıtılması sonucu 30 Teşrîn-i Evvel 1311 tarihinden itibaren herhangi bir olay yaşanmadığı, bildirilmektedir (BOA, Y. PRK. UM. 33 / 96). Behisni'deki yerel yöneticilerin olayların sonlandırılmasındaki gayreti ve Ermenilere karşı tutumu Ermeniler tarafından da takdir edilmekteydi. Behisni Ermenileri tarafından İstanbul'a gönderilen telgraflarda; nâil oldukları siyânet ve himayeden dolayı devlet yöneticilerine teşekkür edilmekteydi (BOA, Y. A. HUS. 340 / 92).

Olayların önüne geçmek isteyen devlet Malatya civarında mevcut askerlere ek olarak 5 bölük asker yanında 400 kişilik redif askeri görevlendirmiştir (BOA, Y. PRK. ASK 108 / 35). Asker takviyesinin yapılmasıyla; hadiseleri kontrol altına almaya çalışan devlet otoriteyi yavaş yavaş ele geçirmiştir. Yaşanan olaylarda devlet adaletli davranarak olaylara kim sebebiyet vermişse onu cezalandırma yoluna gitmiş ayrımcılık yapmaktan kaçınmıştır. Serasker Rıza Paşa'dan Malatya Mutasarrıflığına yapılan

⁷⁷Belgenin aslı için bkz. Ek: 18.

tebligata göre; Birteme köyünden Faik⁷⁸ etrafına topladığı 250 civarında Kürt ile 150 Ermeni köyüne hücum etmiş geçen Pazartesi gecesi saat 10 radelerinde Ermeni köylerine hücum etmişler ve bunun duyulması üzerine hemen buralara asker sevk edilmiştir. Askere teslim olmayan bu Kürt grubu ile asker arasında çatışma çıkmış ve çatışmada köylere saldıran gruptan 4 kişi ölürken 2 kişi de yaralanmıştı. Asker yetişinceye kadar ise Ermenilerden bir kişi yaralanmıştı. Bu olay sonucunda adı geçen Faik ile birlikte 6 adamı yakalanarak hapse atılmıştır (BOA, Y. MTV. 136 / 107).

Malatya'da Ermeni olayların yaşandığı yerlerden biri de Hekimhan nahiyesiydi. Burada komşuları ile uzun yıllardan beri iyi ilişkiler kuran Ermeniler olaylar sırasında hariçten gelen saldırılar sebebiyle oldukça zor durumda kalmışlardı. Kaza müdürü Ermenileri rahat ettirip çatışmaları engellemek için elinden gelen her şeyi yapmıştır. Yaşanan çatışmalar sebebiyle dağlara çıkan Ermeni erkeklerinin kadın ve çocuklarını İslâm evlerine yerleştirmiş ve ayrıca olayların önüne geçmek için Malatya'dan jandarma ve memur isteğinde bulunmuştur (BOA, Y. PRK. UM. 33 / 48).

Malatya civarında yaşanan olaylarda batılı devletlerin, zarar gören Ermenilerin çıkarlarını düşünmekten çok kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettiklerini görmekteyiz. İngiltere ve Fransa sefaretleri, sürekli olarak Ermenilerin baskıyla din değiştirmeye zorlandıkları konusunda şikâyette bulunuyorlardı (BOA, HR. SYS. 2792 / 13). Özellikle Fransa zarar gördüklerini iddia ettiği Ermenilerin haklarını savunur gibi görünerek Ermenileri Katolik mezhebine geçmeleri için çalışıyordu. Fransa sefaretleri, Hekimhan'da Müslümanların evlerine sığınan Ermeni kadınlarının baskıyla din değiştirmeye zorlandıkları konusunda Babiâli'ye birçok şikâyette bulunurken yine Hekimhan'da Gregoryen mezhebine bağlı Ermenilerden, Katolik mezhebine geçen 20 kadın hakkında bir şey söyleme gereği hissetmiyordu (BOA, A. MKT. MHM. 659 / 20). Hekimhanlı kadınların baskıyla din değiştirmeye zorlandıkları konusunda Fransa sefaretinin isteği üzerine yapılan tahkikat sonucu; 9 kadının kendi istek ve irâdeleri ile İslâm dinine geçtikleri, bir kadının ise Katolik mezhebine geçtiği anlaşılmaktadır (BOA, HR. SYS. 2792 / 50).

⁷⁸ Başka bir belgede bu kişinin adı Sadık olarak zikredilmektedir (BOA, Y. A. HUS 345 / 129).

2.7. Olayların Sonlandırılmasından Sonra Yapılanlar

Malatya’da Ermenilerin başlattığı olayların silahlı çatışma evresinin Ermenilerin teslim olmaları ile sonlandırılmasından sonra, ilk olarak şehirdeki güvenlik ortamının sağlanması yoluna gidildi. Sonradan teslim olanların bir kısmı da kışlaya yerleştirildi. Kışlaya birçok Ermeni’nin yerleştirilmesi sebebiyle yer kalmamasından dolayı da bir kısım Ermeni, Müslüman evlerine yerleştirilerek Müslümanların himayesine verildi (BOA, Y. A. HUS. 339 / 30). Teslim olan Ermenilerin yine şehirdeki Müslüman evlerine yerleştirilmesi de günlerdir yaşanan çatışmalara rağmen Müslüman halkın Ermenilere karşı yaklaşımının en iyi göstergesidir.

Şehirde tam bir huzur ortamının sağlanması için olası bir yağma için şehir etrafında bekleyen Kürt gruplarının Malatya civarından uzaklaştırılması gerekiyordu. Ancak sayıca çok fazla olan bu aşiret mensubu Kürtleri şehirden uzaklaştırmak kolay değildi. Sayıları az olan askerler bir taraftan teslim olan Ermenilerin barınma ve beslenme gibi sorunları ile uğraşırken diğer taraftan bu Kürt gruplarının dağıtılması ile uğraşıyordu. Serasker Rıza Paşa’dan Sadrazam Halil Rıfat Paşa’ya gönderilen 21 Teşrin-i Evvel 1311 tarihli telgrafta; Malatya’ya civardan gelerek olası bir yağma hareketi için beklemekte olan Kürt gruplarının peyder pey dağıtılmakta olduğu bildirilmekteydi (BOA, Y. MTV. 131 / 116).

Malatya’da olayların ardından, Ermenilerin geçici surette iskânları sağlanarak diğer ihtiyaçları karşılanmaya çalışıldı. Zarar gören Ermenilerin ihtiyaçlarının karşılanması konusunda mahallî idâreciler yoğun gayret sarfetmekteydi. Ermenilerin ihtiyaçlarının karşılanması konusunda yapılanlar ve bundan sonrası için ne yapılması gerektiği konusunda İstanbul ile sürekli olarak bir bilgi alışverişi yapılmaktaydı. Mamûretülaziz vali vekili Emirî Bey’den Sadrazam Halil Rıfat Paşa’ya gönderilen 28 Teşrin-i Evvel 1311 tarihli bir telgrafta; Malatya’da Ermenilerin silah bırakmalarıyla, kışla ve sağlam olan evleri ile İslâm evlerine yerleştirildiği, olaylar esnasında Ermenilere ait olan ev, kilise, okul gibi bir kısım yapıların yandığı, civar köy ve kasabalardan gelen halk ve Kürt gruplar tarafından eşyalarının bir kısmı yağmalandığı ve bunların iâşe ihtiyaçları ve idâreleri için bir komisyon kurulduğu bildiriliyordu. Ayrıca sayıları 5–6 bin civarında olan Ermenilerin ihtiyaçlarının nasıl karşılanacağı konusunda bilgi

isteniyordu (BOA, Y. A. HUS. 339 / 30)⁷⁹. Sadrazam Halil Rıfat Paşa'dan Mâbeyn Başkâtibi Halil Rıza Paşa'ya gönderilen 29 Teşrîn-i Evvel 1311 tarihli bir belgede; Malatya'daki muhtaç durumdaki Ermenilere nasıl davranılması gerektiği açıklanmaktaydı. Bu belgede; Malatya'da fakir ve muhtaç durumda olan Ermenilerden büyüklere 300 dirhem⁸⁰, küçüklere ise 200 dirhem ekmek yapacak kadar zahire verilmesi ve evleri yanan Ermenilerin evlerinin yeniden inşasında mahallî idârecilerin gereken yardımı yapması istenmekteydi (BOA, Y. A. HUS. 339 / 1086; BOA, Y. A. HUS. 339 / 30)⁸¹. Olaylar sonrasında devlet, zor durumda kalan Ermenilere yardım edilmesi hususunda çeşitli kimselerin çalışmalarına olanak sağlamıştır. Konu ile ilgili İstanbul'dan Mamûretülaziz Vilâyeti'ne gönderilen bir belgede; Ermeni yetimlerine bir yetimhâne kuran Serkis Boncukyan ve arkadaşlarının faaliyetlerine izin verilmesi istenmekteydi (BOA, AMKT. MHM. 702 / 27).

Devlet, olaylarda zarar görenlerin zararlarının karşılanması için elinden geleni yapıyordu. Bu konudaki yazışmaların çokluğu konuya gerekli ehemmiyetin verildiğinin göstergesidir. Olaylar sırasında en fazla zarar gören yerlerin başında kiliseler geliyordu. Bunun nedeni ise silahlı Ermenilerin, buraları bir üs olarak kullanmalarıydı. Ermenilerin başarısızlıkla sonuçlanan isyan hareketinden sonra, bir kısım mülkleri yanarken, bir kısmı da oluşan durumdan menfâat sağlamak isteyen bazı kişilerce gasp edilmişti. Devlet, isyan etmelerine rağmen Ermeni tebaasına adaletli bir yaklaşım sergilemekteydi. Malatya'da yaşanan olaylar esnasında; Karakaş Mustafa tarafından gasp edilen kilisenin ve eşyasının Katolik murahhassına iade edilip, Karakaş Mustafa'nın cezalandırılması (BOA, A. MKT. MHM. 658 / 11), yanan ibadet yerleri ile ruhbanlar için kalacak yerlerin tekrar inşa edilmesi (BOA, A. MKT. MHM. 700 / 31), olaylar esnasında zarar gören Katolik Ermenilerin vergi borç ve cezalarının affedilmesi (BOA, A. MKT. MHM. 659 / 35) bunun en güzel göstergesidir.

Devlet, Malatya ve civarında olan hadiseleri yatıştırmasının ardında tekrar böyle bir durumla karşılaşmamak için tedbirler aldı. Özellikle kırsal alandaki otorite boşluğunun giderilmesi için askerî tedbirler alındı. Olayların hemen ardından Mamûretülaziz Vali vekili Ali Rıza Paşa'dan Babîâlî ve Dâhiliye Nezâretine gönderilen bir belgede; 62.

⁷⁹Belgenin aslı için bkz. Ek: 19.

⁸⁰Eski bir ağırlık ölçüsüdür. 1 Dirhem = 3, 207 gram'dır.

⁸¹Belgenin aslı için bkz. Ek: 19.

Alay Malatya taburunun 500, Hısn-ı Mansûr taburunun 300 neferden oluştuğunu ve çeşitli yerlere karakollar kurularak etrafa müfrezeler çıkarılmasının yaşanabilecek olayların önüne geçmekte faydası olacağı, bildirilmekteydi (BOA, Y. PRK. ASK. 108 / 53). Devlet, bir taraftan askerî tedbirleri arttırarak yaşanabilecek olayların önüne geçmeye çalışırken, diğer taraftan da özellikle batılı devletlerin baskıları neticesinde Ermenilerden güvenlik personeli istihdam etmeye başladı. Mamûretülaziz vilâyetinden Dâhiliye Nezâretine gönderilen bir belgede; vilâyet dâhilinde olan yerleşmelerde, Hıristiyanlardan nüfusları nispetinde tahsildar, polis ve kaza müdürü tayin edildiği, bildirilmektedir. Yine aynı belgeden; Malatya Merkez kazasında 4, Hısn-ı Mansûr'da 4, Kâhta'da 3, Akçadağ'da 7, Arabgir'de 2 Ermeni jandarmanın görevlendirildiği anlaşılmaktadır (BOA, DH, TMIK. S. 4 / 26).

Malatya'da yaşanan çatışmaların sonlandırılmasından sonra şehirde geniş çaplı bir arama faaliyetine girişildi. Bu aramalar yaşanan olaylarda Komiteci Ermenilerin önemli rol oynadığını açıkça ortaya kondu. Öyle ki devlet tarafından ihtilâlcî fikirleri sebebiyle her yerde aranan ve Rusya tabiiyetli olan Şamaun adındaki Ermeni olaylar sonrası Malatya'da yapılan aramalar sonucunda burada elinde silah ve bomba ile yakalanmış ve sorgulanmak için İstanbul'a gönderilmişti (Hüseyin Nazım Paşa, 1998: 136).

Malatya'da olayları kışkırtan sadece dışarıdan gelen Ermeniler değildi. Malatyalı Ermenilerden de komitelere bağlı olanlar bulunmaktaydı. Yapılan arama faaliyetlerine önemli devlet görevlilerinde bulunan Ermenilerin evlerinde bile çok sayıda silah ve mühimmat ele geçirildi. Yapılan aramalarda Malatya Sancak İdâre Meclisi üyesi Artin Efendinin evinde çok sayıda silah ve patlayıcı ele geçirilmiştir (Işık, 1998: 614; BOA, Y. PRK. ASK. 109 / 69). Bu durum Ermenilerin buldukları makam ve mevkileri kötüye kullandıklarının en güzel göstergesidir. Özellikle batılı devletlerin Osmanlı devlet dairelerine Ermeni memur alınmasında gösterdiği sıkı takibi ve devletin de Ermeni memur alımında başlangıçta gösterdiği isteksizliği açıklayıcı bir durumdur.

Devlet, olayların müsebbibi olan Ermenileri olaylardan sonra tespit etmiş ve yargılamıştır. Yargılamalar sonucu bazı Ermeniler suçsuz bulunarak serbest bırakılırken, bazıları da suçlu bulunarak çeşitli cezalara çarptırılmışlardır. Yapılan mahkeme sonucu; isyan hareketine karışan Ermenilerden 11'inin idamına, 12'sinin

müebbeden kal'a bendliğine, 27'sinin üçer yıl hapsine karar verilmiştir. Ancak isyancı Ermenilere verilen bu cezalara hâmeleri olan başta İngiltere olmak üzere batılı devletleri rahatsız etmiştir (BOA, A. MKT. MHM. 659 / 9; BOA, A. MKT. MHM. 659 / 4)⁸². 1895 yılında yaşanan olaylara karışanlardan bir kısmı ceza alırken bir kısmı da tahliye edilmiştir. Bu yapılan yargılamaların adil olduğunun en önemli göstergesidir. Olaylar sonucunda isyancılarla birlikte tutuklanan Protestan rahip Kragosyan Efendi yapılan mahkeme sonucunda suçsuz bulunarak tahliye edilmiştir (BOA, A. MKT. MHM. 659 / 8).

Sonuç itibariyle; Malatya'da 1895 yılında meydana gelen hadiseler, ülke genelinde Ermeniler tarafından planlanan bir isyan hareketinin parçasıdır. Başarısızlıkla neticelenen bu isyan sırasında, devlet olayların önüne geçebilmek için yoğun gayret sarfetmiştir. Ancak olaylar kontrol altına alınıncaya kadar geçen süreçte, Ermeniler ile birlikte Müslüman halk da zarar görmüştür. Olaylar sonrasında devlet, mağdurlara milliyet ayrımı yapmadan yardım etmiş, bir daha böyle bir olay yaşanmasın diye askerî tedbirleri arttırarak olaylara karışan kimseleri cezalandırmıştır.

⁸²Belgenin aslı için bkz. Ek: 23.

SONUÇ VE ÖNERİLER

XIX. yüzyıldan itibaren başlayan ve günümüzde de varlığını devam ettiren “Ermeni Sorunu” yalnızca Türk Tarihi açısından değil, özellikle “Doğu Sorunu” ile yakın ilişkisinden dolayı, Yakın Doğu tarihi açısından da son derece önemli bir konudur. Ermenistan ve Ermeni Diasporası ile çeşitli siyasî sebeplerle onlara destek veren Avrupa devletlerinin yaklaşımları, sorunun çözümünde en önemli engel olarak ortaya çıkmaktadır. Aslında bu sorunun çözümlenememesi sorunun tarafları konumunda olan Türkler ve Ermenilerden başka kimseye zarar vermemektedir. Zira Ermenistan’ın soykırım yalanını bahane ederek takındığı düşmanca tavırlar; Ermenistan’ın başta Türkiye ve Azerbaycan olmak üzere diğer Türk devletleri ile iyi ilişkiler kuramamasına, bu nedenle de özellikle ekonomik anlamda sıkıntılar çekmesine neden olmaktadır. Türkiye açısından ise 100 yıldan fazla bir zamandan beri devam eden olumsuz propagandalar sebebiyle uluslararası saygınlığı zaafa uğratmaktadır. Bu sorunun çözümü için başlangıç olarak siyasî mülâhazalardan uzaklaşmak ve tarihçilerin objektif kriterlerle konuyu ortaya koymalarına olanak sağlamak gerekmektedir.

Yapmış olduğumuz bu çalışmada, günümüzde Türkiye Cumhuriyeti’nin uluslararası alanda en çok başını ağrıtan mesele olan Ermeni Sorununun da fiili çatışma döneminin başladığı ilk yıllar olan XIX. yüzyıl sonlarını ele aldık. Bu dönem Osmanlı Devleti Coğrafyası üzerinde ekonomik çıkarları olan sömürgeci devletlerin yönlendirmesi ve desteğiyle devleti oluşturan farklı etnik grupların, ayrılıkçı fikirlerinin dorukta olduğu bir dönemdir. Bu ayrılıkçı unsurlardan biri de sömürgeci devletlerin hâkim olmak istedikleri petrol bölgelerine yakın yerlerde yaşayan Ermeniler, Ermenilerin hareket merkezlerinden birisi de Malatya şehridir.

Malatya’da Ermenilerin varlığı çok eskilere götürülebilse de buradaki Ermeni nüfusunun yoğunlaşması Bizans-İslâm mücadeleleri dönemine rastlamaktadır. Bu dönemde Bizans tarafından Müslümanlarla tampon oluştursun diye bölgeye yerleştirilen Ermeniler, tarihin hiçbir döneminde Malatya’ya uzun yıllar hâkim olmamış, Malatya genellikle Roma, Bizans, İslam, Selçuklu, Memlûklü ve Osmanlı gibi devletlerin egemenliğinde kalmıştır. Hazırlamış olduğumuz yüksek lisans tezimizde sunduğumuz bilgiler, Malatya’da Ermenilerin sadece kısa süreli dönemlerde

hâkimiyet kurdukları, ancak kesinlikle Ermeni iddialarının aksine bir Ermeni yurdu olmadığı ortaya konmaktadır.

Ermeniler, Malatya'da egemen unsur olmamasına rağmen nüfus bakımından şehirde hâkim unsur olan Müslümanlardan sonra gelmiş ve birçok alanda birbirlerinden etkilenmişlerdir. Daha çok şehirli bir toplumu oluşturan Ermeniler, özellikle Malatya şehir mimarisinde önemli etkileri olmuştur.

Malatya şehri, her ne kadar sosyal ve kültürel açıdan birlikte yaşamının gereği olarak Ermenilerden etkilenmişse de İslam hâkimiyetine girdiği yıllardan itibaren bir İslam şehri karakteri göstermektedir. Şehir Türk hâkimiyetine girdiği XI. yüzyıldan itibaren ise tipik bir Türk-İslam şehri özelliği göstermektedir. Ancak şehir Türk hâkimiyetine girdiği yıllardan XIX. yüzyıla kadar azınlık bir nüfusu temsil eden Ermenilerin nüfusu, hiçbir şekilde sorun olmazken bu yüzyıldan itibaren sömürgeci devletlerin politikaları gereği, Malatya'da Ermeni nüfus yoğunluğundan söz edilmeye başlanmıştır. Malatya nüfusu hakkındaki Ermeni iddialarını, propaganda için hazırlanan dayanaksız birkaç kayıt dışında hiçbir geçerli kanıt doğrulamamaktadır. Ermeni Sorunun ortaya çıkmamış olduğu dönemlerdeki birçok seyyahın verdiği demografik bilgiler ve devletin resmî kayıtları; Malatya sancağında, Ermenilerin daima azınlık durumunda olduğunu göstermektedir. Genelde şehir merkezlerinde yaşayan Ermeni nüfusunun Müslümanlara oranı hiçbir zaman %20'lere ulaşmamıştır.

Malatya sancağı içersinde Ermeniler, azınlık bir nüfusu ifâde etse de incelediğimiz kaynaklar ve arşiv belgeleri; sosyal hayatta önemli bir yerde olduklarını göstermektedir. Türk devlet anlayışının kendilerine sağladığı adaletli ortam sayesinde, özellikle şehrin ticarî hayatında önemli yer tutan Ermenilerin bu statülerini kaybetmelerinin başlangıcı; sömürgeci fikirleri olan bazı devletlerin çıkarları doğrultusunda isyan hareketleri gerçekleştirmeleri olmuştur. Malatya'da geniş dinî özgürlüklerle yüzyıllardan beri Müslümanlarla birlikte yaşayan Ermeniler hiçbir baskıya uğramadan dinlerini yaşamışlardır. Öyle ki kendi dindaşları (Haçlı İstilasası ve XIX. yüzyılda Misyonerler) bile Ermenileri kendi mezheplerine geçirmek için faaliyet gösterip; kısa sürede başarılar elde ederken hiçbir zaman Müslümanlar tarafından bu tür muamelelere maruz kalmamışlardır.

Malatya’da Ermenilerin devlete karşı isyankâr bir tutum içine girmesi şehre has bir durum değil, Osmanlı ülkesinde Ermenilerin yaşadığı tüm yerlerdeki genel bir gidişatın sonucudur. Malatya’da Ermeni olaylarının başlangıcı olan 1895 yılında birçok yerde aynı sıralarda isyan çıkması, olaylar son bulduktan sonra yapılan aramalarda çok sayıda silah ve mühimmât yakalanması; gerçekleşen olayların planlı ve örgütlü olduğunun göstergesidir. Olayların fitilinin ateşlenmesi ve isyan sırasında yapılan saldırılarda komiteci Ermeniler önemli roller üstlenmişlerdir.

Olaylar öncesinde ve sonrasında komiteci Ermeniler, ihtilâlcî fikirlerine Ermeni halkının desteğini sağlayabilmek için büyük bir propaganda faaliyetine girişmişlerdir. Propaganda konusunda da en büyük desteği ise din adamları ve misyoner okullarından görmüşlerdir. Ermeni Sorununun ortaya çıkmasında ve bugüne kadar taşınmasında Batılı devletlerin müdahalesi olduğu aşîkârdır. Malatya ve civarındaki misyoner kuruluşlar ile yabancı devlet konsolosluklarının meseleyi politik, dinî ve ekonomik sebeplerle gündemde tutmaya çalışmaları sorunun uluslararası boyut kazanmasına yardımcı olmuştur. Özellikle Batılı devletlerin politik çıkarları doğrultusunda faaliyetlerini sürdüren misyoner kuruluşları kamuoylarından daha fazla maddî destek alabilmek için Ermeni iddialarını abartarak dramatize etmişler ve bu şekilde büyük miktarda paralar toplayarak Ermenilere aktarmışlardır.

XIX. yüzyıl sonlarında Malatya’da yaşanan Ermeni olaylarına ışık tutan belgeler incelendiği zaman, bu dönemdeki Ermeni faaliyetlerinin daha sonraki yıllarda yaşanacak olan olayların habercisi olduğu hemen anlaşılmaktadır. 1895 yaşanan olayları başlatan ve saldıran taraf Ermeniler olmasına rağmen olaylar Ermenilerce çarpıtılarak bir soykırım statüsüne sokulmaya çalışılmaktadır.

Osmanlı Devleti’nin mirasçısı konumunda olan ve Ermeni Sorununu ondan devralan Türkiye, sürekli olarak karşılaştığı asılsız iddiaları bertaraf edip millî onurumuzun uluslararası alanda zedelenmesinin önüne geçmek için, belirli bir strateji izlemek zorundadır. Öncelikli olarak “Ermeni Sorunu” konusunda Türk kamuoyu ve Ermeni propagandası sebebiyle yanlış bilgilenen yabancı kamuoyları aydınlatılmalıdır. Bu konuda; Ermeni iddiaları iyi araştırılmalı, bu iddiaları çürütecek araştırmalar yapan bilim adamları teşvik edilmeli ve istediği kaynaklara rahatça ulaşabileceği ortamlar hazırlanmalıdır. Yapılan araştırmalar sonucu ortaya çıkan çalışmalar çeşitli dillere

çevrilerek kolay ulaşabilecek şekilde (kitap, makale, dergi, belgesel, internet, vb.) insanların kullanımına sunulmalıdır.

Ermeni Sorunu hakkında Türk tezini destekleyen, bu güne kadar ortaya konan çalışmalara bakıldığında; çoğunluğu sorunu genel olarak ele alan çalışmalardır. Konunun daha iyi anlaşılması için asılsız Ermeni iddialarına muhatap olan şehirlerimizle ilgili eksikliğini hissettiğimiz yerel çalışmalara ağırlık verilmelidir. Çalışmamıza konu olan Malatya, Tokat ve Kayseri Ermenileri ile ilgili de çalışmaları olan Arshag Alboyadjian tarafından, ilkçağlardan günümüze kadar olan süreçte Ermeni bakış açısıyla çeşitli yönleriyle ele alınmıştır.

Malatya gibi, asılsız Ermeni iddialarının hedefinde olan bir şehir ile ilgili bile Türk tezini savunacak araştırmaların olmaması bu konudaki eksikliğimizi ortaya koymaktadır. Bu durum Ermeni olaylarının yaşandığı şehirlerle ilgili kapsamlı yerel çalışmaların yapılmasını zorunlu kılmaktadır. Yerel çalışmaların artması, bugüne kadar belli kalıplarda yazılan genel çalışmaları daha detaylı kılacak ve meselenin doğru temeller üzerinde tartışılmasına olanak sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- 1312 Senesine Mahsus Salnâme-i Ma'mûretü'l-aziz, Mamûretülaziz Vilayeti Matbaası.
- 1320 Senesine Mahsus Salnâme-i Ma'mûret'ül-aziz, Mamûretülaziz Vilayeti Matbaası.
- AÇIKSES, Erdal, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, TTK Basımevi, Ankara 2003.
- ALBOYADJIAN, Arshag (1961), *Badmoutiun Malatio Hayots (History of Armenians of Malatia*, Beirut.
- Kilikya Katogigosluk (1887), "Araks ", *1. Etnografya Kitabı*, Kilikya.
- ARAS, Numan (2006), *Ondokuzuncu Yüzyılda Malatya Sancağı Besni Kazası'nın Tarihi, Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Yapısı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş.
- ARSLAN, Ali (2001), "Eçmiyazın Katogigosluğunda Statü Değişimi ve Türk-Rus-Ermeni İlişkilerindeki Rolü", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, İstanbul.
- ARSLAN, Cezmi (2001), "Ermeni Komiteleri, Propagandaları ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, İstanbul.
- ARTİNİAN, Vartan (2004), *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863*, İstanbul.
- BEBİROGLU, Murat (2003), *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnâmeleri*, İstanbul.
- BEYDİLLİ, Kemal (1995), *II. Mahmud Devrinde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisesinin Tanınması (1830)*, Boston.
- BEYDİLLİ, Kemal (1988), *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, Ankara.
- BLİSS, Edwin Munsell (1896), *Turkey and the Armenian Atrocities*, Edgewood Publishing Company.

BOA, A. MKT. MHM. 66 / 33
BOA, A. MKT. MHM. 447 / 45
BOA, A. MKT. MHM. 659 / 8
BOA, A. MKT. MHM. 748 / 26
BOA, AMKT. MHM. 540 / 12
BOA, A. MKT. MHM. 721 / 4
BOA, A. MKT. MHM. 657 / 2
BOA, A. MKT. MHM. 675 / 3
BOA, A. MKT. MHM. 657 / 9
BOA, A. MKT. MHM 636 / 12
BOA, A. MKT. MHM. 636 / 11
BOA, A. MKT. MHM. 657 / 45
BOA, A. MKT. MHM. 651 / 5
BOA, A. MKT. MHM. 659 / 20
BOA, A. MKT. MHM. 700 / 31
BOA, A. MKT. MHM. 658 / 11
BOA, A. MKT. MHM. 658 / 17
BOA, AMKT. MHM. 658 / 27
BOA, A. MKT. MHM. 659 / 29
BOA, A. MKT. MHM. 659 / 35
BOA, A. MKT. MHM. 659 / 9
BOA, A. MKT. MHM. 659 / 4
BOA, A. MKT. MHM. 657 / 6

BOA, A. MKT. MHM. 702 / 27
BOA, A. MKT. NZD. 235 / 8
BOA, A. MKT. NZD. 385 / 48
BOA, A. MKT. UM. 426 / 55
BOA, A. MKT. UM. 282 / 44
BOA, A. MKT. UM. 432 / 18
BOA, A. MKT. DV. 186 / 32
BOA, A. MKT. DV. 139 / 9
BOA, A. MKT. DV. 132 / 25
BOA, A. MKT. MVL. 95 / 65
BOA, Y. PRK. UM. 19 / 71
BOA, Y. PRK. UM. 44 / 33
BOA, Y. PRK. UM. 24 / 104
BOA, Y. PRK. UM: 33 / 33
BOA, Y. PRK. UM. 33 / 62
BOA, Y. PRK. UM. 33 / 56
BOA, Y. PRK. UM. 33 / 85
BOA, Y. PRK. UM. 33 / 60
BOA, Y. PRK. UM. 33 / 96
BOA, Y. PRK. UM. 33 / 48
BOA, Y. PRK. UM. 33 / 85
BOA, Y. PRK. AZN. 1 / 6
BOA, Y. PRK. AZN. 14 / 28

BOA, Y. PRK. AZN. 14 / 11

BOA, Y. PRK. AZJ. 55 / 12

BOA, Y. PRK. DH. 6 / 7

BOA, Y. PRK. DH. 6 / 77

BOA, Y. PRK. SRN. 3 / 52

BOA, Y. PRK. MYD. 17 / 26

BOA, Y. A. HUS. 314 / 31

BOA, Y. A. HUS 339 / 30

BOA, Y. A. HUS 339 / 1086

BOA, Y. A. HUS. 340 / 92

BOA, Y. A. HUS 345 / 129

BOA, Y. MTV. 45 / 10

BOA, Y. MTV. 44 / 54

BOA, Y. MTV. 136 / 107

BOA, Y. MTV. 131 / 78

BOA, Y. MTV. 131 / 116

BOA, Y. PRK. MK. 9 / 49,

BOA, Y. PRK. BŞK. 34 / 28

BOA, Y. PRK. BŞK. 57 / 98

BOA, Y. PRK. ASK. 109 / 69

BOA, Y. PRK. ASK 108 / 35

BOA, Y. PRK. ASK. 108 / 53

BOA, Y. A. RES. 77 / 13

BOA, Y.EE. 81 / 20

BOA, Y. EE. 86 / 31

BOA, Y. PRK. TKM. 37 / 25

BOA, ŞD, 1495 / 15

BOA, ŞD, 1478 / 13

BOA, DH. MKT. 1492 / 53

BOA, DH. MKT. 1588 / 19

BOA, DH. MKT. 1883 / 89

BOA, DH. MKT. 388 / 3

BOA, DH. MKT. 1517 / 96

BOA, DH. MKT. 1509 / 35

BOA, DH. TMIK. S. 4 / 26

BOA, İ. AZN. 45 / 1319-Za-08

BOA, İ. DH. 217 / 95297

BOA, HR. MKT. 40 / 38

BOA, HR. SYS. 2792 / 50

BOA, HR. SYS. 2792 / 13

BOA, HR. SYS. 2792 / 50

BOZKURT, Gülnihal (1989), *Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, TTK Yayınları, Ankara.

ÇAVDAR, Tefik (1970), *Osmanlı İmparatorluğunun Yarı Sömürge Oluşu*, İstanbul.

ÇAYCI, Abdurrahman (2000), *Türk Ermeni İlişkilerinde Gerçekler*, Ankara.

CUINET, Vital (1891), *Turquie D'asie*, Cilt: II, Paris.

- Devlet-i Aliyye-i Osmaniyyenin 1313 Senesine Mahsus İstatistik-i Umûmisi* (1896), İstanbul.
- DARKOT, Besim, “Malatya Maddesi”, *İA*, Cilt: VII, MEB Basımevi, İstanbul 1988.
- DUYGULU, Abdüllatif (2001), <http://www.dervisan.com/yazi/ermeni.htm> (15.10.2006).
- EKREM, Reşat (1934), *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar ve Lozan Muahedesi*, İstanbul.
- ERHAN, Çağrı (2001), *Türk-Amerikan ilişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara.
- Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi* (2001), Ankara.
- ERTUĞRUL, Halit (1998), *Azınlık ve Yabancı Okulları Türk Toplumuna Etkisi*, Nesil Yayınları, İstanbul.
- EVLİYA ÇELEBİ (1935), *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi: Anadolu, Suriye, Hicaz 1093/1682*, Maarif Vekâleti, Cilt: IX, Ankara.
- FENDOĞLU, Tahsin (2003), “Ermeni Probleminin Doğuşunda Amerikan Protestan Misyonerlerinin Rolü (XIX. yy)”, *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirgeleri*, Cilt: I, Ankara.
- GEDİK, İlhan (1998), Yeniden Alevlendirilmek İstenen Ermeni "Jenoside-Soykırım" İddiaları ve Osmanlı Resmi Kayıtları, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 42, Cilt: XIV, Kasım.
- GÖĞEBAKAN, Gökür (2004), *Fotoğraflarla Geçmişte Malatya*, Malatya Belediyesi Kültür Yayınları, Malatya.
- GÖĞEBAKAN, Gökür (2002), *XVI. Yüzyılda Malatya Kazası (1516–1560)*, Malatya Belediyesi Yayınları, Malatya.
- GÖĞEBAKAN, Gökür (1994), “Malatya Adı Ve Anlamı” *Malatya Kültür*, Sayı: 1, Malatya.

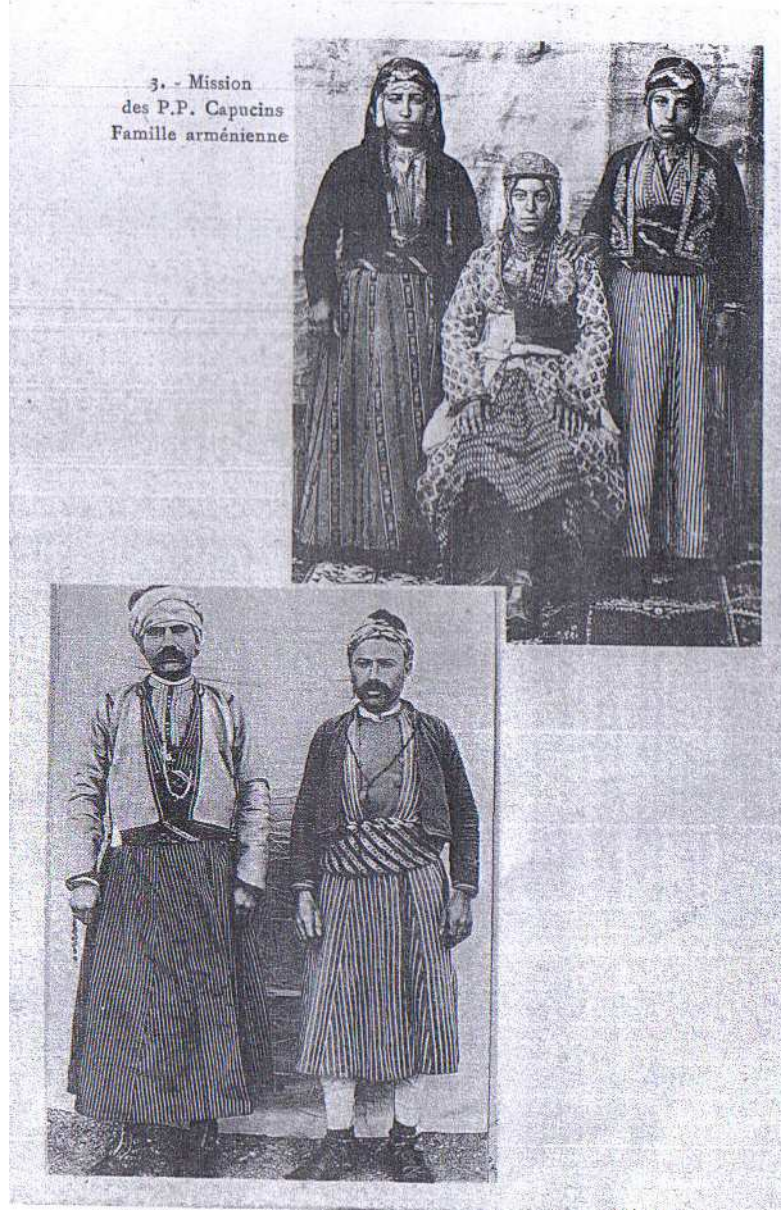
- GÖĞEBAKAN, Gökür (2003), "Malatya Maddesi", DİA, Cilt: XXVII, TDV Yayınları, İstanbul.
- GÖKDENİZ, Ömer Faruk (2006), *262 Numaralı Hısn-ı Mansur (Adıyaman) Kadı Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş.
- GÖYÜNÇ, Nejat (1983), *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul.
- GÜRÜN, Kamuran (2001), *Ermeni Dosyası*, İstanbul.
- HAYDAROĞLU, İlknur Polat (1993), *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*, Ankara.
- HOCAOĞLU, Mehmet (1976), *Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul.
- HOVANNİSİAN, Richard G. (1999), "The Armenian Genocide", *Remembrance and Denial*, Detroit.
- Hüseyin Nazım Paşa (1998), *Ermeni Olayları Tarihi*, Cilt: I, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- İŞİK, Adnan (1998), *Malatya (1830–1919)*, İstanbul.
- İLTER, Erdal (2002), "Ermenistan Adı, Ermenilerin Menşei ve Bazı Ermeni İddiaları Üzerine", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 6, Ankara.
- İPEK, Nedim (1995), "Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü", *Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi*, Sayı: 6, Ankara.
- KARACA, Ali (1993), *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838–1899)*, İstanbul.
- KARACA, Ali (2001), "Türkiye'de Ermeniler için Yapılan Reformlar (örtülü Bir İşgale Doğru) ve Tehcir Gerçeği (1878–1915)", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, İstanbul.
- KARAL, Enver Ziya (1943), *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara.

- KARPAT, Kemal H. (2003), *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) : Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul.
- KERR, Stanley E. (1973), *The Lions Of Marash*, New York.
- KEROVPYAN, Keğam (2000), *Mitolojik Ermeni Tarihi*, Çev., Sarkis Seropyan, İstanbul.
- KILIÇ, Davut (2000), *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara.
- KIESER, Hans, Lukas KIESER (2005), *Iskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839–1938*, İstanbul.
- KILIÇ, Sezen (?), “Alman Okullarında Osmanlı'ya Karşı Yetiştirilen Ermeni Çocukları” <http://www.eraren.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=393> (15.12.2006).
- KIRZIOĞLU, Fahrettin (1984), "Armenya-Yukarı Eller Tarihinin İçyüzü-Dede Korkut Oğuznamelerinin Mahiyeti", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu*, Erzurum.
- KOCAŞ, Sadi (1990), *Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, İstanbul.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur (2000), *Anadolu'daki Amerika*, İstanbul.
- KÖKER, Osman (2005), *Orlando Carlo Calumeno Kartpostallarla 100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler*, İstanbul.
- KÜÇÜK, Cevdet (1986), *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878–1897*, İstanbul.
- MATOSSIAN, Mary Kilbourne, Susie Hoogasian Villa (2006), *Anlatılar ve Fotoğraflarla 1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı*, İstanbul.
- MCCARTHY Justin, Carolyn MCCARTHY (1989), *Turks and Armenians*, Washington.
- MOLTKE, V. (1969), *Türkiye Mektupları*, Çev., Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul.

- MUTLU, Şamil (2005), *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, İstanbul.
- MÜNİR SÜREYYA BEY (2001), *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877–1914)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara.
- OĞUZ, Mevlüt (2000), *Malatya Tarihi ve Sosyoekonomik Durumu (M.Ö.5500-M.S. 1920)*, İstanbul.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt 37, Belge No: 7, 11, 89, 95, 153, 195.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt 38, Belge No: 32, 39, 62, 99, 139, 140, 141, 143.
- SAKARYA, İhsan (1984), *Belgelerle Ermeni Sorunu*, 2. Baskı, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara.
- SALT, Jeremy (1993), *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians 1878–1896*, London.
- SARAY, Mehmet (2003), *Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri*, İstanbul.
- SEVİM, Ali (1993), *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara.
- SEVİM, Ali (1984), "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu ile ilişkileri Sempozyumu*, Erzurum.
- SEVİNÇ, Necdet (1975), *Ajan Okulları*, İstanbul.
- SEZER, Ayten (2001), "Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri", *Yeni Türkiye*, Mart-Nisan 2001 (Ermeni Sorunu Özel Sayısı), Ankara.
- SÜSLÜ, Azmi (1990), *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara.
- ŞAFAK, Nurdan (1999), *Osmanlı Arşiv kaynaklarına Göre XIX. Yüzyılda Osmanlı-Amerikan İlişkileri; Gelişim süreci ve Yoğunlaştığı Alanlar*, İstanbul.
- ŞAHİN, Recep (1988), *Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul.
- ŞİMŞİR, Bilal N. (1986), *Osmanlı Ermenileri*, İstanbul.

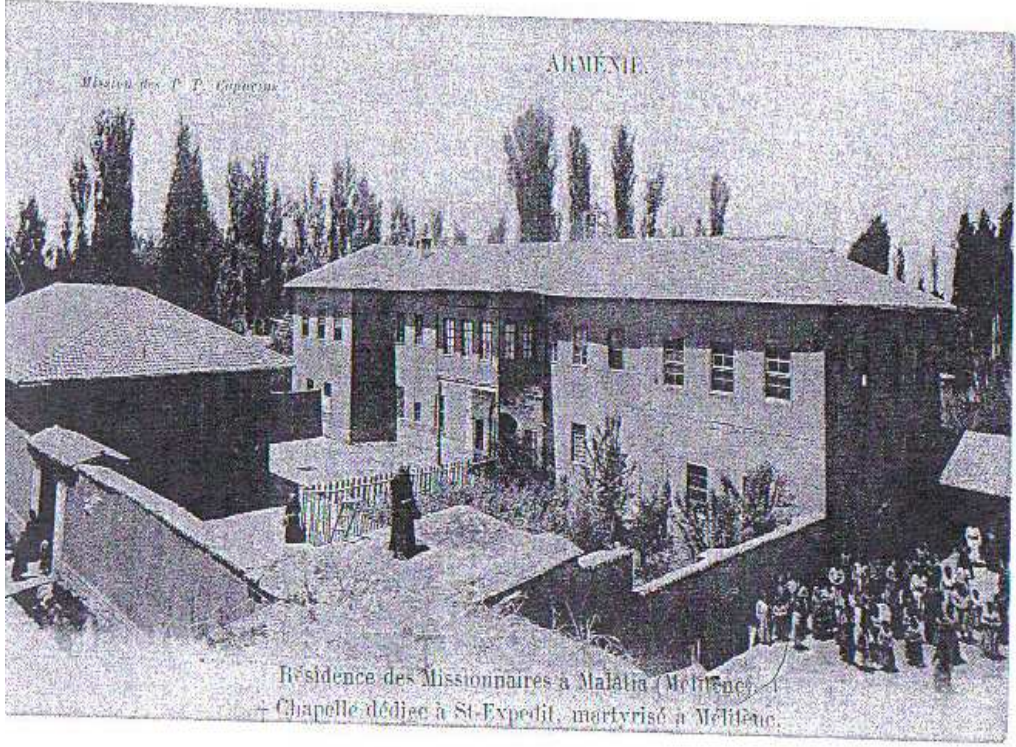
- TERZİ, Arzu Tozduman (2001), "Osmanlı Maliyesinde Söz Sahibi Üç Ermeni Nazır: Agob, Mikail ve Ohannes Paşalar", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, İstanbul.
- TUNCEL, Metin (1974), "Türkiye'de Yer Değiştiren Şehirler Hakkında Bir İlk Not", *İÜ Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, İstanbul.
- TEXIER, Charles (2002), *Küçük Asya*, Ali Suat (Çev.), Kazım Yaşar Koprıman (Latin harflere), Musa Yıldırım (Sadeleştiren), Cilt: I, Ankara.
- TOZLU, Necmettin (1991), *Kültür ve Eğitim Tarihimize Yabancı Okulları*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- TURAN, Osman (1971), *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul.
- ULUBELEN, Erol (1967), *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, İstanbul.
- UMUR, Ziya (1993), *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, İstanbul.
- URAS, Esat (1976), *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul.
- VAHAPOĞLU, M. Hidayet (1990), *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, Ankara.
- WEEMS, Samuel A. (2002), *Armenia Secrets of a Christian Terrorist State*, Dallas.
- WALKER, Christopher J. (1990), *Armenia The Survival Of A Nation*, London.
- YALVAÇ, Celal (14-16 Mart 1985), "Tarih-i Vukûat-ı Malatya", *Görüş Gazetesi*, Malatya.
- YAZICI, Serkan (2004), *Diyarbakır İli ve Çevresinde Ermeni Olayları (1908-1923)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.
- YILDIZ, Hakkı Dursun (1984), "10.Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu ile İlişkileri Sempozyumu*, Erzurum.
- YİNANÇ, Refet (1983), "Selçuklular ve Osmanlıların İlk Dönemlerinde Ermeniler", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, İzmir.

EKLER

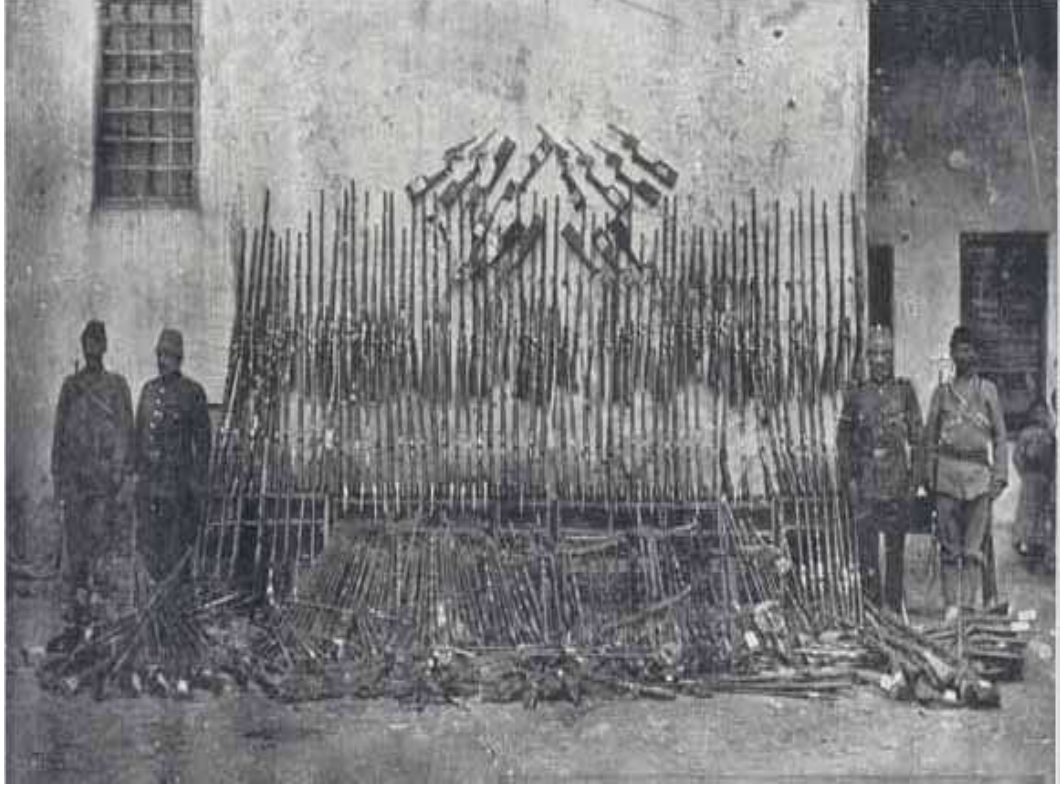
EK 1: Malatya'da Kapusen Misyonuna bağlı bir Ermeni aile.

Kaynak: Osman Koker, *Orlando Carlo Calumeno Kartpostallarla 100 Yıl nce Türkiye'de Ermeniler*, İstanbul 2005, s. 312.

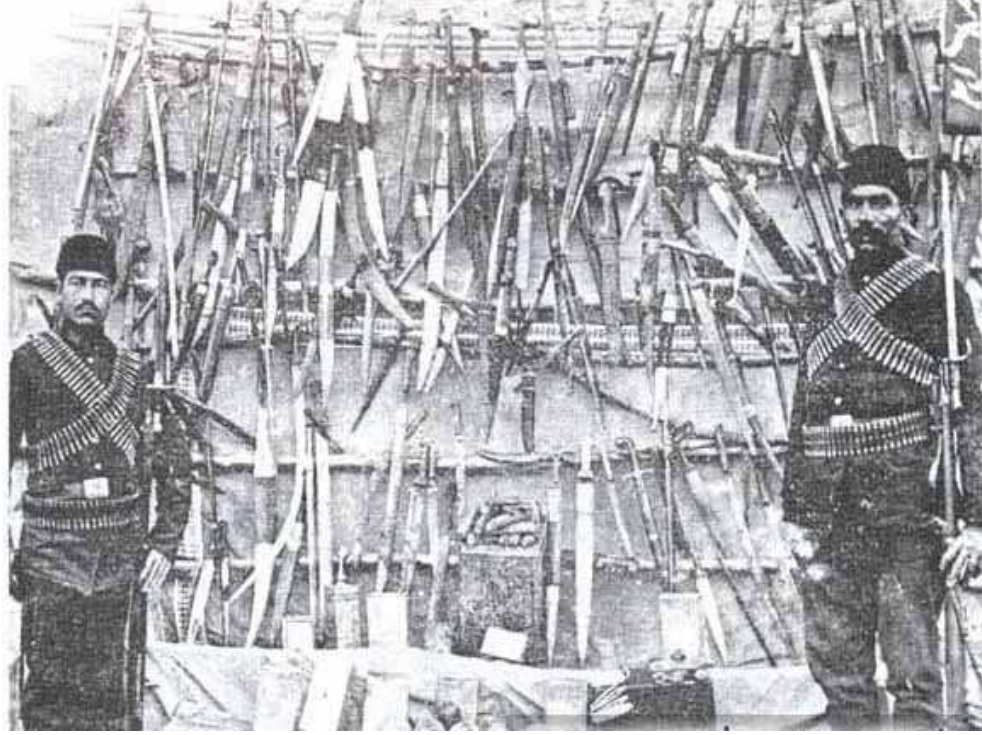
EK 2: Malatya'da Kapusen rahiplerine ait okul ve  ğrencileri.

Kaynak: Osman Köker, *Orlando Carlo Calumeno Kartpostallarla 100 Yıl  nce Türkiye'de Ermeniler*, İstanbul 2005, s. 312.

EK 3: 1895 Olaylarında Malatya’da Ermeni isyancılardan toplanan silahlar.

Kaynak: [http://politika.dumlupinar.edu.tr/foto/foto\(1\).htm](http://politika.dumlupinar.edu.tr/foto/foto(1).htm)

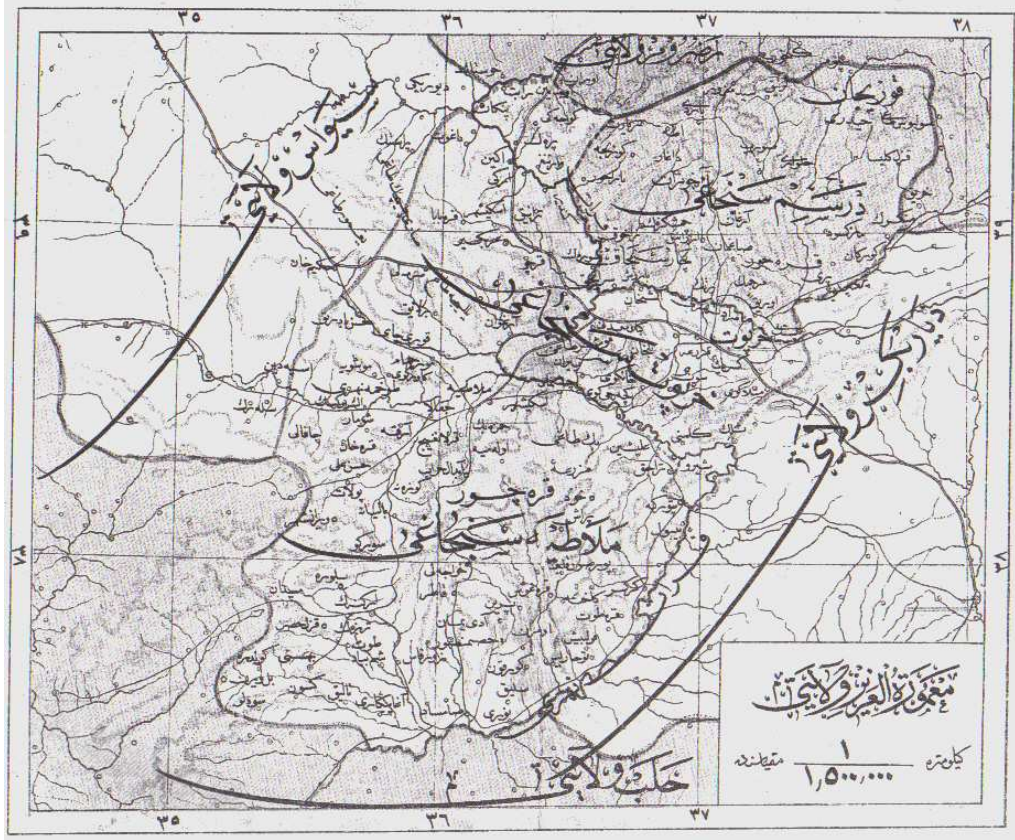
EK 4: 1895 Olaylarında Arabgir’de Ermeni isyancılardan toplanan silahlar.

Kaynak: [http://politika.dumlupinar.edu.tr/foto/foto\(1\).htm](http://politika.dumlupinar.edu.tr/foto/foto(1).htm)

EK 5: Osmanlı Devleti'nin "Vilâyât-ı Şarkıyye", "Vilâyât-ı Sitte" olarak anılan doğu illeri.

Kaynak: Akaby Nassibian, *Britain and the Armenian Question*, Londra 1984, s. 4.

EK 6: 19. Yüzyıl sonunda Ma'mûretü'l-aziz Vilayetine tabi olan Malatya Sancağı haritası.

Kaynak: Adnan Işık, *Malatya (1830-1919)*, İstanbul 1998.

STATISTICS OF THE RECENT OUTRAGES IN THE KARPUS VILAYET.

TABLE OF OUTRAGES.

	KILLED.	WOUNDED.	EDUCATIONISTS AND TEACHERS KILLED.	DEATH FROM HUNGERS AND QUAR.	DEATHS IN FIRMS AND ON THE ROAD.	DEATH FROM FEAR.	TOTAL DEATHS.	WOUNDED.	HAIRED BURNERS.	POSSIBLE CONVERSION TO ISLAM.	PLACED.	CHURCHES, MONASTERIES AND SCHOOLS DESTROYED.	MARRIED BY FORCE TO TURKS.	NUMBER OF DESTITUTE AND MESSY.
Harput and its 39 Villages	5,523	140	14	990	420	206	7,403	1,947	9,250	4,643	973	108	345	29,204
Araskir and its Villages	7,554	440	6	590	960	130	9,674	1,350	5,660	1,540	913	79	216	17,970
İğdir, Pınar, and Villages	2,670	70	4	130	170	37	3,075	1,196	1,850	2,320	553	38	193	9,511
Kobani Maden, Koyunçay,	0	0	0	6	0	6	25	7	0	113	0	6	0	460
Malatya and District	6,540	213	7	495	1,560	203	9,418	1,721	5,602	5,450	1,120	73	195	17,650
Devrin, Malazgirt,	2,450	75	9	950	300	72	3,126	700	2,350	1,073	132	27	156	13,890
Palu & its Villages (belonging to Diarbekir)	4,800	245	11	795	470	112	6,433	990	2,600	1,140	1,750	16	427	11,625
TOTAL	29,514	1,383	51	3,266	4,330	760	39,234	8,000	24,560	15,179	3,539	287	1,538	94,870

EK 7: 1895 Olayları sırasında Mamûretülaziz Vilayetinde Ermenilere göre ölü ve yaralı sayıları.

Kaynak: Edwin Munsell Bliss, *Turkey and the Armenian Atrocities*, Edgewood Publishing Company 1896, s. 445.

Malatya Merkez Kazasında Ermenilerin Yaşadığı Yerler								
MAHALE	Ermeni		Potestan		Katolik		Latin	
	E	K	E	K	E	K	E	K
Niyazi Mah.	118	28	16	11	7	7	-	-
Dabağhane Mah.	5	5	-	-	-	-	-	-
Yenihamam Mah.	66	74	3	4	-	-	-	-
Bendbaşı Mah.	58	52	-	-	4	4	-	-
Kavaklıbağ Mah.	15	20	-	-	-	-	-	-
Haraza Mah.	86	92	-	-	9	9	4	4
Küçük Mustafa Paşa Mah.	132	109	-	-	-	-	-	-
Büyük Mustafa Paşa Mah.	-	-	-	-	10	8	-	-
Şifa Mah.	245	218	-	-	-	-	-	-
Çukurdere Mah.	177	139	1	2	38	33	-	-
Şakir Paşa Mah.	-	-	-	-	14	10	-	-
Hacıabdizade Mah.	68	53	-	-	-	-	-	-
Alacakapı Mah.	58	40	-	-	-	-	-	-
Çarşıbaşı Mah.	68	62	-	-	-	-	-	-
Hiroğlu Mah.	21	24	-	-	-	-	-	-
Kalemkâr Mah.	-	-	-	-	2	3	3	3
Salköprü Mah.	115	100	3	1	18	12	3	3
Çekemler Mah.	95	75	4	3	-	-	4	1
Tekçeşme Mah.	115	100	7	9	8	7	4	2
Zangoç Mah.	104	107	5	9	-	-	4	4
Cırcırköşe Mah.	303	237	11	10	29	34	18	14
Çatalbend Mah.	95	85	9	8	2	1	3	3
Çavuşoğlu Mah.	195	151	2	1	9	10	2	2
Göksoku Mah.	301	280	-	-	28	30	6	5
Minaver Mah.	123	118	35	39	2	2	4	4
Çorbacılar Mah.	156	154	28	40	29	23	6	6
Zandırın Mah.	117	87	15	13	7	6	3	5
Çıtak Mah.	117	145	-	-	34	39	13	13
Tarhan Mah.	151	111	7	4	12	9	-	-
Kızalkemşin Mah.	103	77	2	3	4	3	-	-
TOPLAM	3207	2743	148	157	266	250	77	69

EK 8: Hicri 1312 (m. 1894–1895) yılında Malatya Sancağında Ermeni nüfusunun mahalle ve köylere göre dağılımı. (1)

Kaynak: Adnan Işık, *Malatya (1830–1919)*, İstanbul 1998, s.286–329.

Kâhtâ Kazasında Ermenilerin Yaşadığı Yerler						
MAHALE-KÖY	Ermeni		Katolik		Protestan	
	E	K	E	K	E	K
Kahta	19	20	-	-	-	-
Karacaviran	-	4	4	-
Şamik	-	-	-	-	7	11
Büyükbağ	19	14	-	-	3	2
Horis	4	6	-	-	-	-
Hellim	18	12	-	-	-	-
Kara Tilbe	15	7	-	-	-	-
Tille	4	3	-	-	-	-
Sıratut	5	2	-	-	-	-
Narince	8	8	-	-	-	-
Tazenut	2	2	-	-	-	-
Pirak	-	-	-	-	5	5
Olbuş	33	39	-	-	-	-
Keferdiş	-	-	-	-	6	4
Hut	2	4	-	-	-	-
Barzo	1	1	-	-	-	-
Körtiyan	2	2	-	-	-	-
Bervedol	10	17	-	-	-	-
Gigan-ı Ulya	3	1	-	-	-	-
Köçük	11	11	-	-	-	-
Karaçor	2	2	-	-	-	-
Hevink	-	-	-	-	14	10
Bilile	11	12	-	-	-	-
Mişrak	4	7	-	-	-	-
Karatut	6	6	-	-	-	-
Budin	4	5	-	-	-	-
Gövdiş	2	4	-	-	-	-
Perdesu	15	15	-	-	-	-
Seyidmahmud	12	8	-	-	3	3
Bayiki	-	-	-	-	2	1
Kömek	7	7	-	-	-	-
Karük	5	2	-	-	-	-
Kağındak	-	-	-	-	-	1
Bimergo	-	-	-	-	2	2
Tillo	2	2	-	-	-	-
Tergedin	5	3	-	-	-	-
Mezrea	-	-	-	-	3	3
Petürge	-	-	-	-	8	9
Masruni	-	-	-	-	2	3
Temsiyas	1	2	-	-	-	-

(2)

Hısn-ı Mansûr Kazasında Ermenilerin Yaşadığı Yerler								
MAHALE-KÖY	Ermeni		Katolik		Protestan		Süryani	
	E	K	E	K	E	K	E	K
Eskisaray Ma.	625	582	200	240	134	137	-	-
Hocaömer Mah	95	75	-	-	-	-	-	-
Vartana	-	-	28	23	-	-	-	-
Hurraf	2	3	-	-	-	-	-	-
Kıvırcık	4	2	-	-	-	-	-	-
Şa'bi	7	3	-	-	-	-	-	-
Samsad	-	-	28	26	-	-	-	-
Kilisan	-	-	4	3	-	-	-	-
Gevrik	28	27	61	42	-	-	-	-
Göçan	3	3	-	-	-	-	-	-
Dardağan	8	5	-	-	-	-	-	-
Mermere	-	-	1	3	-	-	-	-
Kantara	-	-	23	17	-	-	-	-
Gölpınar	-	-	4	5	-	-	-	-
Tut	46	48	-	-	-	-	-	-
Behisni Kazasında Ermenilerin Yaşadığı Yerler								
Ermeni Mah.	534	525	-	-	-	-	-	-
Katolik Mah.	-	-	109	107	-	-	-	-
Protestan Mah.	-	-	-	-	26	22	-	-
Sofraz	12	11	-	-	-	-	-	-
Şambayat	52	15	3	-	-	-	-	-
Arabanbeydili	7	5	-	-	-	-	-	-
Belviran	-	38	40	-	-	-	-	-
Akçadağ Kazasında Ermenilerin Yaşadığı Yerler								
Muşevge	28	14	-	-	-	-	-	-
Okunamadı	21	19	-	-	-	-	-	-
Hekimhan(Irmak Mah)	147	104	-	-	-	-	-	-

(3)

KİLİSE VE MANASTIRLAR

	ESÂMI-İ KİLİSE	BULDUKLARI SEMT-İ MEŞHURLARIN İSİMLERİ	ESÂMI-İ CEMAÂT	DAHİLİ TAHRİR OLAN NÜFUS-U ZÜKÜR	
ARABKIR KAZASI	Surb Pirgiç kilisesi	Arabkir kazasında Ketenzâde	Katolik	1	ERMENİ ZİYARETCİLERİ
	Meryem Ana kilisesi	Hoca Ali mahallesinde	Ermeni	9	
	Lusavoriç kilisesi	Şehruz mahallesinde	"	2	
	Surb Kevork kilisesi	Köseoğlu mahallesinde	"	2	
	Surb Agob kilisesi	Yenice-i süflâ mahallesinde	"	2	
	Meryem Ana kilisesi	Şipik karyesinde	"	2	
	Surb Nişan kilisesi	Anbarge karyesinde	"	2	
	Çuğran kilisesi	Berege mahallesinde	Protestan	2	
	Surb Filibos Arakil kilisesi	Çit karyesinde (Harap)	Ermeni	-	
	Surb Kevork kilisesi	Köseoğlu mahallesinde	"	-	
	Surb Serkis kilisesi	Eskişehirde Kozluk deresinde	"	-	
	Surb Pirgiç manastır	Malatya kasabasının Orduzu mahallesinde	Ermeni	2	
	Surb Lusa manastır	Malatya kasabasında Beydağ'nda	"	3	
	Surb Anarzat pujişg	Pınarbaşı'nda	"	1	
MALATYA SANCAĞI	Surb Serkis kilisesi	Çarşı civarında	"	2	
	Rakütin kilisesi	Tarhan mahallesinde	"	2	
	Harutyun kilisesi	Çukurdere mahallesinde	"	2	
	İstefanos kilisesi	Atik şehrin Alacakapı mahallesinde	"	1	
	Meryem Ana kilisesi	Çitak mahallesinde	Katolik	3	
	Mayrub (Masravib ?) kilisesi	Tekçeşme mahallesinde	"	1	
	Protestan kilisesi	Haraza mahallesinde	Protestan	3	
	BESNİ	Ermeni kilisesi	Besni kazasında Ermeni mahallesinde	Ermeni	3
Katolik kilisesi		Katolik mahallesinde	Katolik	1	
Protestan kilisesi		Protestan mahallesinde	Protestan	1	
HISN-I MANSUR	Ermeni kilisesi	Hisn-ı mansur kazasında kasaba ittisâlinde	Ermeni	2	
	Protestan kilisesi	Kale altında	Protestan	1	
	Katolik kilisesi	Pınarbaşı'nda	Katolik	2	
	Süryani kilisesi	Besni caddesinde	Süryani	1	
	Süryani katolik kilisesi	Rızvan bey mahallesinde	Süryani-Katolik	3	
AKÇADAĞ	Katolik kilisesi	Vartane karyesinde	Katolik	1	
	Katolik kilisesi	Kürk karyesinde	"	3	
	Ermeni kilisesi	Akçadağ kasabası Hekimhanda	Ermeni	1	
	Ermeni kilisesi	Ansur karyesinde	"	1	

EK 9: Malatya Sancağında bulunan kiliselerin listesi.

Kaynak: Adnan Işık, *Malatya (1830–1919)*, İstanbul 1998, s.282.

بلورال لایق
سواس ولایت عدسہ
عبدیکی سرکس نایض برین پاتھ برکات ورن
تفحصہ سے ملحق ہتھکن قرارین کنہ رین
ایندردہ عکر با یقہ و در سمد فوہ او سغان
عشرتی ایچہ کیدوب ہوندرہ ضابطہ باز موہ
ورسم ایچہ اکتا ہنہ الویلکی برہ اسلمک
تسایح ہونڈکی و عکر اکتہ قوری جای دیوہ
دیوہوالی ایچہی فکرین سرکی خات محضتہ
طونوب اسلم ہرہ سائرین ہونڈکی کوسک
وضد انکرہ جزئی غطف او نور ترویج
رامدین کتاب الہ جگرہ احوال و حکایت
استدلال اونیقہ لایق ہونڈکی علی ہونڈکی
سرکس الہ ہونڈکی ہونڈکی ہونڈکی ہونڈکی
در قضا ہونڈکی ہونڈکی ہونڈکی ہونڈکی

و کیدی عکر با یقہ ایدکی ہونڈکی
ہونڈکی ہونڈکی ہونڈکی ہونڈکی
ہونڈکی ہونڈکی ہونڈکی ہونڈکی
ہونڈکی ہونڈکی ہونڈکی ہونڈکی
ہونڈکی ہونڈکی ہونڈکی ہونڈکی
ہونڈکی ہونڈکی ہونڈکی ہونڈکی
ہونڈکی ہونڈکی ہونڈکی ہونڈکی
ہونڈکی ہونڈکی ہونڈکی ہونڈکی
ہونڈکی ہونڈکی ہونڈکی ہونڈکی
ہونڈکی ہونڈکی ہونڈکی ہونڈکی

EK 10: 1895 Olayları öncesinde Arapgirli Serkis'in faaliyetleri.

Kaynak: BOA, Y. PRK. SRN. 3 / 52.

معموره العیزر دیلم

ایچ کونیند مولیمه معموره ایدیم عیله ایلر اویغ ایشا سانه لار مولیمه منظم
تدقیق ایدیم جیایم ایدیم مجازیم اور اریتمک اها اسلایم طب و فایه لارده قوشوم
آغی برنای کیم ایدیم مویب سوریه ایلر اوزیم عار نقیو و فیلیم جیایم ایدیم
هر طرف لاریم کلام تنبیه و تائینه اعصافه رده بانایم ایلم اویج بیک قدر ایش تریک
سلای ایدیم قلم کلام نقی اوشما ایلر ایلم ایلم اویج بیک قدر طب ایشا ایلم
منه اسلایم سلای استعاده ایلم بولم تریک و اندن دفع تریک سلای ایدیم نغمه و فیلیم
بیخا تریک اها ایلم کیم جیایم دفع اوشما تریک کدر ایلم دفع ایلم سلای
ایچ صفی بیدیری اوزیم کیم عیله اوشما ایلم اوشما ایلم دفع ایلم دفع ایلم
ایفا جیله اها و صون ارار ملایم اوشما ایلم اوشما ایلم دفع ایلم دفع ایلم
ایله ایدیم دفع برنای تریک سلای ایلم بولیم اوشما ایلم دفع ایلم دفع ایلم

دیکوندا
ایلم

EK 11: 1895 Olaylarında Malatya’da mahallî idarecilerin olayları sonlandırmaya yönelik çalışmalarına dair bir belge.

Kaynak: BOA, Y. PRK. UM. 33 / 62.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER

No. 95

تاریخ
تاریخ

تاریخ	موضوع	محل	تاریخ	موضوع	محل	تاریخ	موضوع	محل
۱۳۰۰	اعضایان
...
...
...
...
...
...
...
...
...

حضور...
اول دفعه...
ایضاً...
...

T. C.
BAŞBAKANLIK
OSMANLI ARŞİVİ
H N A
Endikatör T
Karton No. 456
İq No. : 140

EK 14: Gürün’de yaşanan olaylara dair bir belge.
Kaynak: Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, Cilt 37, Belge No: 95.

عنه فلک کوکبه صفت فخرنا هیدین معروضه عبد مملوک مدرکه

ارمیلک اقتضائنا آتانه مخرفه و فراب اولایه راهدین عاند معابد و مطابت بکیده
انسی فرانسه سفارتخانه طلبه اولمغه اولیایک کے اور اور سوری و لہر ملکہ دار سنہ اوله و بقیه
ایچنه فولدین تودیع اوله رنه مع لعا بد لکده بوندنه حلب و لایتنه رعسه و معوقه العزیز و لایتنه مدینه
سجا قدره کتب و مساز و فدا قانہ دینلا بر قتل انعتا سه موجودیم سر و عه بولسه یعنی راه سه
سرتعلقی و حکومت رخصه و عدولت اید با یلمه بر لرا و لیب سفار نک نذاهب لفر رنه و بریتو
تقریر ایس قدریا موجود ایکنه عتاده مخرفه اولایه معابد و مطابت تجریداً اناسه قابونه
تفا لھا و عدلھا بوندی سرفسوع بیور دینی و منیرلک طرفندن دخی موسیو لھا نوتوم او بولده
بتیغات اجرا قذی بیایله ایضا مقتضای قذی کوردکن بوندرا و قیدنه اولدینی و ناسه
مجازیر مجله اولدینک اشعارت مجله جلدندن بولدینی و راه سه بله ناسی ایتمه بوی بر
نا طوبیه بر شملک اجنبیه ها نده بوندیریلر وده های اجنبیه و سید سید موندلک تقدیمه رعنا و یا قود
ایچینک دینا مبت و هیزه و اسلم و مستعد شغال ایسا اچار ایلمه و حتی انعتا اناسه
و راه رخصه ایتمه ارمنی اشقیانک حکومت و اهل اسلام قارغوجیره و قورسونه یا نلا تیر قوری
صدمه سرایت آنکه ایسی مذکور نک اشعایله مذکور بر فراب اوله و حکومت رخصه
سرو عسلیه موجود اوله کلیسا و کتب و سار اثار دینی نک طوغرینه طوغرینه حکومت نفوذ
و نفوسه مطلقه سی نده بولدنغیند اوکی ایسی ناریه و مفره بولدنر لیمه او بیلر بر لفر
مصنوع قلمی دلیل حال بولسه اولدینغیند زوج اناسه لازم کلیه حکمی مع لعه سی سیمه اولنسه ایسه
رئیس بیت ایشک زوجینی التام ابدیکندن اوله فکره قویای قذیه و بر لکله اناسک اعلا بوند
بار دینی مع لعه تامه اولرنه تکرار مع لعه و مذاکره اولدوقه رای ابو عبیده و لفر نظر اهیتمه نهان
مطالع بولمیه رنه باب سر عکریم و معوقه العزیز و لایتنه استعمال کیفیتله قرار و بر لک
مسئله نک اهیتمه فوره العادسی جریله بویایک که مجازیر عکریم و منلیه نک نظر دونه انسی
و جوی حسب العبودیه معروضه و لایک و قاضیه امور و احوالک اردوننه و حکم حکمیه سایه
توتنور ذرتلو مرها بتویو العبد مختار یا دنا ه فلک باره افروز هفت تیر تیر

عبد مملوک یا دنا هیدی
اهمد می
قولدی

EK 16: Malatya yaşanan olayların sonlandırıldığığının bildirilmesi.

Kaynak: BOA, Y. MTV. 131 / 116.

مدلوله دفع شورى و عاده ایسا ایسا ایزد فائز که کفره و امثال و سایر صنایع
 ادبیه اینک نه در حد اسکانه و عاشره بلکه سوانی صادی مدوطه نقد نقد فساد در صورتی
 نقلاً صحت العز و بزرگه که نقد فساد نقد علی جبهه بحیه عرض و نقد نقد فساد م و در این بقیه
 نقد امثال عشره است نقد در جمیع ادبیت بر کفره ارجع بوز و کفره نقد ایکن بود در هم اکتاف
 حاصل این حد که بفرود و بزرگ و فساد اینک تسبیح انسانی صفت مسادته بوزر ایزد سوزن برادری
 که در این صفت کمال بر کفره حساب و در این تسبیح و کفره انهم

محمد عظیم
 امیرالمؤمنین علیه السلام
 ۱۰۸۶

ملاطية قومانا الملتك انما ربه عطفاً سيواسي قومانا القنده الكاهه قفرا قام ده ملاطيه اربيلار نيوك كلبا ده
 متوصعه بقية فده سلك رضى تما ما جيفاي بيزده عاظم بر طرف ايد ليكي واكرار جمعيني رضى بيدري طاعمة لفته
 اولديني وخرساي نوك اسكاي نيه حكومت محليه جيا قلدني وحقا قله اسايه صوك ربه ده اقدام ايد ليكي ايدوك
 كوستر ليكي در رنجي اردوي لها بويه شيرت جليله سه ورو راينه ايا لسره الله تا يجلو قفرا قام ده انعا اولسه
 ويا به عاليه ده معلومات اعطاسي در دسته بولمسه اولعله محاط علم عالم شمول ظل اللهي بويومه او زره عرصه كيفيه ايد
 قلدي اولنايد امر داره اتم هفت بيلكدر (صادي اولديني) ويا بسره ليكي

عبد
 ظ

EK 20: 1895 Malatya Ermeni Olaylarının sonlandırılmasından sonra alınan tedbirlere dair bir belge.

Kaynak: BOA, Y. MTV. 131 / 116.

عربی و قفقازی - عربی قضاوندگی و تکیه ایستادگی ها جمله کثرت اختلاطی و طرد و قصبه و اخذ و گلی
اهالی اسیر و بقیه غائبان و غیره است و در هر یک حقیقی و جعلی در مضرت خدمت است و در صورت قضاوتی

عادات و آداب آن خاندان در آن بر مرکز مقامی توفیق برآمدی . مسلمانان قفقاز قتل عام از سوی ضمیمه ای
اولیای دولت است اسباب اولیه ای بر وجود اسلحه تکمیل و آلات و اهرامی نایب و سایر موارد و انظار
ایستادگی اولیای قریه کردن و قصبه آسانند استعمال اسلحه در قریه و کثرت اغتشاشانند و مکره ها و کثرت ایستادگی
برای قتل اسلحه و جرمه در دولتخانه معلوم از قصبه در . بونیزک بود و نیز احدی اسباب اسلحه ای بود در هر یک
حقیقی و جعلی اهالی اسیر و بقیه غائبان و غیره است و در هر یک حقیقی و جعلی در مضرت خدمت است و در صورت قضاوتی
ضیمت سکونت از آن است و در : سه روز در هر یک فساد و برپا بولسانه ایستادگی خارجی اسیران و از قصبه ایستادگی
ایستادگی اولیای قریه در هر یک اسلحه و جرمه در دولتخانه معلوم از قصبه در . بونیزک بود و نیز احدی اسباب اسلحه ای بود در هر یک
خارجی که اگر در قصبه داخل میگردید استعمال اسلحه مجبور اولیای قریه و تجاوزات و قصبه ایستادگی قریه در اسیران
هر کس که قریه ای در هم آید اسلحه ای اولیای قریه و تجاوزات و قصبه ایستادگی قریه در اسیران
عقیقه در اولیای قریه در هم آید اسلحه ای اولیای قریه و تجاوزات و قصبه ایستادگی قریه در اسیران
به اسلحه ای قریه در هم آید اسلحه ای اولیای قریه و تجاوزات و قصبه ایستادگی قریه در اسیران
کندی قریه در هم آید اسلحه ای اولیای قریه و تجاوزات و قصبه ایستادگی قریه در اسیران
اولیای قریه در هم آید اسلحه ای اولیای قریه و تجاوزات و قصبه ایستادگی قریه در اسیران
بر کثرت قریه و طبیبی امرای قریه در هم آید اسلحه ای اولیای قریه و تجاوزات و قصبه ایستادگی قریه در اسیران
عربی و قفقازی هر دو در تجاوزات و قصبه ایستادگی قریه در اسیران
اهالی قریه در هم آید اسلحه ای اولیای قریه و تجاوزات و قصبه ایستادگی قریه در اسیران
مراجعه « بوهالی ایستادگی اولیای قریه در هم آید اسلحه ای اولیای قریه و تجاوزات و قصبه ایستادگی قریه در اسیران

EK 22: 1895 Ermeni Olaylardan sonra hazırlanan Tahkikat Heyeti Raporunun Malatya ile ilgili bölümleri. (1)

Kaynak: BOA, Y. PRK. ASK. 109 / 69.

اسلامیہ کے معنی میں واقع اور سب سے پہلے طور پر ذکر کیے گئے ہیں اور اس کے بعد اس کے معنی میں لکھا گیا ہے کہ
اسلامیہ نیک دھار یا وہ مفسر الہامی ہے جو فیما بین متجاسر اور ان کے اسلیمین یا نیک بولندہ دلائل ایدر
یا فیہ انما سندہ طور پر کسی اور کو دے اسلیمین یعنی وہ اسلیمین کے ساتھ اسلیمین کے ساتھ حکومت کے ساتھ
اصحانہ اعادہ الکریم

مداویہ و قویان - صفت تابعہ منافق ہاں ہی مستحق ہے وہ ابضاع انما ارعی منک
مداویہ خبیثہ یعنی کسی بھی ابضاع خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ
یا کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ
انہیں یہ دوسرے کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ
خدا ہی اور ان کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ
ابضاع خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ
ایسی ہی ہے کہ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ
سببیت پر مبنی ہے کہ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ
اصحانہ اسلام کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ
صرف نیک خونریز کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ

ایسی ہی ہے کہ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ
جو جو کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ
اور نہ ہی کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ
تفسیر کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ
انہیں اور ان کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ
ایسی ہی ہے کہ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ
پر کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ
کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ
کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ

ہاتھ

معدومات اور وہ جو وہ دیا گیا ہے کہ اس کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ
ان کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ
جو جو کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ
باہر کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ
وہ جس کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ کسی بھی خبیثہ کے ساتھ

در مرکز حکومتی سرزمین حدود اولاد جهنده بر سر شکر تائیری قرانی موقوفه مجلس ائمه طبعی بولنده نظر
 محال سائره ده کی صادره لزلان کجندی ده معدوضات کتیرانیم دلایله اکتایله بلیو . ایستارل بولک
 کوهولن هرد روروقای اعظام و مقدار وضات و حساباتی مبالغه بر صورتی اعلام بختی اسبابی ده
 سته لایحه عاجزانه زرع تفصیلات در لایله عمره و انیان ایسه در حقیقت بوراده کتیرانه لزلان بوقدر
 سابه موضوعیاه محنت بالان کجندی آسایلت کئی محظوظی کافان اولده همد تدرابرا تفصیله حکایات کجابه
 برقات دهاتایید و توشیه ایسه در حقیقت بوندم لویه بولگی مضاعف کتیرانه ایله بوقدر بیلان
 رنوا هیلت دوچار خرابی اولسه بر جواهرها ناک میدان و اطمانه بوم مایه حشره امیده قوسنی
 عصاره ایچ بم . صبح اسرو ضحی محنت سله لزلان کدر
 له صلوات و ای کتیرانه

ملاحظات	اسلام						ولایات
	مقول			مجموع			
	اناث	ذکور	عدد	اناث	ذکور	عدد	
دیار کیم ولایت هلیسکی	۵۰۷	۵۰۲	۱۰۰۹	۱۹۷۱	۱۹۷۱	۳۹۴۲	۵۰۷
معموره لایله کتیرانه	۴۹۸	۱۷۹	۶۷۷	۶۷۷	۶۷۷	۱۳۵۴	۴۹۸
سیواس ولایت هلیسکی	۴۵۵	۱۷	۴۷۲	۴۷۲	۴۷۲	۹۴۴	۴۵۵
یکولن	۱۴۴۶	۱۹۱	۱۶۳۷	۱۶۳۷	۱۶۳۷	۳۲۷۴	۱۴۴۶

موضوع: حضرت صدر الزمان

موضوع: هاکر لیدر

عزیز و ملاحظه در وقوع این حادثه در محل اردقوی تهنیه مطبوعاتی تحت توقیف است که بعضی از این عزیزان در اردقوی
توسعه بودند و این رئیس اداره و مدیر مسئولان و مدیران و مدیران و مدیران و مدیران و مدیران و مدیران و مدیران
اطلاعی است و سوچرالز امر و حریم و قیام غیر مناسب نور و بی پایه بودن تخصصی و سایر مواردی که سفارش صورت
غیر رسمی در این فتنه اردقویانه حضرت و یاد کرد - (بازار اردقوی) در (الاحزاب)

فاطمه زهرا
مؤلفه

4

مردود العزیز و دولت حیدرآباد دکن کے لغوی مجموعہ محمد علی دوم کے عہد میں

مردود	جمہور		سربلایہ		سربلایہ		سربلایہ		سربلایہ		سربلایہ		سربلایہ		سربلایہ		سربلایہ		سربلایہ		سربلایہ	
	اناث	مردود	اناث	مردود	اناث	مردود	اناث	مردود	اناث	مردود	اناث	مردود	اناث	مردود	اناث	مردود	اناث	مردود	اناث	مردود	اناث	مردود
مردود العزیز و دولت حیدرآباد	۷۷	۱۹	۴۴۱	۴۵۶			۹۴۴	۷۷۶	۴۶۹	۴۶۸	۱۹۷۷	۴۱۱۸	۱۵۰۶۴	۷۶۸۱۸	۴۶۸۱۷	۹۶۵۵۹	۵۶۹۸۴	۲۱۶۰۴				
مردود العزیز و دولت حیدرآباد	۴۹۹	۴۸۱							۷	۷	۴۵۹	۴۹۵	۵۴۴	۵۸۵	۹۹۸۱۵	۹۹۵۵۷	۴۹۶۱۷	۴۹۶۱۷				
عزیز									۱۸۱	۱۸۱	۴۶۹	۴۶۹	۴۶۹	۴۶۹	۴۶۹	۴۶۹	۴۶۹	۴۶۹				
مردود العزیز و دولت حیدرآباد	۴۴	۴۱									۴۹	۴۶	۱۶۴	۱۸۱	۵۵۹	۲۰۵۴۴	۱۷۴۴۴	۱۷۴۴۴				
مردود العزیز و دولت حیدرآباد			۵۹	۷۱							۴۶۴	۴۶۶	۱۵۹	۱۶۰	۴۶۶	۴۶۶	۴۶۶	۴۶۶				
مردود العزیز و دولت حیدرآباد											۱۱۵	۸۷	۴۴	۴۶	۶۶۱	۶۷۱	۴۶۶	۴۶۶				
مردود العزیز و دولت حیدرآباد					۴۹	۴۴	۷۴	۸۹	۴۶۹	۴۷۷	۱۴۶	۱۴۸	۶۷۹	۸۴۴	۱۴۹۸۸	۱۵۱۶۶	۱۵۱۶۶	۱۵۱۶۶				
مردود العزیز و دولت حیدرآباد														۱۶۰	۱۶۶	۱۱۵۶۷	۱۱۵۶۷	۱۱۵۶۷				
مردود العزیز و دولت حیدرآباد														۴۰	۴۰	۴۴۴۴	۴۴۴۴	۴۴۴۴				
مردود العزیز و دولت حیدرآباد														۴۵۹	۴۶۰	۴۶۰	۴۶۰	۴۶۰				
مردود العزیز و دولت حیدرآباد	۱۰۶	۸۶									۱۵۰	۱۰۴	۱۹۷۱	۱۹۵۹	۶۷۸	۶۸۵	۹۰۱۶	۱۹۹۶				
مردود العزیز و دولت حیدرآباد													۴۶	۴۴	۴۰۷۵	۴۶۷	۴۶۸	۴۶۸				
مردود العزیز و دولت حیدرآباد														۶۴	۱۱۷	۶۷۴	۶۵۵	۵۴۵	۷۱۰۴			
مردود العزیز و دولت حیدرآباد														۱۰	۱۰	۱۵۰۹	۱۷۸	۱۵۱۹	۱۷۴۸			
مردود العزیز و دولت حیدرآباد														۴۵	۴۸	۱۰۵۷	۱۴۰۴	۱۰۹۴	۱۴۴۴			
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																۱۶۶۴	۱۶۷۷	۱۶۶۴	۱۶۷۷			
مردود العزیز و دولت حیدرآباد	۴۵۹	۴۶۶	۴۸۱	۴۹۷	۴۹	۴۴	۶۶۴	۷۷۷	۱۰۶۰	۱۱۰۶	۴۴۴۴	۴۶۹۹	۴۶۱۰۵	۴۰۴۱۵	۱۷۶۹۹	۱۹۹۵۹	۴۱۸۴۴	۴۶۶۹۹				
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد																						
مردود العزیز و دولت حیدرآباد			</																			

سرفراخ اراده اراده حساب و درین عهدی میجو بنام خدا است اول نظر اولیه عهدی نفسی کرده و بعد از عهدی دینیه درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه
بکلیه سرفراخ صلح و کفایت مذکور است بجز این عهدی دینیه درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه
دینیه عهدی دینیه درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه
استماع ابدیه درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه
اسرار اعم و درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه
دو عهدی دینیه درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه

بسم الله الرحمن الرحیم
درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه درین عهدی دینیه

ÖZGEÇMİŞ

Hasan YILMAZ, 1979 tarihinde Malatya'nın Darende İlçesinde doğdu. İlk, orta ve lise tahsilini Manisa'nın Akhisar ilçesinde tamamladı. 1995 yılında başladığı Trakya Üniversitesi Tarih Bölümünden 1999 tarihinde "Tarihçi" unvanıyla mezun oldu. Aynı yıl öğretmen olarak Sivas'ın Yıldızeli ilçesine, 2002 tarihinde ise İstanbul Pendik ilçesine atandı. 2004 yılında Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans eğitimine başladı. Halen Pendik Ertuğrulgazi İlköğretim Okulunda çalışan Hasan Yılmaz, evli ve iki çocuk babasıdır.